

અખત ભંગી વિંશિકા

• કર્તા •

આચાર્ય વિજય અભયશોખરસૂરિ

णमोत्थु णं समणस्स भगवओ महावीरस्स

स्वोपज्ञवृत्तिसमेता

॥ श्री सप्तभङ्गीविंशिका ॥

(गुजराती भावानुवाद सहित)

कर्ता-तपागच्छीय

श्री विजय-प्रेम-भुवनभानु-धर्मजित्-जयशेखरसूरिशिष्य
आ. विजय अभयशेखरसूरिः

: प्रकाशक :

दिव्यदर्शन ट्रस्ट

३८, कलिकुंड सोसायटी, धोणका-३८७८१०.

प्रथम प्रकाशन

वि. सं. २०६१

मूल्य :

रु. ७५-००

नोंध : ज्ञानभातामांथी प्रकाशित थयेल आ पुस्तकनी किंमत
ज्ञानभाते यूकव्या विना गृहस्थे अेनी मालिकी करवी नहीं.

भरत ग्राफीकस

न्यु मार्केट, पांजरापोण, रीलीफ रोड, अमदावाड-१.

फोन : ०७८-२२१३४१७६, २२१२४७२३

પ્રકાશકીય

શ્રી જૈન વાક્યમય એટલે તત્વોનો ખજાનો...

આ ખજાનામાંનું એક અણમોલ રત્ન એટલે સપ્તભંગી...

પણ કલિકાળના વિષમ પ્રભાવે ઢંકાયેલી હતી એની ચમક.

આજે એ ચમકને પ્રકાશમાં લાવી રહ્યા છે...

સ્વનામધન્ય તપાગચ્છીય શ્રી વિજયપ્રેમ-ભુવનભાનુસૂરિ સમુદાયના એક સૂક્ષ્મ તત્ત્વચિંતક વિદ્વદ્વર્ષ પ. પૂ. આ. શ્રી વિજય અભયશેખરસૂરિ મહારાજ.

અદ્ભૂત અનુપ્રેક્ષા દ્વારા શબ્દોને આરપાર વીંધીને અપૂર્વ રહસ્યોદ્ઘાટન કરનારી અનેક પૂર્વાચાર્યોના ગ્રન્થો પરની વિવેચનાઓ તેઓશ્રીએ આજ સુધીમાં શ્રી સંઘને ચરણે ભેટ ધરી છે... આજે તેઓશ્રી શ્રીસંઘને એક ઓર વિશિષ્ટ ભેટ ધરી રહ્યા છે...

એ છે, પોતે જ રચેલ એક ગ્રન્થ શ્રી સપ્તભંગી વિંશિકા...

સ્વોપજ્ઞવૃત્તિ અને ગુજરાતી વિવેચનથી અલંકૃત આ ગ્રન્થ સપ્તભંગી પર કેવો અનુપમ પ્રકાશ રેલાવી રહ્યો છે એ તો ગ્રન્થનું ધ્યાનપૂર્વક અધ્યયન કરવા સાથે, આજ સુધીના સપ્તભંગી અંગેના સાહિત્યને અવગાહનાર જ જાણી-માણી શકશે...

શ્રી જિનવચનોના આલંબને પદાર્થના ભવ્ય-દિવ્ય સ્વરૂપનું દર્શન કરાવનારા ગ્રન્થકાર પૂજ્યશ્રીના ચરણોમાં કોટિશ: વંદના.

આ ગ્રન્થના પ્રકાશનમાં સ્વકીયજ્ઞાનનિધિમાંથી સંપૂર્ણ અર્થલાભ લેનાર **શ્રી જૈન શ્રેતાંબર મૂર્તિપૂજક સંઘ-મિરજ**ને ખૂબ ખૂબ ધન્યવાદ.

પુસ્તકનું સુંદર મુદ્રણ કરનાર ભરત ગ્રાફિક્સવાળા ભરતભાઈ, મહેન્દ્રભાઈ તથા પૂરા સ્ટાફને ધન્યવાદ.

આ ગ્રન્થ દ્વારા રેલાઈ રહેલા અલૌકિક પ્રકાશનો લ્હાવો લેવાની સહુ કોઈ જિજ્ઞાસુઓને વિનંતી સાથે,

દિવ્યદર્શન ટ્રસ્ટ વતી

કુમારપાળ વિ. શાહ

श्री सुमतिनाथाय नमः

मिरज के मनोरथ

दवाखानों की नगरी... मिरज... कर्नाटक राज्य की सरहद पर महाराष्ट्र का प्रसिद्ध शहर है मिरज । यहां प्रभु वीर का २५०० वा निर्वाण वर्ष वि. सं. २०३० अधिक भाद्रपद सुद पांचम गुरुवार ता. २२-०८-१९७४ को श्री संघ की स्थापना हुई । रेलवे स्टेशन से ५ मिनट के रस्ते पर, बस स्टैण्ड के सामने मौके की जगह पर शिखरबद्ध जिनालय का खातमुहूर्त व शिलान्यास दि. १७-११-१९७८ को हुआ। एक छोटा संघ होते हुए भी उल्लासपूर्वक साहसपूर्व कडी महेनत लगाकर तन-मन-धन एक करके जिनालय का निर्माण किया गया । पहले प. पू. आ. श्री विजय भुवनभानुसूरीश्वरजी म. सा. के वरदहस्तों से अहमदनगर में अंजनशलाका की गई पंचधातु की प्रतिमा तथा श्री सिद्धचक्रजी का गट्टा वि. सं. २०४१ मागसर सुद ६ बुधवार २८-११-८४ को धामधुम से मिरजनगर में प्रवेश कराया ।

नूतन जिनालय के मूलनायक श्री सुमतिनाथ भगवान् आदि की अंजनशलाका प. पू. आ. श्री विजय जयशेखर सू. म. सा. के वरदहस्तों से सांगली जवाहर सोसायटी में कराई, और मिरज में वि. सं. २०४५ महासुद-१३ शनीवार ता. १८-२-८९ को प्रवेश कराया गया । उन्हीं आचार्य भगवंत की पावन निश्रा में १० दिन का भव्य जिनेन्द्रभक्तिमहोत्सव के साथ प्रभुजी की प्रतिष्ठा जेठ सुद-९ वि. सं. २०५१ बुधवार ता. ७-६-१९९५ को उल्लासपूर्वक हुई । वि. सं. २०५६ में गुरुदेव पू. जयशेखर सू. म. सा. की पावन निश्रा में उपधान तप की आराधना एवं श्री सूरिमंत्र महापूजन हुआ ।

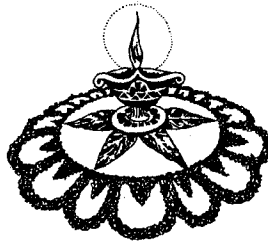
वि. सं. २०५९ पो. व. ४ बुधवार ता. २२-१-२००३ के शुभदिन प. पू. आ. श्री विजय अभयशेखर सू. म. सा. की पावन निश्रा में श्री गुरुगौतम स्वामी की अंजनशलाका व प्रतिष्ठा की गई। इनके प्रेरणादाता स्व. पू. आ. श्री जयशेखर सू. म. सा. के चरणपादुका की भी प्रतिष्ठा की गई ।

चतुर्विध संघ की आराधना के लिए उपाश्रय है, जहाँ दो बार चातुर्मास हुए हैं । प्रतिवर्ष पर्युषण एवं दो ओली की आराधना होती हैं । बाजु में ही अतिथिगृह हैं जहाँ दूरदूर से लोग आते हैं, और संतुष्ट होते हैं । मंदिर बस स्टेन्ड के सामने ही होने से अजैन भी बहोत लोग आह्लादक संतापशमन जैसे श्री सुमतिनाथप्रभु के दर्शन को आते है । मंदिर के आगे श्रीसुमतिनाथ मार्ग है और पीछे श्री सुमतिनाथ नगर है । जहाँ अनेक श्रावक परिवारों का निवास है ।

मिरज शहरमें एक अन्य भी श्रीवासुपूज्यस्वामी का जिन मंदिर है । हमारी विनंती का स्वीकार करके पू. आ. श्री अभयशेखर सू. म. सा. ने हमारे ज्ञाननिधि से इस ग्रन्थ का प्रकाशन करने का हमें लाभ दिया है, अतः उनके अत्यंत आभारी है ।

देव-गुरु के चरणों में कोटि कोटि वंदना ।

- श्री जैन श्वेतांबर मूर्तिपूजक संघ - मिरज

मिरजमंडन श्री सुमतिनाथ भगवान्

सहजानंदी स्व. पू. आ. श्री विजय धर्मजित्सूरीश्वरजी म. सा. के शिष्यरत्न

मिरज श्री सुमतिनाथ जिनालय के प्रतिष्ठाचार्य

स्व. पूज्य आचार्य भगवंत श्री विजय जयशेखर सूरीश्वरजी म. सा.

સમર્પણ

- ★ જેઓશ્રી મારા પરમ ઉપકારી ગુરુદેવ હતા ને સંસારી સંબંધે કાકા હતા...
- ★ બંધવિહારણ મહાગ્રન્થ અન્તર્ગત મૂળપયડિ રસબંધો ગ્રન્થની ૧૬૦૦૦ શ્લોકપ્રમાણ સંસ્કૃતવૃત્તિના રચયિતા હતા.
- ★ વર્ધમાનતપની દર ઓળીના તપસ્વી હતા.
- ★ શ્રી સૂરિમંત્ર પંચપ્રસ્થાનના પરમ સાધક હતા.
- ★ પ્રભુભક્તિરસિક, પ્રમોદભાવ નિર્જર, વાત્સલ્ય-હૂંફ-નિશ્રા આપવા દ્વારા અનેક સંયમીઓનું સ્થિરીકરણ કરનારા, ઉદારચેતા, શાસનભક્ત વગેરે વિશેષણોથી અલંકૃત હતા...
- ★ દક્ષિણ મહારાષ્ટ્રમાં ઘણું ઘણું વિચરીને ખૂબ ભવ્યોપકાર કરનારા હોવાથી ત્યાંના સંઘોએ જેમને 'દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર પ્રભાવક' બિરૂદ અર્પેલું હતું.
- ★ કોલ્હાપુર સમીપ શ્રી સીમંધરધામતીર્થ, મિરજ વગેરે અનેક મંદિરોના પ્રભાવક પ્રાણપ્રતિષ્ઠાચાર્ય.
- ★ વિ. સં. ૨૦૫૭ ભા. વ. ૧૨ મુંબઈ-મલાડ મુકામે શ્રીગુરુ ગૌતમસ્વામીપૂજન બાદ ચતુર્વિધ સંઘના ઉત્કર્ષની ભાવના સાથે વાસક્ષેપ કરતાં કરતાં સમાધિમૃત્યુને વરેલા... એવા,

સ્વ. પૂ. આ. શ્રી વિજય જયશેખર સૂ. મ. સા. ના
કરકમલમાં તેઓશ્રીની ચતુર્થ સ્વર્ગારોહણ તિથિએ
સાદર સમર્પણ

किञ्चित्प्रास्ताविकम्

-दीक्षादानेश्वरी पू. आ. श्री विजयगुणरत्नसूरिशिष्य पं. श्री रश्मिरत्नविजय गणिवर

सुनिश्चितमेवैतद् विपश्चिदपश्चिमानां यदुतेह जगति पुरुषार्थ-शेखरायमाणो मोक्ष एव शरणमपारसंसारकान्तरसंसरणापादितक्लिष्टकर्मणां प्राणिनां, तदवाप्त्युपायश्चापास्तसर्वतीर्थान्तरीयमतकर्दमं सर्वदर्शनप्रासाद-शिखरोपर्युपन्यस्तध्वजपताकं सप्तभङ्गीपुरस्सरस्याद्वादिसिद्धान्तात्मकं जिनमतम् ।

अपारवैदुष्यसमलङ्कृतजिनमताभिमतानेकविधग्रन्थेषु सप्तभङ्गी-विंशिकानामाऽपूर्वोऽयं ग्रन्थः । अस्य कर्तारश्च तपागच्छीयश्रीविजयप्रेम-भुवनभानुसूरिसमुदायभूषणश्रीविजयअभयशेखरसूरीश्वराः परमविद्वांसः । अस्मिंश्च ग्रन्थे जैनमतप्राणभूतानां सप्तभङ्गानां व्याख्यानमनतिविस्तरेण सरलसंस्कृतभाषायां कृतम् । एषा सप्तभङ्गीविंशिका स्वोपज्ञा सानुवादा च निबद्धा ग्रन्थकृताऽऽबालगोपालबोधनार्थम् ।

सप्तभङ्गीविंशिकाग्रन्थचर्चितविषयाः -

(अ) प्रथमतः सप्तैव भङ्गाः कथम् ? कथं न न्यूना अधिका वा ? इत्येतत्प्रश्नुद्भाव्य प्राश्निकसंशयानां सप्तधैवोदयः प्रतिपादितः । घटविषय-मधिकृत्य सप्तभङ्गानां प्रवृत्तिः प्रदर्शिता । तत्र तृतीयभङ्गत्वेन स्यादवक्तव्य एव घट इति भङ्ग उक्तः । यद्यपि वादिदेवसूरिप्रमुखैराचार्यैः प्रमाणनय-तत्त्वालोकालंकार-रत्नाकरावतारिका-सप्तभङ्गीमीमांसा-सप्तभङ्गीतरंगिणी-जैनतर्क भाषा-सप्तभङ्गीनयप्रदीप-सप्तभङ्गीप्रभाऽपरनामसप्तभङ्ग्युप-निषदादिग्रन्थेषु तृतीयभङ्गः स्यादस्ति नास्ति चेति दर्शितः, स्यादवक्तव्य

इति च तुरीयभङ्गो दर्शितः, तथापि परमकारुणिकश्रीसिद्धसेनदिवाकर-
सूरिभिः सम्मतितर्कमहार्णवे तृतीयभङ्गः स्यादवक्तव्य इति दर्शितः, तुरीयश्च
स्यादस्ति नास्ति च । सम्मतिग्रन्थोक्तरीतिमनुसृत्यात्रापि तृतीयभङ्गः स्याद-
वक्तव्य उक्त इति ।

(ब) स्वपरोभयरूपापेक्षप्रश्नसमाधाने प्रथम-द्वितीय-चतुर्थभङ्गा-
नामसामर्थ्यात् 'स्यादवक्तव्य' इति तृतीयभङ्गस्यावश्यकता साधिता ।
तत्रैव च न्यायदर्शनसम्मतविशेषणाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावनियमस्या-
निर्णायकता, तत्स्वीकारे च विनिगमकाभावं प्रदर्शयित्वा स्वरूपं पररूपं
वा स्यादिति दोषः प्रदर्शितः ।

(क) प्रासङ्गिकचर्चारूपेण चार्पितानर्पितनयद्रव्यार्थिकपर्याया-
र्थिकनयभेदाभेदसप्तभङ्गीनिरूपणादिकं कृतम् । पुष्यदन्तशब्देन सूर्यस्य
चन्द्रस्य च योपस्थितिः सैकोक्त्या भिन्नोक्त्या वा सूर्यत्वादिना च केन
धर्मेणेत्यस्य तर्कपूर्णा रसप्रदा चर्चा कृता । एकोक्त्या सूर्य-चन्द्रोभयत्वेन
धर्मेणोभयोरुपस्थितिरिति निर्णीतञ्च । भिन्नोक्त्याऽनेकार्थकहरिशब्दस्यापि
चर्चा विन्यस्ता ।

किञ्चास्मिन् ग्रन्थे 'स्यादवाच्य' इति भङ्गस्थितावाच्यत्व-आगम-
शास्त्रोक्तानभिलाष्यत्वयोर्महदन्तरं स्थापयित्वा संकेतितपदाभिलाष्यत्वशून्य-
त्वमनभिलाष्यत्वं, स्वपरोभयरूपयोर्युगपत्कथने शब्दस्यासामर्थ्यं, शब्दा-
क्षमत्वं=सर्वपदवाच्यत्वाभावोऽवाच्यपदार्थ इति यावदिति स्पष्टीकृतम् ।

अन्ते तु जिज्ञासूनामेका रुचिप्रदा चर्चा चर्चिता-सम्मतिग्रंथे श्रीसिद्ध-
सेनसूरिप्रवरैरर्थपर्यायो व्यञ्जनपर्यायश्चेति द्वौ विषयौ चर्चितौ । अर्थपर्याये
सप्तभङ्गा दर्शिताः, व्यञ्जनपर्याये चाद्यद्वितीयौ द्वौ भङ्गौ दर्शितौ । तदुप-
पत्तिरत्र साधिता । तदित्थं-प्रथमं तावद् व्यञ्जनपर्यायस्य स्वरूपं दर्शितम् ।
घटादिपदवाच्यता व्यञ्जनपर्यायस्य स्वरूपम् । नामूलं लिख्यते किञ्चिदिति
कृत्वा महोपाध्याय श्रीयशोविजयवाचकवरैर्द्रव्यगुणपर्यायरसे व्याख्यैषा
कथितेति कथितम् । स्वरूपांशभूतोऽर्थपर्यायस्तदनंशभूतश्च व्यञ्जनपर्याय
इत्यादिरूपो द्वयोर्भेदः कथितः साधितश्च । सत्त्व-ज्ञेयत्वादिकस्यान्त-
र्भावो नार्थपर्याये न वा व्यञ्जनपर्यायेऽस्तीति विस्तरतो विवेचितम् ।

सप्तभङ्गी च स्याद्वाददर्शनस्यात्मा, यतः सप्तभङ्गीप्रभायां कथितम्-

सप्तभङ्गीवादस्यैव सर्वमतोपजीव्यत्वम् । तदुक्तं न्यायखण्डखाद्ये
महोपाध्यायशोविजयैः -

स्याद्वाद अेव तव सर्वमतोपजीव्यो नान्योन्यशत्रुषु नयेषु नयान्तरस्य ।
निष्ठाबलं कृतधिया क्वचनापि न स्वव्याघातकं छलमुदीरयितुं च युक्तम्
॥ ३९ ॥

स्यात्पदस्यानिर्धारणार्थत्वाद् विरुद्धोभयगोचरज्ञानस्य संशयेनाप्रमाण-
त्वाच्च सप्तभङ्गी नयो न प्रमाणमिति वदतः शिरोमणेरज्ञानमुद्घाटितं
महोपाध्यायप्रवरैस्तत्रैव-न ह्येकत्र नानाविरुद्धधर्मप्रतिपादकः स्याद्वादः,
किन्त्वपेक्षाभेदेन तदविरोधद्योतकस्यात्पदसमभिव्याहृतवाक्यविशेषः स,
इति द्योतिते च तदविरोधे संशयावकाशस्यैवाभावात् कथं स्वहृदयगतमन-
वधारणमस्मास्वारोप्यते शिरोमणिना इत्यादिना सप्तभङ्गीवाक्यस्य सप्तधर्म-
प्रकारकबोधजनकत्वे व्यवस्थिते तदुपजीविनोऽनुमानस्यापि तथात्वमित्य-
मुमर्थमुपपादितवन्तः श्रीमन्त उपाध्यायाः -

द्रव्याश्रयाः विधिनिषेधकृताश्च भङ्गा, कृत्स्नैकदेशविधया प्रभवन्ति सप्त ।
आत्मापि सप्तविध इत्यनुमानमुद्रा त्वच्छासनेऽस्ति विशदव्यवहारहेतोः ॥६९॥

अनेकान्तवादश्चायं क्वचित् क्वचिद्विषये परैरपि स्वीक्रियते । तदुक्तं
महावीरस्तवे श्रीयशोविजयोपाध्यायैः -

साङ्ख्यः प्रधानमुपयंस्त्रिगुणं विचित्रां बौद्धो धियं विशदयन्नथ गौतमीयः ।
वैशेषिकश्च भुवि चित्रमनेकमेकं वाञ्छन्मतं न तव निन्दति चेत् सलज्जः
॥ ४४ ॥

अव्याप्यवृत्तिगुणिभेदमुदीर्य नव्याभावं प्रकल्प्य च कथं न शिरोमणे त्वम् ।
स्याद्वादमाश्रयसि सर्वविरोधिजैत्रं ब्रूमः प्रसार्य निजपाणिमिति त्वदीयाः
॥ ४५ ॥ इति ।

अस्यां सप्तभङ्गीविंशिकायां यदनाविन्यं मया दृष्टं तत्सङ्क्षेपस्त्वित्थं-

१. सप्तैव भङ्गा इति कथं ? तत्समाधाने प्रश्नसंख्या सप्तैवेति तदुत्तरसंख्यापि सप्तैवेति सहेतु प्रपञ्चितम् । २. 'स्यादवाच्य अेव' इति तृतीयभङ्गस्य कुत्राप्यनन्तर्भावोऽतः स्वतन्त्रभङ्गत्वेन व्यवस्थापनम् । ३. सप्तभङ्गीस्थितावाच्यत्वस्यागमोक्तानभिलाप्यत्वतो या या विषमता सा सर्वाप्यत्र प्रदर्शिता । ४. सम्मतिग्रन्थोक्तं व्यञ्जनपर्याये भङ्गद्वैविध्यमेव कथम् ? तद्विवेचितं, तद्विवेचने च महोपाध्यायश्रीमद्यशोविजयवाचकोक्तं घटादिपदवाच्यत्वरूपं तत्त्वरूपं स्वीकृत्य तस्यार्थपर्यायस्य च भेदः स्फुटीकृतः ।

जिनशासनवाङ्मये ग्रन्थानां नामकरणे सन्ति बह्व्यः रीतयः । तास्वेका रीतिरेषा श्लोकसंख्यां निर्धार्य नामकरणम् । यथाऽष्टकेऽष्ट श्लोकाः । द्वात्रिंशिकायां द्वात्रिंशत् श्लोकाः । तथैव विंशिकायां विंशतिः श्लोकाः । सूरिपुरन्दरश्रीहरिभद्रसूरीश्वराणां विंशतिविंशिका अस्यां विधायां सुचिरां ख्यातिं प्राप्ता वर्तते । अस्यामेव विधायामेको वरो ग्रन्थः प्रविशति सप्तभङ्गीविंशिका ।

बालधिषणानामतिगम्भीरायामस्यां सप्तभङ्ग्यामवतारो भवत्विति कृत्वा तेषामवगाहयोग्यतासमुल्लासार्थं ग्रन्थममुं समाकलयत् महाभागः सूरिशेखरः । आशासे च सप्तभङ्गीपारावारमन्थनस्पृहयालव इदं ग्रन्थमधीत्यात्मसात्कृत्य च परिकर्मितमतयः सन्तो निजवाञ्छासंसिद्धिसंपन्ना निःशङ्कं सुदुर्गम्यार्हद्वचनमहार्णवे प्राप्ततरीका इव विहरिष्यन्तीति । श्री विजयप्रेमसूरिलब्धप्रसादैः प्रगुरुवरैरन्यायचक्रचक्रवर्तिश्रीविजयभुवन-भानुसूरिभिर्निर्मिताया न्यायभूमिकाया अध्ययनेन तदध्येतृणां सर्वेषाम-स्खलिता न्यायविषये यथा गतिस्तथैवास्य ग्रन्थस्याध्ययनेन सर्वेषां सप्तभङ्गी-विषयेऽस्खलिता गतिर्भविष्यतीति मन्ये ।

अन्ते वर्णवादावेष्टिताखिलब्रह्माण्डस्थितविद्वज्जनमण्डलैर्वाचकवरैः सन्दब्धनयरहस्यप्रकरणोक्तं समाप्तिपद्यं गीयते मया -

'रागद्वेषविरहतस्ततोऽस्तु कल्याणसम्प्राप्तिः ।' एतत्सप्तभङ्गीविंशिका-प्रकरणस्य स्वाध्यायबलेन सर्वेषामस्तु रागद्वेषहानिः कल्याणसम्प्राप्तिश्च ।

પ્રાચીન ચરિત્ર-ગ્રન્થોમાં એવા અજેય રાજાઓ કે રણયોદ્ધાઓની વાત વાંચવા મળે કે, કોઈ મંત્ર વગેરેના પ્રભાવે તે જ્યારે સંગ્રામે ચડે ત્યારે જીતીને જ આવે. તેમાં પ્રભાવ પેલા મંત્ર વગેરેનો હોય. સ્યાદ્વાદ પણ આવો એક વિજય-મંત્ર છે. સ્યાદ્વાદી સદા અને સર્વત્ર અજેય છે. સ્યાદ્વાદ એ સમ્યક્વાદ છે, સંવાદ છે. કદાગ્રહના જવરનો ઉપચાર કરતી જડીબુટ્ટી છે, એકાન્તવાદના વિષનું મારણ છે. સત્યના શિખરે પહોંચાડનારો સાચો ભોમિયો છે. સ્યાદ્વાદશૈલી એ સચોટ પ્રતિપાદન શૈલી છે. કલિકાલસર્વજ્ઞ શ્રી હેમચન્દ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજા શ્રી સિદ્ધહેમચન્દ્ર શબ્દાનુશાસનના પ્રારંભમાં જ સિદ્ધિઃ સ્યાદ્વાદાત્ ॥ સૂત્ર મૂકીને સમગ્ર વ્યાકરણશાસ્ત્રની આધારશિલા રૂપે સ્યાદ્વાદને ગોઠવે છે. પૂ. શ્રી સમન્તભદ્રાચાર્ય મહારાજા નયને સુનયની સુવર્ણદીક્ષા આપી ઈષ્ટકળના પ્રસાધક બનાવતા સુવર્ણરસ તરીકે સ્યાદ્વાદને ઓળખાવે છે.

નયવાદ, નિક્ષેપવાદ, સપ્તભંગી વગેરે સ્યાદ્વાદના ભવ્ય ખજાનાનાં અણમોલ ઘરેણાં છે. વિશાળ શ્રુતસાહિત્યમાં જૈનદર્શનના આ અણમોલ સિદ્ધાન્તો ઉપર પુષ્કળ પ્રકાશ પથરાયેલો છે. દાર્શનિક પદાર્થોનો વિચાર કરીએ તો શ્રી તત્ત્વાર્થસૂત્રના પંચમ અધ્યાયની વૃત્તિ વગેરે વિવિધ ગ્રન્થોમાં અનેકાન્તવાદનું તલસ્પર્શી નિરૂપણ મળે છે. સમ્મતિ તર્ક, અનેકાન્ત જયપતાકા, અનેકાન્તવ્યવસ્થા વગેરે ટોચના દાર્શનિક ગ્રન્થો અનેકાન્તવાદ પરની સર્ચલાઈટ જેવા છે. નય રહસ્ય, નયોપદેશ વગેરે ગ્રન્થોમાં સાત નયોની વિસ્તૃત ચર્ચા દ્વારા સુસ્પષ્ટ નયબોધ પીરસવામાં આવ્યો છે. નિક્ષેપવાદ અંગે જૈન તર્કભાષા આદિ અનેક ગ્રન્થોમાં પર્યાપ્ત નિરૂપણ છે. સપ્તભંગીનું નિરૂપણ પણ અનેક ગ્રન્થોમાં થયેલું છે. શ્રી વાદિદેવસૂરિ પ્રણીત પ્રમાણનયતત્ત્વાલોકાલંકાર ગ્રન્થના ચતુર્થ પરિચ્છેદમાં સપ્તભંગીનું નિરૂપણ છે. પૂજ્યપાદ મહોપાધ્યાય શ્રી

યશોવિજયજી મહારાજાએ સપ્તભંગી-નયપ્રદીપના પ્રથમ સર્ગમાં સપ્તભંગી પર પ્રકાશ પાથર્યો છે.

રત્નાકરાવતારિકામાં જિનસ્તવનના માધ્યમથી સપ્તભંગીનો મહિમા કરતા ગ્રન્થકાર ઉચ્ચારે છે :

નિર્દોષા નિરદેશિ દેવ ! ભવતા સા સપ્તભંગી યયા ।
જલ્પન્ જલ્પરણાઙ્ગણે વિજયતે વાદી વિપક્ષં ક્ષણાત્ ॥

હે પ્રભુ ! સપ્તભંગીનું કેવું અમોઘ શસ્ત્ર તેં હાથમાં આપી દીધું! આ શસ્ત્ર લઈને જે વાદમાં ઉતરે છે તે ક્ષણમાં તો વિપક્ષને પરાસ્ત કરીને વિજયની વરમાળાને વરે છે.

જિજ્ઞાસાના પ્રકાર સાત છે. આ સાતથી વધારે પ્રકારની જિજ્ઞાસા કોઈને જાગે નહિ અને સાતથી ઓછા પ્રશ્નો પૂછવા દ્વારા વસ્તુના સંપૂર્ણ સ્વરૂપનો પરિચય થાય નહિ. સર્વ ક્ષેત્રમાં ત્રણે કાળના કોઈપણ જિજ્ઞાસુને ઉઠતી કોઈપણ જિજ્ઞાસાનો પ્રત્યુત્તર સપ્તભંગીમાં સમાવિષ્ટ જ હોય !

આ સપ્તભંગીનું પ્રત્યેક ભંગપદ પ્રારંભે 'સ્યાત્' અવ્યયથી અને અંતે 'એવ' અવ્યયથી અલંકૃત છે ! પ્રત્યેક ભંગપદમાં પણ સ્યાદ્વાદ કેવો ઝળકે છે !

સપ્તભંગીના પદાર્થ-વૈભવ ઉપર એક રહસ્યખોજી વિદ્વાન્ પૂ. આચાર્ય ભગવંતની તાત્ત્વિક અને તાર્કિક પ્રજ્ઞા અનુપ્રેક્ષાનું ઊંડાણ ખેડે છે ત્યારે નીપજે છે એક અણમોલ કૃતિ : સપ્તભંગી વિંશિકા.

પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં સપ્તભંગીના સાત ભંગનું માત્ર સ્વરૂપ-દર્શન જ નથી, વિશેષ વિચાર-વિમર્શ છે. અન્ય ગ્રન્થોમાં જે નિરૂપણ મળે છે, માત્ર તેનું શબ્દભેદ અવતરણ જ નથી, અપૂર્વ અને નવીન ઉન્મેષો પણ છે. છતાં સંપૂર્ણ વિચાર-વિમર્શ સપ્તભંગીના શાસ્ત્રોક્ત સ્વરૂપને સંપૂર્ણ સાપેક્ષ રહીને કરાયો છે. આ ગ્રન્થમાં રજૂ થયેલી કેટલીક વિચારણા અભિનવ છે છતાં યુક્તિસંગત છે.

ગ્રન્થકાર પૂ. આ. દે. શ્રી વિજય અભયશેખરસૂરીશ્વરજી મહારાજા

શાસ્ત્રપરિકર્મિત અને ન્યાયપરિણત પ્રજ્ઞાથી પરિવરેલા માર્ગસ્થ ક્ષયોપશમના સહારે અનુપ્રેક્ષાની યાત્રાએ ઉપડ્યા અને અન્યત્ર અપ્રાપ્ત અદ્ભુત રહસ્યોના સુવર્ણશિખરે જઈ પહોંચ્યા. આમ જોઈએ તો આ ગ્રન્થ એક બાય-પ્રોડક્ટ છે. લખવા બેઠા હતા દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયના રાસનું વિવેચન. ચોથી ઢાળનું વિવેચન કરતા પ્રશ્ન સ્ફૂર્યો. સપ્તભંગીની ભંગસંખ્યા સાત જ કેમ ?

સમ્મતિતર્કના પ્રથમકાંડની ૪૧મી ગાથામાં જણાવ્યું છે કે, અર્થપર્યાયના સાત ભંગ હોય છે પણ વ્યંજનપર્યાયના તો સ્યાદસ્ત્યેવ અને સ્યાન્નાસ્ત્યેવ એવા બે જ ભંગ હોય છે. આ પંક્તિ ઉપર ઊહાપોહ ચાલ્યો. આવું કેમ ? અને તે પ્રશ્નનો પ્રત્યુત્તર મેળવવા તેઓશ્રીએ અનુપ્રેક્ષા-સ્વાધ્યાયના મહાસાગરમાં ડૂબકીઓ લગાવી અને જે રત્નો જડ્યા તે અત્યારે આ સપ્તભંગી-વિંશિકા નામની મંજૂષામાં પ્રદર્શિત છે. રાસના સપ્તભંગી વિષયક વિવેચનને અલગ ગ્રન્થનો દરજ્જો આપ્યો. ૨૦ સંસ્કૃત ગાથામાં સપ્તભંગીના સંપૂર્ણ વિષયને ગ્રન્થસ્થ કર્યો. તેના ઉપર સ્વોપજ ટાકા રચી અને ગૂર્જર વિવેચન સહિત આ ગ્રન્થ હવે શ્રીસંઘનાં કરકમલમાં શોભી ઊઠશે. આ ગ્રન્થમાં અનુપ્રેક્ષાની દિશા અભિનવ છે પણ શૈલી પરંપરાગત છે.

આ ગ્રન્થની ત્રણ વિશેષતાઓ ઊડીને આંખે વળગે છે :

૧. વિસ્તાર ૨. ઊંડાણ ૩. ઊંચાઈ

૧. વિસ્તાર : સપ્તભંગીના સ્વરૂપનું વિસ્તૃત અને સરળ સ્પષ્ટીકરણ એ ગ્રન્થની પહેલી વિશેષતા. સપ્તભંગીના સાતેય ભંગને સરળ કરતા કરતા એટલા બધા ખોલી દીધા છે કે અધ્યેતાને આ બધા ભંગનો અભંગ બોધ થયા વગર ન રહે ! કોઈ શંકા, સંદિગ્ધતા કે ગૂંચ રહે જ નહિ તેવું વિશદ અને વિસ્તૃત સ્પષ્ટીકરણ છે. સ્થાને સ્થાને શંકા ઊઠાવતા જાય અને તેનું તર્કપુરસ્સર સચોટ સમાધાન કરતા જાય. જ્યાં આવશ્યક જણાય ત્યાં શાસ્ત્રપંક્તિનું પીઠબળ પૂરતા જાય અને, કેટલાય સ્થળોમાં તો શંકા સમાધાનનો લાંબો સીલસીલો ચાલે. પ્રશ્નોત્તરની વિરાટ અટવી

પસાર કરીને અધ્યેતા બહાર નીકળે ત્યારે સ્પષ્ટ પદાર્થબોધના પાવન તીર્થને જુહાર્યાનો તેને અહેસાસ થાય.

છઠ્ઠી ગાથામાં સપ્તભંગીના ત્રીજા ભંગનું નિરૂપણ છે. ‘સ્યાદવાચ્ય એવ’ ભંગનું વિવેચન કરતા પૂર્વે “યો યસ્તસ્મિંસ્તત્ત્વમ્” ની પરિભાષાના માધ્યમથી એક સુગમ પૂર્વભૂમિકા રચી દીધી છે. મૃન્મયત્વ, રક્તત્વ વગેરે દરેક સ્વરૂપ ઘડાને કંઈક ને કંઈક અર્થક્રિયાકારિત્વ બક્ષે છે, તે વાત વિસ્તારથી સ્પષ્ટ કરીને તૃતીયભંગની સુબોધ સિદ્ધિ કરી છે. ગાથાક્રમાંક ૭થી ૧૧ના વિવેચનમાં ઘણું ‘નનુ-ન ચ’ કર્યું છે. એ સંપૂર્ણ ચર્યા ખૂબ રસપ્રદ બની છે. પ્રત્યેક શંકા જેટલી વેધક છે તેટલા જ તેના સમાધાન સચોટ છે. શંકા અને સમાધાન બન્નેમાં તીક્ષ્ણ તાર્કિક પ્રજ્ઞાના ચમકારા ચમત્કૃત કર્યા વગર ન રહે. ચર્યા ગહન હોવા છતાં જરાય બોજલ નથી બનતી. લાંબી ચાર્યાથી શ્રાન્ત થયેલી અધ્યેતાની મેધાનો કદાચ ધારાભંગ થયો હોય તો ધારા-સંધાન કરવા ઠેક-ઠેકાણે ચર્યાનો ટૂંકો સાર મૂકીને પછી ગ્રન્થકાર આગળ વધ્યા છે. પૃષ્ઠ ૪૦ અને પૃષ્ઠ ૬૦ પર આવા સંક્ષિપ્ત ચર્યાસાર તે તે સ્થાને કરાયેલી ચર્યાનું સુંદર સંકલન કરી આપે છે.

૨. ઊંડાણ : પ્રસ્તુત ગ્રન્થમાં સપ્તભંગીનું માત્ર ઉપર છલ્લું પદાર્થ-નિરૂપણ નથી. પદાર્થના ગહન ઊંડાણ સુધી પહોંચવાનો તર્કસભર શાસ્ત્રસાપેક્ષ સફળ પ્રયાસ અહીં થયો છે. તત્વાન્વેષી અને તાત્પર્યગ્રાહી પ્રજ્ઞાએ ખેડેલો આ પ્રયાસ છે. સપ્તભંગીના ત્રીજા ભંગના વિવેચનમાં આ પ્રયાસ પુરબહારમાં ખીલ્યો છે.

૩. ઊંચાઈ : મૌલિક, માર્મિક અને માર્ગસ્થ અનુપ્રેક્ષાથી આ ગ્રન્થને ઘણી ઊંચાઈ મળી છે. યોગશતકની ટીકામાં એક સુંદર શ્લોક મૂકેલો છે :

આગ્રહી બત ! નિનીષતિ યુક્તિં તત્ર યત્ર મતિરસ્ય નિવિષ્ટા ।
પક્ષપાતરહિતસ્ય તુ યુક્તિર્યત્ર, તત્ર મતિરેતિ નિવેશમ્ ॥

નિષ્પક્ષ અને તત્ત્વગવેષક પ્રાજ્ઞપુરુષ માર્ગસ્થ યુક્તિની ટોચ-લાઈટ

હાથમાં લઈને અજ્ઞાત તત્ત્વોની ગુફામાં પહોંચીને અદ્ભૂત તત્ત્વોને હાથવગાં કરે છે.

પંદરમી ગાથામાં સપ્તભંગીના સાતમા ભંગનું નિરૂપણ થયા પછી ગ્રન્થકાર પ્રશ્ન ઊઠાવે છે : સપ્તભંગીગત 'અવાચ્ય' શબ્દના સ્થાને શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ 'અનભિલાપ્ય' શબ્દનો ઉપયોગ કરવામાં શું બાધ ? શાસ્ત્રનિર્દિષ્ટ અનંતાનંત અનભિલાપ્ય પદાર્થોના રાશિમાં આ 'અવાચ્ય' પણ ભળી જાય ને ? આ પ્રશ્નના પ્રસ્થાન કેન્દ્રથી શરૂ થઈ એક અનુપ્રેક્ષા યાત્રા. આ અનુપ્રેક્ષાના કેટલાય નિષ્કર્ષો સ્મૃતિની દાબડીમાં કેદ કરી લેવા જેવા છે :

- ★ 'અનભિલાપ્ય' પદ અનભિલાપ્યપદવાચ્યત્વને સૂચવે છે અને 'અવાચ્ય' પદ સર્વપદવાચ્યત્વાભાવને સૂચવે છે, માટે એ બે સમાનાર્થક નથી.
- ★ અર્થપર્યાયપ્રવૃત્તિનિમિત્તકપદથી અભિલાપ્ય જે ન હોય તે અનભિલાપ્ય.
- ★ સંકેતિતપદઅભિલાપ્યત્વ એ જ વાસ્તવિક અભિલાપ્યત્વ છે.
- ★ અર્થક્રિયાકારિત્વ પોતે અર્થપર્યાય નથી, પણ જે ધર્મને કારણે પદાર્થમાં અર્થક્રિયાકારિત્વ આવે છે તે ધર્મ અર્થપર્યાય છે.
- ★ અનભિલાપ્યતા આપણી અક્ષમતાના કારણે છે, જ્યારે અવાચ્યતા શબ્દની અક્ષમતાના કારણે છે.

ગ્રન્થના ૧૬મા શ્લોકથી નવી ચર્ચાયાત્રાનું પ્રયાણ શરૂ થાય છે. સમ્મતિમાં વ્યંજનપર્યાયના બે જ ભંગ અને અર્થપર્યાયના સાત ભંગ જણાવ્યા છે. તત્ત્વચિંતનશીલ પ્રજ્ઞાને આ ગાથાથી એક નવી દિશા મળી.

વ્યંજન પર્યાયના બે ભંગ અને અર્થપર્યાયના સાત ભંગ, આવો ભેદ શા માટે ? આ પ્રશ્નનો પ્રત્યુત્તર મેળવવા ગ્રન્થકારશ્રીએ વ્યંજનપર્યાય અને અર્થપર્યાય વચ્ચેનો ભેદ પરખવા પ્રયાસ આદર્યો અને અદ્ભૂત નિષ્કર્ષો સંપ્રાપ્ત થયા. વ્યંજનપર્યાય અને અર્થપર્યાયની સચોટ અને સમુચિત વ્યાખ્યાઓ ઉઘડી. ઘટાદિપદવાચ્યતા તે વ્યંજનપર્યાય અને

ઘટાદિપદાર્થમાં રહેલા મૃન્મયત્વ વગેરે તે તે અર્થક્રિયાકારિ ધર્મ એટલે અર્થપર્યાય. વ્યંજનપર્યાય અને અર્થપર્યાય વચ્ચેના અનેક તફાવતો દર્શાવી બન્ને વચ્ચેનો ભેદ સ્પષ્ટ કર્યો. અને તે પછી વ્યંજનપર્યાયમાં બે જ ભંગ કેવી રીતે સંભવે તે યુક્તિપુરસ્સર સિદ્ધ કર્યું.

વ્યંજનપર્યાય અને અર્થપર્યાયના સમ્મતિતર્કવૃત્તિ વગેરેમાં નિર્દિષ્ટ અર્થથી અહીં કરેલો અર્થ તદ્દન જુદો પડે છે. પણ, આ અર્થને તટસ્થ યુક્તિનું પૂરું સમર્થન છે. વળી, વ્યંજનપર્યાય અને અર્થપર્યાયના અહીં જણાવેલા અર્થથી સમ્મતિતર્કમાં દર્શાવેલા બે અને સાત ભંગ પણ સંગત થાય છે. પૂ. ઉપાધ્યાયજી મહારાજે દ્રવ્ય-ગુણ પર્યાયના રાસની ચોથી ઢાળના ટબામાં વ્યંજનપર્યાયનો અર્થ આપ્યો છે તેનાથી પણ આ વિચારણાને એક પીઠબળ મળે છે.

અલબત્ત, વ્યંજનપર્યાય અને અર્થપર્યાય અંગે આ ગ્રન્થમાં થયેલી વિચારણા અપૂર્વ અને અભિનવ છે. અન્ય શાસ્ત્રોમાં આ પ્રકારનો વિમર્શ જોવા નહિ મળે. પરંતુ, તેટલા માત્રથી આવી અનુપ્રેક્ષાને પૂર્વગ્રહની દૃષ્ટિથી જોવાનું પ્રાણ પુરુષો કરતા નથી. યુક્તિની એરણ ઉપર તે યથાર્થ રૂપે ઉત્તીર્ણ થાય તો આવા અભિનવ નિષ્કર્ષો પણ સ્વીકાર્ય અને આદરણીય બને છે. પૂજ્યપાદ આ. દે. શ્રી સિદ્ધસેનદિવાકરસૂરીશ્વરજી રચિત બત્રીસ બત્રીસીની છઠ્ઠી બત્રીસીની આઠમી ગાથા તેની ગવાહી પૂરે છે :

યદેવ કિચ્છિદ્વિષમપ્રકલ્પિતં પુરાતનૈરુક્તમિતિ પ્રશસ્યતે ।

સુનિશ્ચિતાપ્યદ્યમનુષ્યવાવકૃતિર્ન પઠ્યતે યત્ સ્મૃતિમોહ એવ સ ॥

જૂનું એટલું સોનું - આ લોકોક્તિ એ સર્વાંગ સત્ય નથી. નવું પણ સોનું હોઈ શકે. ગ્રન્થકારે છેલ્લી ગાથામાં આ અભિનવ સુવર્ણની પોતાની શાસ્ત્રપરિકર્મિત મનિષિકાની કષપટ્ટીકા પર પરીક્ષા કરવા વિનમ્ર વિનંતી કરી છે.

ગ્રન્થના પ્રથમ શ્લોકમાં સપ્તભંગીનો બોધિશુદ્ધિના અકસીર સાધન તરીકે પરિચય આપ્યો છે. સર્વજ્ઞ પ્રરૂપિત સપ્તભંગીનો સિદ્ધાન્ત તો બોધિ

શુદ્ધિનું પ્રબળ નિમિત્ત છે જ. સપ્તભંગી-વિંશિકા ગ્રન્થ પણ બોધિશુદ્ધિનું પ્રબળ નિમિત્ત પ્રતીત થયા વગર નહીં રહે. પ્રસ્તાવનાના આલેખન પૂર્વે આ ગ્રન્થના વિવેચનનું વાંચન કરતા હૃદયમાંથી અનેકવાર “અહો-અહો” નો ધ્વનિ સહજ ઉદ્ઘોષ પામ્યો હતો.

આવો વિચાર સમૃદ્ધ ગ્રન્થરત્ન શ્રીસંઘને ભેટ ધરવા બદલ ગ્રન્થકાર પૂ. આ. ભ. શ્રી વિજય અભયશેખરસૂરીશ્વરજી મ. સા. ના ચરણોમાં અત્યંત અહોભાવ, આદરભાવ અને અનુમોદનના ભાવ સાથે કૃતજ્ઞભાવે વંદન કરું છું.

- મુનિ મુક્તિવલ્લભવિજયગણી

: પ્રાપ્તિસ્થાન :

૧. પ્રકાશક.
૨. જગતભાઈ હ. પરીખ
૨૧, તેજપાલ સોસાયટી, ફતેહપુરા બસ-સ્ટેન્ડ સામે, પાલડી,
અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૭. ફોન : (૦૭૯) ૨૬૬૩૦૦૦૬
૩. નીતિનભાઈ અ. ધામી.
A-૬, શ્યામસર્જિત એપાર્ટમેન્ટ, ચવ્હાણ હાઈસ્કૂલની બાજુમાં,
મથુરાદાસ રોડ, કાંદીવલી (W), મુંબઈ-૪૦૦૦૬૭.
ફોન : (૦૨૨) ૨૮૦૭૮૮૩૩.
૪. ગિરીશ જે. વડેયા.
૧૦૧, સમેતશિખર એપાર્ટમેન્ટ, ગોપીપુરા, સુરત-૩૯૫૦૦૧.
ફોન : (૦૨૬૧) ૨૫૯૯૩૮૭.

ગ્રન્થકારનો મનોરથ

ચાર નિક્ષેપે રે સાત નયે કરી રે,
માંહિ વળી સપ્તભંગી વિખ્યાત રે,
કુમતિજનના મદ મોડાય... વીર ! તારી દેશના રે...

કરુણાસાગર વીતરાગ સર્વજ્ઞ શ્રી વીરપ્રભુના વચનોની લોકોત્તર વિશેષતા એટલે નિક્ષેપ, નય અને સપ્તભંગી. આમાં, સપ્તભંગી અંગે બહુ જ મહત્વની વાત સમર્થ તાર્કિક શ્રી સિદ્ધસેનદિવાકરસૂરિ મહારાજે શ્રી સમ્મતિતર્ક પ્રકરણમાં જણાવી છે કે અર્થપર્યાય અંગે સાત ભંગ હોય છે અને વ્યંજનપર્યાય અંગે (વિધિ-નિષેધરૂપ) પ્રથમ બે જ ભંગ હોય છે.

ન્યાયવિશારદ ન્યાયાચાર્ય મહોપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજી મહારાજના દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ ગ્રન્થનું વિવેચન કરતી વખતે સમ્મતિતર્કની આ વાતને સ્પષ્ટ રીતે સમજવા માટે ખૂબ વિચાર કર્યો. અર્થપર્યાય અંગે અન્યૂનાધિકપણે સાત ભંગ સંભવે છે, તો વ્યંજનપર્યાય અંગે બે જ ભંગ કેમ ? વ્યંજનપર્યાયનું સ્વરૂપ કેવું હોય તો બે જ ભંગ સંભવે ? વળી ત્રીજો વગેરે ભંગ ન સંભવવામાં કારણ શું ? આ અંગે ખૂબ મંથન કર્યું... અને દેવ-ગુરુની બારે ખાંગે વરસતી કૃપાના પ્રભાવે જે સ્ફુરણાઓ થઈ તે અત્યંત તર્કપૂર્ણ લાગવાથી વિચાર આવ્યો કે સપ્તભંગીના આ અધિકારને એક સ્વતંત્ર પુસ્તક તરીકે પણ પ્રકાશિત કરવો. એટલે એ મુજબ લખાણ ફરીથી કર્યું. એ લખાણ પૂર્ણ થવા પર વિચાર આવ્યો કે આનું સંસ્કૃત લખાણ પણ તૈયાર કરવું જોઈએ. એટલે વીસ શ્લોક અને તેના પર સ્વોપજ્ઞ સંસ્કૃતવૃત્તિરૂપ આ ગ્રન્થ આ રીતે તૈયાર થયો છે.

દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ ગ્રન્થના વિવેચન તરીકે આ અધિકારને પં. શ્રી અજિતશેખરવિજયજીએ તથા મુનિરાજશ્રી ઉદયવલ્લભવિજયજીએ કાળજીપૂર્વક સંશોધિત કર્યો છે. તથા સંસ્કૃતવૃત્તિ-ગુજરાતી વિવેચન સહિત

સપ્તભંગી ગ્રન્થ તરીકેનું બધું લખાણ મુનિરાજશ્રી ગુણહંસવિજયજીએ સંશોધિત કર્યું છે... એ બદલ આ બધા મહાત્માઓને ખૂબ ખૂબ ધન્યવાદ.

પ્રસ્તુત ગ્રન્થને સંસ્કૃત પ્રસ્તાવના દ્વારા અલંકૃત કરનારા પં. પ્રવર શ્રી રશ્મિરત્નવિજયજી ગણિવરને તથા ગુજરાતી પ્રસ્તાવના દ્વારા અલંકૃત કરનારા મુનિરાજશ્રી મુક્તિવલ્લભવિજયજી ગણિવરને ખૂબ ખૂબ ધન્યવાદ.

સિદ્ધાન્તમહોદયિ સુવિશાળ ગચ્છનિર્માતા સ્વ. પૂ. આ. શ્રી વિજય પ્રેમસૂરીશ્વરજી મ. સા., વર્ધમાન તપોનિધિ ન્યાયવિશારદ સ્વ. પૂ. આ. શ્રી વિજય ભુવનભાનુસૂરીશ્વરજી મ. સા., સિદ્ધાન્તદિવાકર અનુપમ પરિણતિધારક ગચ્છાધિપતિ પ. પૂ. આ. શ્રી વિજય જયઘોષ સૂરીશ્વરજી મ. સા., અધ્યાત્મરસિક સહજાનંદી સ્વ. પૂ. આ. શ્રી વિજય ધર્મજિત્ સૂરીશ્વરજી મ.સા., શ્રી સૂરિમંત્ર આરાધક દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર પ્રભાવક સ્વ. પૂ. આ. શ્રી વિજય જયશેખરસૂરીશ્વરજી મ. સા... વાસ્તવિક રીતે શાસ્ત્રાનુસારી એવો નિર્મળ બોધ અને નિર્દોષ સંયમ... જે આજના કાળમાં અતિ-અતિ દુર્લભ બનેલ છે, એનો અનુપમ આદર્શ આપનાર આ સુવિહિત ગુરુપરંપરાને નતમસ્તકે વંદના કરું છું.

સ્વદ્રવ્યાદિની વિવક્ષાવાળી સાત જિજ્ઞાસાઓ, એના ઉત્તરરૂપ સાત ભંગ, અર્થપર્યાય અંગે સાત જ અને વ્યંજનપર્યાય અંગે બે જ ભંગની વાત, વ્યંજનપર્યાય એટલે ઘટકુંભાદિપદવાચ્યતા... આટલી પૂર્વાચાર્યોની વાતો આ આખા ગ્રન્થનો આધાર છે. આ આધારભૂત વાતોની સંગતિ -કારણો વગેરે શોધવા માટે ચાલેલી અનુપ્રેક્ષાથી આ ગ્રન્થ નિર્માણ થયેલો છે. એટલે સાવ સ્વકલ્પનાશિલ્પનિર્મિત ન હોવા છતાં ઘણી જ ઘણી વાતો વર્તમાનમાં ઉપલબ્ધ કોઈ જ ગ્રન્થમાં જોવા ન મળતી હોય એવી અપૂર્વ છે જ, કેટલીક વર્તમાનમાં ઉપલબ્ધ ગ્રન્થગત વાતો કરતાં થોડી અલગ પ્રકારની પણ લાગે એવી પણ પૂર્ણ શક્યતા છે. પણ એટલા માત્રથી એને અસત્ય માની લેવાનો નિર્ણય ન કરી લેવાની સર્વેને વિનંતી છે. મેં દરેક વાતમાં તર્કપૂર્ણ રજુઆત કરી છે એને સૂક્ષ્મતાથી ધ્યાનપૂર્વક વાંચવા-વિચારવાની ખાસ ભલામણ છે. અનભિલાષ્ય-અવાચ્ય પદની જે વિચારણા પ્રસ્તુત કરી છે એ વિચારણાને

વધુ આગળ ધપાવવા ગીતાર્થ મહાત્માઓને વિનંતી છે. ખૂબ સાવધાની રાખીને, પૂર્વાપર અનુસંધાનપૂર્વક તર્કપૂર્ણ વિવરણ કર્યું છે... અનેક વિદ્વાન મહાત્માઓ પાસે સંશોધન કરાવ્યું છે. છતાં છન્નસ્થતાદિવશાત્ જો પરમપવિત્ર શ્રી જિનાજ્ઞા કરતાં કાંઈ પણ વિપરીત નિરૂપણ આમાં આવ્યું હોય તો એનું હાર્દિક મિચ્છામિ દુક્કડં દેવા પૂર્વક ગીતાર્થ બહુશ્રુતોને એનું સંશોધન કરવાની વિનંતી કરું છું.

‘દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ’નું વિવેચન પણ અવગાહવાની વિનંતી સાથે આ ગ્રન્થનું અધ્યયન કરીને, સપ્તભંગીનો વિશદબોધ પામી પ્રભુશાસન પર ઓવારી જવા દ્વારા સમ્યગ્દર્શનને નિર્મળ કરી મોક્ષમાર્ગે હરણફાળ ભરવાની વિનંતી...

ગુરુપાદપદ્મરેણુ

- અભયશેખર

સંશોધક મહાત્માઓના ઉદ્દગારો :

★ દરેક પદાર્થ તર્કબદ્ધ શૈલિથી ખૂબ સુંદર રીતે ખોલ્યા છે. ને વિશેષમાં તો જૈનજગત્ને આમાંની ઘણી વાત પહેલાં કદી વિચારી નહીં હોય એવી પ્રાયઃ લાગશે.

★ અતિસૂક્ષ્મતાથી વિવેચ્યું છે. ગજબ કરી છે આપશ્રીએ... ખૂબ જ સચોટ તર્કપુષ્ટ વિવેચન છે. નવી જ દિશા ખોલનારું છે એ વિશેષ.

★ મેટરનું લખાણ ખાસ્સું ઊંડાણવાળું અને વળી સાવ નવી જ ભાતનું હોવાથી ૨-૩ વખત ધ્યાનથી વાંચી લઈએ પછી પદાર્થ પરિચિત બને.

ખરેખર આપશ્રીએ ગજબની કમાલ કરી છે. એક તો વિષય ગહન, એમાં પણ વણખેડાયેલા પદાર્થો, પૂર્વગ્રન્થોમાંથી દિગ્દર્શન પણ ઓછું મળે. તેમાં નવો જ આવિષ્કાર લાવતી તર્કપુષ્ટ અનુપ્રેક્ષા રજૂ કરીને ખરેખર નવસર્જન કર્યું છે. સપ્તભંગી ને વ્યંજન-અર્થપર્યાયના પદાર્થો જાણે અપર્યાપ્તાવસ્થામાંથી હવે પર્યાપ્તાવસ્થામાં આવ્યા તેવું

લાગે. (અલબત્ત પૂર્વે કોઈકે તેને સ્પષ્ટ કર્યા પણ હશે, જે સાહિત્ય ઉપલબ્ધ નથી.) ખરેખર વાંચતા વાંચતા એવી અનુભૂતિ થઈ કે જાણે કોઈ પૂર્વનો ગ્રન્થ ક્યાંકથી સજીવન થયો હોય.

દર્શનશાસ્ત્રોના ખરેખર અપ્રકાશિત રહી ગયેલા પ્રમેયોને જ પ્રકાશિત કર્યા છે તેથી સ-સ-સવિશેષ ઉપકારક બને એવું લખાણ છે. દિવસ-રાત આ જ લેશ્યામાં, તેના જ વિચારોમાં રમમાણ રહ્યા હશે તો જ અને ત્યારે જ આવું સ્પષ્ટતાપૂર્વકનું ઊંડાણ હાંસલ થાય. આપના માર્ગસ્થ ક્ષયોપશમ, તર્કશુદ્ધિ વગેરેનો ફરી એકવાર પ્રત્યક્ષ પરચો મળ્યો.

શક્ય બને તો નવી અનુપ્રેક્ષાને અવગાહતી એક સ્વતંત્ર નાની પુસ્તિકા ખાસ કરવા જેવી છે જેથી રાસ ન વાંચનારા પણ આ પદાર્થોને સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકે.

વાંચતા વાંચતા જે પ્રશ્નો થાય તે અલગ કાગળમાં ટપકાવતો હતો, પણ થોડા આગળ જતાં જ એનું સમાધાન આવી જાય ને પેલું લખાણ મારે કેન્સલ કરવું પડે. આ રીતે અનેકવાર અનુભવ્યું.

આપના લખાણને આ બહાને વાંચવાનો જે આનંદ આવ્યો તે ખરેખર અવર્ણનીય છે.

★ સપ્તભંગી ઘણીવાર વાંચેલી, એક-બે વાર ભણાવેલી, પણ મને કદિ સંતોષ થયેલો નહિ. કંઈ જ સમજ પડી ન હતી. માત્ર ઉપર છલ્લો બોધ થયેલો. આજે આપશ્રીનું જે ચિંતન વાંચ્યું. એ માટે એની અનુમોદના કરવાના મારી પાસે કોઈ શબ્દો જ નથી. કોઈપણ વિશેષ આધાર વિના આવું સૂક્ષ્મ-ગૂઢ છતાં અત્યંત યુક્તિયુક્ત લખાણ કરવું મને તો અશક્ય જ લાગે છે. પણ એ આપશ્રીએ કર્યું જ છે.

‘નય’ ઉપર પણ આવું જ સૂક્ષ્મચિંતન કરીને આપશ્રી લખો એવી ભારભરી ભાવભરી વિનંતી, જેથી જિનશાસનના આ અણમોલ તત્ત્વોને સ્પર્શવાનું સૌભાગ્ય સાંપડે.

विषयानुक्रमः

विषयानुक्रमः	पृष्ठांकः	विषयानुक्रमः	पृष्ठांकः
मंगलादीनि	३	'हरि' शब्दविचारणा	५३
सप्तत्वसंख्यानियमः	५	'पुष्पदन्त' शब्दविचारणा	५५
स्व-परपर्यायविचारः	७	उभयत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वम्	५७
प्रथमो भङ्गः	९	सर्वज्ञत्वापत्तिः	५९
एवकारादेरर्थः	११	उपनिषद्भूतः सारः	६१
स्वरूपाणां संकलनम्	१३	जीवमुद्दिश्य सप्तभङ्गीविचारः	६३
द्वितीयो भङ्गः	१५	चतुरिन्द्रियदेवस्य शशशृंगकल्पत्वम्	६५
तृतीयो भङ्गः	१७	नयरहस्याधिकारः	६७
अर्थस्वरूपविचारः	१९	वि.आ. भाष्यलब्धोऽर्थः	६९
'स्व'रूपाणां सप्रयोजनत्वम्	२१	शशशृंगबोधस्य त्रैविध्यम्	७१
'पर'पर्यायाः	२३	चतुर्थोः भङ्गः	७२
न कोऽपि सर्वथाऽस्त्येव	२५	उत्तरस्यैकविधत्वम्	७३
धर्माणां स्वरूपांशत्वम्	२७	शतशो भङ्गापत्तिः	७५
प्रश्नानां प्रयोजनानुसारित्वम्	२९	'स्व' 'पर'रूपयोरसम्मीलनम्	७७
प्रयोजनानां वैविध्यम्	३१	जिज्ञासातृप्तेरयथार्थत्वम्	७९
विशिष्टाभावशङ्का	३३	पञ्चमो भङ्गः	८१
बोधस्य सन्दिग्धत्वम्	३५	षष्ठो भङ्गः	८३
उभयोरभावनिर्णयापत्तिः	३७	सप्तमो भङ्गः	८४
विशिष्टं शुद्धान्...		भङ्गानां न्यूनाधिकत्वाभावः	८७
न्यायोऽपि न श्रेयान्	३९	विविधाः सप्तभङ्ग्यः	८९
अवाच्यत्वस्यैव वाच्यत्वम्	४१	अवाच्य-अनभिलाप्यशब्दविचारः	९१
संकेतविशेषशंका-समाधानम्	४३	सर्वपदवाच्यत्वाभावः	९३
विनिगमकाभावः	४५	अनभिलाप्यपदवाच्यत्वम्	९५
स्व-परोल्लेखः प्रज्ञापकापेक्षया	४७	कथञ्चिद्वाच्यत्वोपपत्तिः	९७
द्वयोनययोरर्पणा	४९	अवाच्यत्वस्यार्थविशेषोऽन्वेषणीयः	९९
पुष्पदन्ततुल्यशब्दशङ्का	५१	तृतीयभङ्गेऽवस्तु ?	१०१

વિષયાનુક્રમ	પૃષ્ઠાંક:	વિષયાનુક્રમ	પૃષ્ઠાંક:
સંકેત્યમાનજ્ઞાનમાવશ્યકમ્	૧૦૩	તૃતીયાદિભક્તેષુ વિવિધાંશાનાં	
સંકેતઃ કથં ભવતિ ?	૧૦૪	વિવક્ષા	૧૨૯
કેવલ્યપિ સંકેતં કુર્યાત્	૧૦૫	વ્યજ્ઞનપર્યાયે વિવિધાંશત્વાભાવઃ	૧૩૧
અનભિલાપ્યપદસ્યાસંકેતિતત્ત્વમ્	૧૦૭	ઉત્તરાણાં વ્યજ્ઞનપર્યાયસન્દર્ભઃ	૧૩૩
અવાચ્યાનભિલાપ્યયોરસંકેત- વિશેષત્ત્વમ્	૧૦૯	વ્યજ્ઞનપર્યાયે ચતુર્થભક્ત્યાસમ્ભવઃ	૧૩૫
ભક્તસપ્તત્વાનિયમાશક્લા	૧૧૨	વ્યજ્ઞનપર્યાયે	
વ્યજ્ઞનપર્યાયસ્વરૂપમ્	૧૧૪	તૃતીયભક્ત્યાસમ્ભવઃ	૧૩૭
વાચ્યતાનામર્થપર્યાયત્વાભાવઃ	૧૧૫	'વૃત્તશ્યામ'પદવાચ્યતાવિચારઃ	૧૩૯
અર્થ-વ્યજ્ઞનપર્યાયયોરન્તરમ્	૧૧૭	વાચ્યતાનાં મિથોઽસમ્મીલનમ્	૧૪૧
વ્યજ્ઞનપર્યાયાણામભિવ્યજ્ઞનમ્	૧૧૯	તૃતીયાદિભક્ત્યાસમ્ભવનિશ્ચયઃ	૧૪૩
વ્યજ્ઞનપર્યાયયોર્મિથોઽવિરોધઃ	૧૨૨	ગ્રન્થશોધનપ્રાર્થનયા સહાન્તિમં	
વ્યજ્ઞનપર્યાયાણાં		મંગલમ્	૧૪૪
સંકેતમાત્રાધીનત્ત્વમ્	૧૨૪	પ્રશસ્તિઃ	૧૪૬
પ્રશ્નકતુર્મેધાવિત્ત્વમ્	૧૨૬	કશ્ચિદ્વિશેષવિમર્શઃ	૧૫૨
સત્ત્વાદેવ્યજ્ઞનપર્યાયત્વસ્યાપ્યભાવઃ	૧૨૮		

સર્વમન્ત્રશિરોમણિ શ્રી સૂરિમન્ત્ર અંગે શ્રી દેવાચાર્યગચ્છીયસૂરિશિષ્યે રચેલા દુર્ગપદવિવરણની પ્રથમ ત્રણ ગાથા સપ્તભંગી અંગેના આ વિવરણને પણ મહદંશે લાગુ પડે છે. માત્ર પ્રથમ ગાથાના ઉત્તરાર્ધમાં 'ઉવએસા' શબ્દના સ્થાને અણુપ્પેહાઓ કહી શકાય. તે ગાથાઓ -

ન સૂયં ગુરુવયણાઓ ન હુ દિટ્ટં કત્થ પવયણે વિઝલે ।
 ઉવએસા (અણુપ્પેહાઓ) ઉવલલ્લં જં તં વિવરેમિ ઇહ પયડં ॥ ૧ ॥

વંદણયં દાઝણં ગીયત્થાણં સમત્થસૂરીણં ।
 તે વિન્નવેમિ પયઓ સૂરિવરા મહ ઇમં સુણહ ॥ ૨ ॥

તુમ્હાણં જઇ ચિત્તે જુત્તી સંઘડઇ મજ્ઞ વયણસ્સ ।
 તો આયરંતુ એયં અહ નો મિચ્છુક્કડમિમસ્સ ॥ ૩ ॥

શ્રી અર્હં નમઃ
 શ્રીમહાવીરપરમાત્મને નમઃ
 શ્રી ગૌતમ-સુધર્માદિગણભુદ્ધયો નમઃ
 શ્રી સિદ્ધસેનાદિભ્યો યશોવિજયાન્તેભ્યઃ શાસ્ત્રકુદ્ધયો નમઃ
 શ્રી પ્રેમ-ભુવનભાનુ-જયઘોષ-ધર્મજિત્-જયશેખરસૂરીશેભ્યો નમઃ
 ઈં નમઃ

શ્રીસપ્તમહાવિંશતિકા

નામાકૃતિદ્રવ્યભાવૈઃ પુનન્તં ત્રિજગજ્જનમ્ ।
 સપ્તમહાવિંશતિકાઃ પ્રવક્તારં વન્દે વીરં નયામ્બુધિમ્ ॥૧॥
 સર્વારિષ્ટપ્રણાશાય ગૌતમાય નમોઽસ્તુ મે ।
 શ્રીસુધર્મગણેશાય સર્વાભીષ્ટાર્થદાય ચ ॥૨॥
 સિદ્ધસેનો ગુરુર્દદ્યાદ્ ભદ્રાન્તશ્ચ જિનો હરિઃ ।
 વાદિદેવો યશોયુક્ત આશીર્વચનં મે સદા ॥૩॥
 યાચે સુનિર્મલં બ્રહ્મ પ્રેમસૂરિં ગુરુમહમ્ ।
 કાઙ્ક્ષેઽહં ન્યાયનૈપુણ્યં ભુવનભાનુતોઽન્વહમ્ ॥૪॥

વૃત્તિગ્રન્થનું મંગળાચરણ-

નામ, આકૃતિ (સ્થાપના), દ્રવ્ય અને ભાવ આ ચારનિક્ષેપાથી ત્રણે જગતના જીવોને પવિત્ર કરતાં, સપ્તભંગીના પ્રવક્તા, ન્યાત્મક બોધના (ઉપલક્ષણથી પ્રમાણાત્મક બોધના પણ) સાગર એવા શ્રીવીરપ્રભુને હું વંદન કરું છું. ૧. સર્વ અનિષ્ટોનો નાશ કરનારા શ્રી ગૌતમસ્વામીને અને સર્વ ઈષ્ટોને આપનારા શ્રીસુધર્માસ્વામી ગણધરને મારા નમસ્કાર. ૨. શ્રીસિદ્ધસેનસૂરિ, ભદ્રાન્તવાળા જિન અને હરિ (=શ્રીજિનભદ્રગણી અને શ્રીહરિભદ્રસૂરિ), શ્રીવાદિદેવસૂરિ, મહોપાધ્યાય શ્રી યશોવિજયજી.... આ બધા ગુરુભગવંત મને હમેશા આશીર્વચન આપો. ૩. શ્રી પ્રેમસૂરિગુરુ પાસે હું સુનિર્મળ બ્રહ્મચર્ય યાચું છું.... શ્રી ભુવનભાનુસૂરિ મહારાજ પાસેથી પ્રતિદિન ન્યાયનિપુણતા ચાહું છું. ૪. વર્તમાનગચ્છાધિપતિશ્રી જયઘોષસૂરિ મહારાજ જય આપો....મારા પ્રગુરુશ્રીધર્મજિત્સૂરિ મહારાજ મને (ઉત્તરોત્તર

જયઘોષો જયં દદ્યાદ્ ધર્મં ચ ધર્મજિદ્ગુરુઃ ।
 ધ્યાનં શ્રીસૂરિમન્ત્રસ્ય દદ્યાન્મે જયશેખરઃ ॥૫॥
 આદ્યે શ્રીસૂરિમન્ત્રસ્ય પીઠે પ્રતિષ્ઠિતાં સુરીમ્ ।
 જાહ્યાપહારિણીં વાચો વૈભવાય નમામ્યહમ્ ॥૬॥
 ઉપચારઃ કૃતશ્રૈવં મદ્ગ્લસ્યાથ તન્યતે ।
 વિવૃત્તિઃ સત્ત્વમ્ભદ્રાસ્તુ^૧ સ્વોપજ્ઞાઽભયસૂરિણા ॥૭॥

ઇહ હિ જગતિ દુઃષ્માદૂષિતેઽપિ કાલે પદાર્થસ્વરૂપનિરૂપણે-
 ઽન્યેભ્યો દર્શનેભ્યો વૈશિષ્ટ્યં શ્રીજૈનદર્શનસ્ય સ્પષ્ટમુપલક્ષ્યત એવ ।
 તત્ત્વ મુખ્યતો નયનિક્ષેપસત્ત્વમ્ભદ્રાભિઃ પદાર્થનિરૂપણમ્ । તત્ર નયાનાં
 નિક્ષેપાણાં ચ સ્વરૂપમુપલભ્યમાનેષુ નૈકેષુ ગ્રન્થેષુ યથા વિસ્તરતો
 નિરૂપિતમુપલભ્યતે સુસ્પષ્ટં ચ બુદ્ધ્યતે, ન તથા સત્ત્વમ્ભદ્રા ઇતિ તસ્યાઃ
 કિન્ચિદ્વિસ્તરતો નિરૂપણાર્થં તદ્દ્વારા સ્પષ્ટીકરણાર્થં ચ સત્ત્વમ્ભદ્રા-
 વિંશિકાપ્રકરણમારભમાણો ગ્રન્થકારો મદ્ગ્લાદ્યભિધાયિનીમાદિમાં
 ગાથામાહ શક્રેતિ -

પ્રબળ) ધર્મ આપો. મારા ગુરુદેવ શ્રીજયશેખરસૂરિ મહારાજ મને
 શ્રીસૂરિમન્ત્રમાં એકાગ્રતા આપો. ૫. શ્રીસૂરિમન્ત્રની પ્રથમ પીઠિકામાં
 પ્રતિષ્ઠિત થયેલી અને જડતાને હરનારી શ્રીસરસ્વતીદેવીને હું વાણીના
 વૈભવ માટે નમસ્કાર કરું છું. ૬. આ પ્રમાણે મંગલોપચાર કરાયો. હવે,
 સત્ત્વમ્ભદ્રાવિંશિકાપ્રકરણની સ્વોપજ્ઞ વિવૃત્તિ તપાગચ્છીય શ્રીવિજય પ્રેમ-
 ભુવનભાનુ-ધર્મજિત્-જયશેખર-સૂરિમહારાજની પરંપરામાં આવેલા
 વિજયઅભયશેખરસૂરિ એવા મારા વડે કરાય છે. ૭.

સર્વજ્ઞપ્રણીત શ્રીજૈનશાસનની અનેક ક્ષેત્રોમાં અનેક-અનેકવિધ
 વિશિષ્ટતાઓ છે, જે દુનિયાના અન્ય કોઈ દર્શનમાં...સંસ્કૃતિમાં કે ભાષામાં
 જોવા મળતી નથી. પદાર્થના સ્વરૂપના સ્પષ્ટીકરણ અંગે આવી જે વિશિષ્ટતાઓ
 છે તે પૈકી સાત નય, ચાર નિક્ષેપા અને સત્ત્વમ્ભદ્રા આ મુખ્ય છે.

૧. સત્ત્વમ્ભદ્રાસ્ત્વિતિ-ધીમો ધીમસેન ઇતિ ન્યાયાત્ સત્ત્વમ્ભદ્રાવિંશિકા-
 યાસ્ત્વિત્યર્થઃ । તત્ત્વાયાદેવાભયસૂરિણેત્યસ્ય તપાગચ્છીયશ્રીવિજયપ્રેમ-ભુવનભાનુ-
 ધર્મજિત્-જયશેખરસૂરિપરમ્પરાગતેનાભયશેખરસૂરિણેત્યર્થો જ્ઞેયઃ ।

શક્રપૂજ્યં જિનં નત્વા વિશ્વવિશ્વપ્રકાશકમ્ ।
સત્ત્વભઙ્ગી પ્રવક્ષ્યામિ બોધિશુદ્ધિર્યથા ભવેત્ ॥૧॥

સુગમાર્થા । કિञ્ચ, જિનનમસ્કારેણાત્ર મંગલં કૃતમ્ । શક્ર-
પૂજ્યમિત્યનેન પૂજાતિશયો ભગવત ઉક્તો દૃષ્ટવ્યઃ । જિનમિત્યનેન
રાગદ્વેષલક્ષણયોઃ પ્રકૃષ્ટયોરપાયયોરપગમાદપાયાપગમાતિશય ઉક્તો
જ્ઞેયઃ । વિશ્વવિશ્વપ્રકાશકમિત્યનેન ચ વચનાતિશયો જ્ઞાનાતિશયશ્ચોક્તૌ
દૃષ્ટવ્યૌ । વિશ્વવિશ્વપ્રકાશનપ્રસ્તાવે ભગવતા યદુક્તં ગુરુપરમ્પરયા ચ
પ્રાસં તદનુસૃત્ય મયાપિ વક્ષ્યમાણત્વાદ્ ગુરુપર્વક્રમસમ્બન્ધોઽપિ જ્ઞાપિતો
વિશ્વેત્યાદિપદેન । સત્ત્વભઙ્ગી પ્રવક્ષ્યામીત્યનેન વિષયાભિધાનમુપાયોપેય-
ભાવસમ્બન્ધશ્ચ કથિતો જ્ઞેયઃ । બોધિશુદ્ધિરિત્યાદિના સ્વસ્થાનન્તરં
પ્રયોજનમુક્તમ્ । એતચ્ચ શ્રોત્રનુગ્રહાદેરુપલક્ષણં જ્ઞેયમ્ । શ્રોતુસ્તુ બોધ-
પ્રાપ્તિરનન્તરં પ્રયોજનમ્ । પરંપરં તુ દ્વયોરપિ મુક્તિપ્રાપ્તિરિતિ ॥૧॥ નનુ
કેયં સત્ત્વભઙ્ગીતિ જિજ્ઞાસાયમાહ જિજ્ઞાસ્વિતિ -

આમાંથી વર્તમાનમાં ઉપલબ્ધ ગ્રન્થોમાં નય અને નિક્ષેપાઓનું
સ્વરૂપ જેવું વિસ્તારથી નિરૂપાયેલું મળે છે ને તેથી સ્પષ્ટ રીતે એનો બોધ
થાય છે, એવું સત્ત્વભંગીનું મળતું નથી. તેથી એનું કંઈક વિસ્તારથી નિરૂપણ
કરવા માટે અને એ દ્વારા સ્પષ્ટીકરણ કરવા માટે સત્ત્વભંગીવિંશિકા પ્રકરણને
શરૂ કરતા ગ્રન્થકાર મંગળ વગેરેને જણાવનારી એની પ્રથમ ગાથા કહે છે -

ગાથાર્થ : શક્રને પૂજ્ય, સંપૂર્ણ વિશ્વના પ્રકાશક એવા શ્રી જિનને
નમીને, જે રીતે બોધિની = સમ્યગ્દર્શનની શુદ્ધિ થાય એ રીતે સત્ત્વભંગીને
= સત્ત્વભંગીવિંશિકાપ્રકરણને કહીશ.

વિવરણ : આમાં પ્રભુને નમસ્કાર દ્વારા મંગળ કર્યું છે તથા
શક્રપૂજ્ય શબ્દદ્વારા પ્રભુનો પૂજાતિશય જણાવ્યો છે. રાગ-દ્વેષ એ મોટામાં
મોટા અપાય (=આપત્તિ-સંકટ)રૂપ છે. એનો વિજય જણાવવા દ્વારા
જિન શબ્દ અપાયાપગમાતિશય જણાવે છે. વિશ્વ(=સંપૂર્ણ) વિશ્વના
પ્રકાશક...એવું વિશેષણ જ્ઞાનાતિશય અને વચનાતિશયને જણાવે છે.
વળી આ સંપૂર્ણ વિશ્વનું પ્રકાશન કરતી વેળા પ્રભુએ જે કહ્યું છે ને

જિજ્ઞાસુપૃષ્ઠપ્રશ્નાનામુત્તરાણાં હિ સપ્તકમ્ ।
પ્રજ્ઞાપકેન દત્તાનાં સપ્તભઙ્ગીતિ પ્રોચ્યતે ॥૨ ॥

સુગમાર્થા । અત્ર

સપ્તાનાં ભઙ્ગાનાં સમાહારઃ સપ્તભઙ્ગીતિ સમાસવિધિઃ । તથા ચ સપ્તાનાં પ્રજ્ઞાપકેન દત્તાનામુત્તરપ્રકારાણાં સમૂહઃ સપ્તભઙ્ગી શબ્દેનોચ્યતે ॥૨ ॥ નનુ સપ્તાનામેવેતિ નિયમોઽભિપ્રેતો યદ્વા ન્યૂનાધિકત્વમપિ સમ્પત્તિમિતિ ચેત્ ? નિયમ એવ, ન ન્યૂનાધિકત્વમિતિ ગૃહાણ । નનુ તદપિ કુત્ત ઇતિ ચેત્ ? જિજ્ઞાસાનાં તદુત્થપ્રશ્નાનાં ચ સપ્તવિધત્વ-નિયમાદેવ તદિત્યાહ પ્રશ્નાનામિતિ -

ગુરુપરંપરાદ્વારા મને પ્રાપ્ત થયું છે તેને અનુસરીને આ ગ્રન્થનિરૂપણ હોવાથી એ વિશેષણ દ્વારા ગુરુપર્વક્રમસંબંધ પણ સૂચિત થયેલો જાણવો. સપ્તભંગીને હું કહીશ આવા કથન દ્વારા અભિપ્રેય અને ઉપાય-ઉપેય ભાવ સંબંધ જણાય છે. બોધિશુદ્ધિ....વગેરે દ્વારા કર્તાનું અનંતર પ્રયોજન જણાય છે. વળી એના ઉપલક્ષણથી શિષ્ય-શ્રોતા પર અનુગ્રહ વગેરે પણ જાણવા. શ્રોતાનું અનંતરપ્રયોજન સપ્તભંગીના બોધની પ્રાપ્તિ છે. પરંપર પ્રયોજન બંનેનું મોક્ષપ્રાપ્તિ છે. ॥૧॥ આ સપ્તભંગી શું છે? એવી જિજ્ઞાસાને સંતોષવા માટે કહે છે -

ગાથાર્થ : જિજ્ઞાસુ વડે પૂછાયેલા પ્રશ્નોના પ્રજ્ઞાપક વડે અપાતા ઉત્તરોનું જે સપ્તક તે સપ્તભંગી કહેવાય છે.

વિવરણ : સપ્ત એટલે સાત...ભંગ એટલે પ્રકાર...પદાર્થના સ્વરૂપના જિજ્ઞાસુને એ સ્વરૂપનો સ્પષ્ટ બોધ થાય એ માટે પ્રજ્ઞાપક વડે અપાતા જવાબોના પ્રકાર એ અહીં ભંગ=પ્રકાર તરીકે અભિપ્રેત છે. આવા સાત પ્રકારના જવાબોનો સમૂહ એ સપ્તભંગી છે. ॥૨॥

પ્રશ્ન : સાત પ્રકારના જવાબોનો જ સમૂહ કેમ? એનાથી ઓછા-વત્તા કેમ નહીં? અર્થાત્ પંચભંગી-ષડ્ભંગી-અષ્ટભંગી વગેરે કેમ નહીં? આવા પ્રશ્નના જવાબ માટે કહે છે -

પ્રશ્નાનાં સમભેદત્વાદ્ ભક્ષાનાં હિ તથાત્વકમ્ ।
ન્યૂનત્વં ચાધિકત્વં ન કદાચિત્કુત્રચિદ્ ભવેત્ ॥૩ ॥

તથાત્વકમિતિ સમભેદત્વમિત્યર્થઃ । શેષં સુગમમ્ ।

નનુ ષડાદિવિધત્વેઽષ્ટાદિવિધત્વે વા દોષાભાવાદેવ સમ-
વિધત્વનિયમસ્યાભાવ ઇતિ ચેદ્ ? ન, તત્ર દોષાભાવસ્યાસિદ્ધત્વાત્ ।
તથાહિ-ષડ્વિધત્વે જિજ્ઞાસાનાં તદુત્તરાણામપિ ષડ્વિધત્વમેવ । તથા
ચ કદાચિત્કસ્યચિત્ તાદૃક્ પ્રશ્ન ઉત્તિષ્ઠતિ યસ્ય ષડ્ભક્ષીગતેન
નૈકેનાપ્યુત્તરેણ સમાધાનં શક્યસમ્ભવં સ્યાત્ । તતશ્ચ સમસ્યોત્તર-
પ્રકારસ્વાવશ્યકત્વમેવ, અન્યથા તદ્વિષયિણ્યા જિજ્ઞાસાયા અતુમત્ત્વેન
નિરાકાઙ્ક્ષપ્રતિપત્યભાવાદિતિ ષડ્ભક્ષીત્વે ન્યૂનત્વમેવ દોષઃ સ્યાત્ ।
અષ્ટભક્ષીત્વે તુ નિરર્થકં ગૌરવમેવ દોષઃ, સર્વદા સર્વત્ર સર્વસ્યોત્તિષ્ઠ-
ન્ત્યા જિજ્ઞાસાયાઃ સમાધાનપ્રકારસ્ય સમભક્ષ્યામેવાન્તર્ભૂતત્વાત્ ।
યસ્યાસ્તૃપ્ત્યર્થં સમભક્ષીબહિર્ભૂતઃ કોઽપ્યુત્તરપ્રકાર આવશ્યકઃ સ્યાત્

ગાથાર્થ : પ્રશ્નો સાત પ્રકારના હોવાથી ભંગ પણ સાત જ હોય
છે. આમાં ઓછાવત્તા-પણું ક્યારેય પણ ક્યાંય પણ સંભવતું નથી.

વિવરણ : જિજ્ઞાસાઓ સાત પ્રકારની જ જાગે છે... જાગી શકે
છે. એના કરતાં વધારે પ્રકારની નહીં...માટે સાતથી વધારે ભંગ
(અષ્ટભંગી વગેરે) સંભવિત નથી. વળી, સ્વરૂપના સંપૂર્ણ સ્પષ્ટીકરણ
માટે સાતે જવાબ આવશ્યક છે જ. એનાથી ઓછા - ચાર-પાંચ-છ
વગેરે પ્રશ્નો હોય અને માત્ર એનાં ઉત્તરો આપવામાં આવે તો
સ્પષ્ટીકરણ અધૂરું રહે છે.. અને તેથી પછી વળી ક્યારેક-કોઈકને એવી
જિજ્ઞાસા સંભવી શકે છે કે જેનો ઉત્તર આ આપવામાં આવેલા ચાર-
પાંચ-છ ઉત્તરોમાં સમાવિષ્ટ ન હોવાથી વધારાનો ઉત્તર આપવો
આવશ્યક બને છે. પણ આ સાત પ્રકારના ઉત્તર આપી ઘો... એટલે આ
અંગેની ત્રણે કાળમાં કે સર્વક્ષેત્રમાં કોઈપણ જિજ્ઞાસુને ઊઠતી કોઈપણ
જિજ્ઞાસાનો જવાબ એમાં આવી જ ગયો હોય છે. હવે નવો કોઈ જવાબ
આપવાનો રહેતો નથી. માટે સમભંગી જ છે. અષ્ટભંગી વગેરે કે

સા કાઽપિ જિજ્ઞાસા કસ્યચિદપિ કદાચિદપિ ન ભવત્યેવ । યા કાપિ સમ્ભવતિ તસ્યાઃ સમાધાનં તુ સમભઙ્ગીતો લભ્યત એવેતિ ગૌરવં સ્પષ્ટ-મેવાષ્ટભઙ્ગીત્વે ।

નન્વનન્તધર્માત્મકસ્ય વસ્તુનઃ સ્વરૂપાણ્યપ્યનન્તાન્યેવેતિ તદ્વિષયિણીનાં જિજ્ઞાસાનાં સમ્ભવિધત્વમેવેતિ કથં શ્રદ્ધેયં સ્યાત્ ? તથાહિ- એકો ઘટોઽસ્તિ । તતશ્ચ, સ અમદાવાદનગરજન્યો (અમદાવાદજો) ઽસ્તિ વાપીનગરજન્યો (વાપીજો) વા ? વૃત્તો વા ચતુષ્કોણો વા ત્રિકોણો વા ? શિશિરઋતુજો (શિશિરજો) વા ગ્રીષ્મઋતુજો (ગ્રીષ્મજો) વા ? લઘુર્વા મહાન્ વા ? રક્તો વા શ્યામો વા ? નૂતનો વા પ્રાચીનો વા ? ભૂમિસ્થો વા વેદિકાસ્થો વા ? મૃદુસ્પર્શો વા કર્કશસ્પર્શો વા ? મૃનમયો વા સુવર્ણમયો વા ? ઈદૃશીનાં જિજ્ઞાસાનામપારાણાં સમ્ભવાત્પ્રશ્નાનાં તદુત્તરાણાં ચ સમ્ભવિધત્વેઽનાશ્વાસ એવેતિ ચેત્ ? ન, તેષામપારાણામપિ પ્રશ્નાનાં વિવક્ષિતેષુ સમસ્વેવ પ્રશ્નેષુ તદુત્તરાણાઞ્ચ સમસૂત્તરેષુ (સમભઙ્ગ્યાં) એવાન્તર્ભાવાત્ । સ અન્તર્ભાવ

પડ્ભંગી વગેરે નથી.

પ્રશ્ન : વસ્તુ અનંતધર્માત્મક છે.. અર્થાત્ દરેક વસ્તુનાં અનંત-સ્વરૂપો હોય છે. તો આ સ્વરૂપો અંગેની જિજ્ઞાસા સાત જ પ્રકારની હોય એમ શી રીતે કહી શકાય? જેમકે એક ઘડો છે... તો એના અંગે એ અમદાવાદી છે? કે વાપીયો છે? એ વૃત્ત છે? ચોરસ છે? ત્રિકોણ છે? એ શિયાળું છે કે ઊનાળું? એ નાનો છે કે મોટો? એ લાલ કે કાળો? એ નવો છે કે જૂનો? ભોંય પર છે કે વેદિકા પર? લીસી સપાટીવાળો છે કે કર્કશસપાટીવાળો? જિનદત્તનો છે કે જિનદાસનો? આવી તો ઢગલા બંધ જિજ્ઞાસાઓ થઈ શકે છે ને ઢગલાબંધ પ્રશ્નો ઊઠી શકે છે... એટલે એના ઉત્તરો પણ ઢગલાબંધ સંભવે જ... પછી સાત જ જિજ્ઞાસા ને સાત જ ઉત્તરો... આવું નિયંત્રણ કેમ?

ઉત્તર : આવા જે ઢગલાબંધ પ્રશ્નો ઊઠે છે... ને એના ઉત્તરો અપાય છે... એ બધાનો આ અભિપ્રેત સાત પ્રકારમાં જ સમાવેશ થઈ

એવ કથમિતિ યક્ષપ્રશ્ન ઇતિ ચેત્ ? મા ત્વરિષ્ટાઃ, અગ્રે સ્ફુટીભવિષ્ય-
માણત્વાત્ । તતશ્ચ સમૈવ ભઙ્ગાઃ, નાધિકા ન વા ન્યૂના ઇતિ
સ્વીકર્તવ્યમેવ ।

અથાકૃતે સ્વ-પરપર્યાયવિભાગવિચારે સમભઙ્ગીનિરૂપણ-
મનવકાશમેવેતિ સ એવ પ્રથમં ક્રિયતે । સર્વસ્મિન્નપ્યર્થે દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-
કાલ-ભાવાપેક્ષા ધર્માઃ સમ્ભવન્તિ । તથાહિ-મૃદ્દ્રવ્યનિષ્પન્ને ઘટે
મૃન્મયત્વં દ્રવ્યાપેક્ષો ધર્મઃ । એવં પાર્થિવત્વમૌદારિકત્વં પૌદ્ગલિ-
કત્વાદિકમપિ દ્રવ્યાપેક્ષા ધર્માઃ । એવં યો યો દ્રવ્યાપેક્ષો ધર્મો
વિચાર્યમાણોઽધિકૃતે ઘટે વર્તતે સ તસ્ય ઘટસ્ય 'સ્વ'ધર્મઃ 'સ્વ'રૂપં
'સ્વ'પર્યાય ઇતિ યાવદુચ્યતે । સુવર્ણમયત્વ-જલીયત્વાદિકો યો યો
ધર્મોઽધિકૃતે ઘટે ન વર્તતે સ સર્વોઽપિ તસ્ય 'પર'ધર્મઃ 'પર'રૂપં
'પર'પર્યાય ઇતિ યાવદુચ્યતે । એવં ક્ષેત્રાદ્યપેક્ષેષુ ધર્મેષ્વપિ સ્વ-
પરધર્મત્વાદિકં જ્ઞેયમ્ । તતશ્ચ યદ્યધિકૃતો ઘટોઽમદાવાદાઘ્યનગરે
નિષ્પન્નસ્તદાઽમદાવાદજત્વં તસ્ય ક્ષેત્રાપેક્ષઃ 'સ્વ'ધર્મઃ, વાપીજત્વાદિકં

જાય છે... દુનિયામાં ક્યારેય પણ કોઈપણ જિજ્ઞાસુને એવો કોઈ પ્રશ્ન
ઊઠી શકતો નથી ને તદનુરૂપ એનો જવાબ હોતો નથી જેનો આ સાત
જિજ્ઞાસાઓમાં ને સાત ઉત્તરોમાં સમાવેશ થતો ન હોય. જે પણ જિજ્ઞાસા
જાગે ને ઉત્તર અપાય એનો આ સાતમાં જ સમાવેશ થઈ જાય છે...
આ વાત આગળ સ્પષ્ટ કરીશું... માટે સાત જ ભંગ છે... આઠ વગેરે
નહી... એ વાત નિઃશંક જાણવી.

હવે આપણે સાત ભંગનો વિચાર કરીએ...

કોઈપણ વસ્તુમાં દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવ... આ ચારની
અપેક્ષાએ ધર્મો રહેલા હોય છે... ધારો કે આપણે એક ઘડા અંગે
સમભંગીનો વિચાર કરવો છે... તો એમાં આ દ્રવ્યાદિ ચારની અપેક્ષાએ
કેવા કેવા ધર્મો આવે એ વિચારીએ-

(૧) દ્રવ્ય : ઘડો માટીનો છે.. એટલે માટી આ ઘડાનું દ્રવ્ય
કહેવાય.... અને મૃન્મયત્વ એ એમાં ધર્મ આવ્યો કહેવાય છે. વળી

તુ 'પર'ધર્મઃ । સમ્પ્રતિ ચ યદિ સ ભૂમૌ વર્તતે, તતો ભૂમિસ્થત્વમપિ તસ્ય ક્ષેત્રાપેક્ષો 'સ્વ'ધર્મઃ, વેદિકાસ્થત્વાદિકં તુ 'પર'ધર્મઃ, ઉત્પત્તિ-ક્ષેત્રવત્ સ્થિતિક્ષેત્રસ્યાપિ શિષ્ટૈઃ વ્યવહ્રિયમાણત્વાત્ । एवं गृहान्त-वर्तित्वादिकमपि क्षेत्रापेक्षा धर्माः । अथ कालापेक्षा धर्मा विचार्यन्ते । तथाहि-शिशिरर्तौ निष्पन्ने घटे शिशिरजत्वं कालापेक्षं 'स्व'रूपं, ग्रीष्मजत्वादिकन्तु 'पर'रूपम् । एवं अमुकमासजत्व-अमुकतिथिजत्व-अमुकनक्षत्रजत्वादिकमपि ज्ञेयम् । तथा यद्यधुना ग्रीष्मकाले स वर्तते, तदा ग्रीष्मकालीनत्वमपि तस्य 'स्व'पर्यायः, वर्षाकालीनत्वादिकन्तु कालापेक्षः 'पर'पर्यायः, उत्पत्तिकालवत् स्थितिकालस्यापि शिष्टैः व्यवह्रियमाणत्वात् । अथ भावापेक्षा धर्माः । द्रव्य-क्षेत्र-कालापेक्ष-धर्मैभ्यो भिन्ना ये धर्मास्ते सर्वेऽपि भावापेक्षा उच्यन्ते । ततश्च रक्तस्य वृत्तस्य लघोर्मृदुस्पर्शस्य सुगन्धिनोऽधिकृतस्य घटस्य रक्तत्वं, वृत्तत्वं, लघुत्वं, मृदुस्पर्शक्त्वं सुगन्धित्वञ्च भावापेक्षाः 'स्व'धर्माः । तद्भिन्नास्तु श्यामत्वं, चतुष्कोणत्वं, महत्त्वं, कर्कशस्पर्शक्त्वं, दुर्गन्धित्वञ्चेत्येव-

મૂનમય છે એનો અર્થ જ કે એ પાર્થિવ પણ છે, ઔદારિકવર્ગશામાંથી બનેલો હોઈ ઔદારિક પણ છે, પુદ્ગલમાંથી બનેલો હોઈ પૌદ્ગલિક પણ છે... એટલે પાર્થિવત્વ, ઔદારિકત્વ, પૌદ્ગલિકત્વ.... આ બધા પણ એમાં દ્રવ્યાપેક્ષાથી આવેલા ધર્મો છે... આવા જે જે ધર્મો આપણા વિચારણાથી ન ઘડામાં રહેલા છે એ બધા ધર્મો એના 'સ્વ'ધર્મ અથવા 'સ્વ'રૂપ કહેવાય છે... આ સિવાયના ધર્મો = ઘડામાં નહીં રહેલા ધર્મો એના માટે 'પર'ધર્મ અથવા 'પર'રૂપ કહેવાય છે... જેમકે અધિકૃત ઘડો માટીનો છે, પણ પિત્તળનો કે સોનાનો નથી... તેથી પિત્તળમયત્વ-સુવર્ણમયત્વ વગેરે એના માટે 'પર'રૂપ છે... એમ એ પાર્થિવ છે પણ જલીય નથી... તો જલીયત્વ એ પણ એના માટે 'પર'રૂપ છે...

(૨) ક્ષેત્ર : સામાન્યથી શિષ્ટપુરુષોમાં ક્ષેત્રનો બે પ્રકારે વ્યવહાર થતો હોય છે. ઉત્પત્તિક્ષેત્ર અને સ્થિતિક્ષેત્ર (અવસ્થાનક્ષેત્ર=વર્તમાનમાં ક્યાં રહ્યો છે એ ક્ષેત્ર), જેમકે અધિકૃતઘડો અમદાવાદમાં બન્યો છે... તો અમદાવાદીત્વ એ 'સ્વ'રૂપ છે... પણ વાપીમાં નથી બન્યો.... તો

માદયો યે ભાવાપેક્ષા ધર્માસ્તસ્મિન્ન વર્તન્તે તે તસ્ય 'પર'ધર્મા: ।

એવઞ્ચાસ્મદ્વિચારણાધીનોઽધિકૃતો ઘટો મૃન્મયોઽમદાવાદજો ભૂમિસ્થ: શિશિરજો ગ્રીષ્મકાલીનો રક્તો વૃત્તો લઘુર્મૃદુસ્પર્શવાન્ સુગન્ધી ચ વર્તતે । તતશ્ચ મૃન્મયત્વાદયોઽત્ર પ્રક્રમે 'સ્વ'રૂપત્વેન વિવક્ષ્યન્તે સુવર્ણમયત્વાદયશ્ચ 'પર'રૂપત્વેનેતિ । એતચ્ચ પ્રક્રમસમાપ્તિં યાવન્ન વિસ્મર્તવ્યમ્ ॥૩॥ અથ સમાનાં ભક્ત્યાનાં નિરૂપણં પ્રારભ્યતે । તત્ર સર્વપ્રથમં સ્યાદસ્ત્યેવેત્યાકારકં પ્રથમં ભક્તું વિભળિષુરાહ સ્વદ્રવ્યેત્યાદિ-

વાપીયાપણું એ 'પર'રૂપ. વળી હાલ એ ભોંય પર છે, પણ વેદિકા પર નથી. તો ભૂમિસ્થત્વ એ 'સ્વ'રૂપ અને વેદિકાસ્થત્વ એ 'પર'રૂપ. એમ ઘરની અંદર હોય તો ગૃહાન્તર્વર્તિત્વ એ 'સ્વ'રૂપ અને ગૃહબાહ્યત્વ એ 'પર'રૂપ.... આમ ક્ષેત્રકૃત ધર્મો વિચારવા.

(૩) કાળ : ક્ષેત્રની જેમ કાળનો પણ શિષ્ટપુરુષોમાં બે પ્રકારે વ્યવહાર થાય છે. ઉત્પત્તિકાળ અને સ્થિતિકાળ... ધારો કે અધિકૃત ઘડો શિશિરઋતુમાં બનાવાયેલો છે તો શિશિરજત્વ એ 'સ્વ'રૂપ અને ગ્રીષ્મજત્વ એ 'પર'રૂપ. એમ અત્યારે એ ગ્રીષ્મકાળમાં રહ્યો છે, પણ વર્ષાકાળમાં નથી રહ્યો.... તો ગ્રીષ્મકાલીનત્વ એ સ્વરૂપ, વર્ષાકાલીનત્વ એ પરરૂપ...આમ અમુકમાસજન્યત્વ, અમુકતિથિજન્યત્વ, અમુક નક્ષત્રજન્યત્વ....વગેરે અપેક્ષાએ પણ સ્વ-પરરૂપ જાણવા.

(૪) ભાવ - દ્રવ્યાદિ ત્રણની અપેક્ષા સિવાયના જે કોઈ ધર્મો હોય છે તે બધા ભાવાપેક્ષ ધર્મો કહેવાય છે. ધારો કે વિવક્ષિત ઘડો રક્ત છે, વૃત્ત છે, લઘુ છે, લીસી સપાટીવાળો છે, સુગંધી છે...તો રક્તત્વ, વૃત્તત્વ, લઘુત્વ, લીસીસપાટીવાળાપણું...સુગંધિત્વ...આ બધા એના ભાવકૃત સ્વરૂપ બનશે ને તેથી શ્યામત્વ, ચોરસત્વ, બૃહત્ત્વ, કર્કશસપાટી-વાળાપણું, દુર્ગંધિત્વ વગેરે પરરૂપ બનશે.

આપણો વિચારણાધીન ઘડો.... મૃન્મય, અમદાવાદી, ભૂમિસ્થ, શિશિરજ, ગ્રીષ્મકાલીન, રક્ત, વૃત્ત, લઘુ, લીસીસપાટીવાળો અને સુગંધી છે. અર્થાત્ આવા ઘડા અંગે આપણે આખી સપ્તભંગીનો વિચાર કરવો છે. એટલે સર્વત્ર મૃન્મયત્વ, અમદાવાદીત્વ...વગેરે 'સ્વ'રૂપ તરીકે લેવાશે

સ્વદ્રવ્યક્ષેત્રકાલાદીનપેક્ષ્ય પ્રચ્છનં યત્ર ।

સ્યાદસ્તિ પ્રથમસ્ત્રાઽવધારણેન યુક્ સ હિ ॥૪ ॥

‘સ્વ’દ્રવ્યક્ષેત્રકાલાદીનપેક્ષ્ય યત્ર પ્રસ્તાવે પ્રચ્છનં ભવેત્તત્ર સ્યાદસ્તીતિ પ્રથમો ભદ્ગો જ્ઞેયઃ । સ હાવધારણેનૈવકારેણ યુગ્-યુક્તો જ્ઞેય ઇત્યર્થઃ । તથા ચ -

યદા ‘સ્વ’દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવાપેક્ષઃ પ્રશ્નઃ, અર્થાત્ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાલ-ભાવાપેક્ષાણિ યાનિ યાનિ સ્વરૂપાણિ તાન્યુલ્લિખ્ય પ્રશ્ન ઉત્થિતસ્તદા સ્યાદસ્ત્યેવેતિ સમાધાનપ્રકાર ઇત્યર્થો લબ્ધઃ । તથાહિ-‘ઘટો મૃન્મયો ન વે’તિ ‘ઘટો મૃન્મયત્વેનાસ્તિ ન વે’તિ વા પ્રશ્ને સ્યાદસ્ત્યેવ મૃન્મય ઇતિ પ્રથમભદ્ગરૂપ ઉત્તરપ્રકારો જ્ઞેયઃ । ઉત્તરે’ઽસ્મિન્ ત્રયો’ઽણા વિદ્યન્તે । સ્યાત્કારઃ, અસ્તિકારઃ, એવકારશ્ચેતિ । તત્રૈવકારસ્યાસ્તીતિક્રિયાપદેન સહ પ્રયોગદર્શનાદત્યન્તાયોગવ્યવચ્છેદો’ઽર્થઃ । તતશ્ચ યથા શશશૃદ્ધે ન કેવલં સુવર્ણમયત્વાદિનૈવાપિ તુ મૃન્મયત્વાદિનાપ્યસ્તિત્વસ્ય સમ્બન્ધા-

અને સુવર્ણમયત્વ, વાપીયાત્વ....વગેરે ‘પર’રૂપ તરીકે લેવાશે... આ વાત બરાબર ધ્યાનમાં રાખવી. ॥૩॥ હવે સાત ભંગનું નિરૂપણ શરૂ થાય છે. એમાં સર્વ પ્રથમ સ્યાદસ્ત્યેવ... ‘સ્યાત્ છે જ’ એવા પ્રથમભંગનું નિરૂપણ કરવા કહે છે-

ગાથાર્થ : સ્વદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ વગેરેની અપેક્ષાએ જ્યારે પ્રશ્ન હોય છે ત્યારે સ્યાદસ્તિ એવો પ્રથમ ભંગ આવે છે. એ ‘જ’કારથી યુક્ત હોય છે.

વિવરણ : જ્યારે સ્વદ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવની અપેક્ષાએ પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે... અર્થાત્ દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવની અપેક્ષાએ જે જે ‘સ્વ’રૂપ છે એની અપેક્ષાએ પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે... ત્યારે જવાબમાં આ પ્રથમભંગ કહેવાય છે. જેમકે ઘટો મૃન્મય છે? અર્થાત્ ઘટો મૃન્મયો ન વા? અથવા ઘટો મૃન્મયત્વેનાસ્તિ ન વા? આવો કોઈપણ પ્રશ્ન હોય તો જવાબમાં સ્યાદસ્ત્યેવ.... સ્યાત્ છે જ.... આવો જવાબ કહેવાય છે. એટલે કે સ્યાદસ્ત્યેવ મૃન્મયઃ એમ જવાબ અપાય છે.

ભાવાત્ સર્વથાઽસ્તિત્વાભાવઃ સર્વથાઽસ્તિત્વસ્યાયોગ એવેતિ યાવત્, ન તથાઽધિકૃતે ઘટે, તત્ર સુવર્ણમયત્વાદિનાઽસ્તિત્વસ્યાસમ્બન્ધેઽપિ મૃન્મયત્વાદિનાઽસ્તિત્વસ્ય સમ્બન્ધસ્ય વિદ્યમાનત્વાત્ । એવઞ્ચૈવકારેણાસ્તિત્વસ્યાત્યન્તાયોગઃ=સર્વથાઽસમ્બન્ધો વ્યવચ્છિન્નઃ ।

અસ્તિકારોઽસ્તિત્વં ઠ્યાપયતિ । નન્વસ્તિત્વમિતિ કોઽર્થઃ ? અર્થક્રિયાકારિત્વમિતિ ગૃહાણ । નન્વર્થક્રિયાકારિત્વમિતિ કોઽર્થઃ ? વિવક્ષિતપ્રયોજનસમ્પાદકત્વમિતિ જાનીહિ । તતશ્ચ મૃન્મયસ્ય વસ્તુનો જલશીતીકરણાનિ યાનિ યાનિ પ્રયોજનાનિ તત્સમ્પાદનસમર્થોઽયમધિકૃતો ઘટ ઇત્યર્થં ઠ્યાપયત્યયમસ્તીતિશબ્દઃ ।

કથઞ્ચિન્નાસ્તિત્વસ્યાક્ષેપણં સ્યાત્કારસ્યાર્થઃ । અયમાશયઃ-

આમાં ત્રણ અંશ છે- સ્યાત્, અસ્તિ અને એવ = 'જ'કાર. આમાં એવકાર જે છે તે અસ્તિ = છે એવા ક્રિયાપદ સાથે જોડાયેલો હોવાથી અત્યન્ત અયોગનો વ્યવચ્છેદ કરે છે. આશય એ છે કે આકાશકુસુમમાં મૃન્મયત્વેન તો અસ્તિત્વ નથી... સુવર્ણમયત્વેન પણ અસ્તિત્વ નથી... અમદાવાદીત્વેન તો અસ્તિત્વ નથી... વાપીયાત્વેન પણ અસ્તિત્વ નથી. એમ વૃત્તવ વગેરે ધર્મરૂપે પણ અસ્તિત્વ નથી... આમ કોઈપણ ધર્મને નજરમાં રાખીને વિચારવામાં આવે તો અસ્તિત્વ છે જ નહીં... આને અસ્તિત્વનો અત્યંત અયોગ કહેવાય છે... પણ પ્રસ્તુત ઘટમાં આવું નથી... એમાં ભલે સુવર્ણમયત્વાદિ ધર્મોથી અસ્તિત્વ નથી... પણ મૃન્મયત્વ વગેરે ધર્મોથી તો અસ્તિત્વ છે જ. એટલે કે એ રૂપે એમાં અસ્તિત્વનો યોગ છે, અયોગ નથી. માટે અસ્તિત્વનો અત્યન્ત અયોગ નથી. એવકાર આ રીતે અત્યન્ત અયોગનો વ્યવચ્છેદ કરે છે.

'અસ્તિ' શબ્દ અસ્તિત્વને જણાવે છે.. અસ્તિત્વ એટલે અર્થક્રિયાકારિત્વ... અર્થક્રિયાકારિત્વ એટલે તે તે પ્રયોજન સારવાપણું.. તે તે ક્રિયા કરી આપવાપણું.. મૃન્મયપદાર્થ પાણીને ઠારવું વગેરે જે જે પ્રયોજન સારી આપે છે તે પ્રસ્તુત ઘડો પણ સારી આપે છે... એવું આ 'અસ્તિ' શબ્દ જણાવે છે.

હવે 'સ્યાત્' પદની વિચારણા... 'અસ્તિ એવ' આટલા શબ્દોએ

અસ્ત્યેવત્યાભ્યાં શબ્દાભ્યામસ્તિત્વસ્યાત્યન્તાયોગસ્ય વ્યવચ્છેદો જ્ઞાપિતઃ । તતશ્ચાસ્તિત્વં નાસ્ત્યેવેતિ નાસ્ત્યપિ ત્વસ્તિત્વમસ્ત્યેવેત્યસ્તિ । ન ચ તદસ્તિત્વં સર્વથાઽસ્તિ, સુવર્ણમયસ્ય વસ્તુનો યત્પ્રયોજનં, તત્સમ્પાદ-કત્વાભાવાદધિકૃતે ઘટે સુવર્ણમયત્વાદિનાઽસ્તિત્વસ્યાભાવાત્ । એવઞ્ચ ઘટેઽસ્તિત્વં વર્તતે, કિન્તુ મૃન્મયત્વાદિના કથઞ્ચિદેવ ન તુ સર્વથા, સુવર્ણમયત્વાદિના કથઞ્ચિત્ તદભાવાદિત્યર્થો લબ્ધઃ । તત્ર મૃન્મય-ત્વાદિના કથઞ્ચિદસ્તિત્વાંશોઽસ્ત્યેવેતિ શબ્દાભ્યાં ઘ્યાપિત એવ, અતોઽવશિષ્ટોઽર્થઃ સુવર્ણમયત્વાદિના કથઞ્ચિન્નાસ્તિત્વરૂપો સ્યાત્કારેણ પ્રાપ્યત ઇતિ મન્તવ્યમ્ । તતશ્ચ નાસ્તીતિપદસ્યાભાવેઽપિ કથઞ્ચિ-ન્નાસ્તિત્વસ્યાક્ષેપણં સ્યાત્કારસ્ય પ્રયોજનમિતિ સ્થિતમ્ । ઇત્યઞ્ચ, અસ્તીત્યાદિશબ્દપ્રતિપ્રાદ્યધર્મવિરુદ્ધધર્મસ્યાક્ષેપણાર્થં સ્યાદિતિ પદસ્ય યદ્વદનં તત્સ્યાદ્વાદ ઇતિ જ્ઞાયતે ।

કિઞ્ચ મૃન્મયોઽસ્તિ ન વેતિ પ્રશ્નસ્ય યથા સ્યાદસ્ત્યેવેતિ સમાધાનં, તથૈવ અમદાવાદજોઽસ્તિ ન વા, વૃત્તોઽસ્તિ ન વેત્યાદિકો

અસ્તિત્વના અત્યન્ત અયોગનો વ્યવચ્છેદ જણાવ્યો... અર્થાત્ ‘અસ્તિત્વ નથી જ’ એવું નથી... એમ જણાવ્યું... એટલે કે ‘અસ્તિત્વ છે જ’ એમ જણાવ્યું... પણ આ અસ્તિત્વ સર્વથા છે એવું નથી... કારણકે ઘડામાં સુવર્ણમયત્વેન અસ્તિત્વ નથી... એટલે જણાય છે કે ઘડામાં અસ્તિત્વ છે... પણ કથંચિદ્ છે... અમુકરૂપે છે... તદન્યરૂપે અસ્તિત્વ નથી પણ ખરું... આમ, અસ્તિત્વ કથંચિદ્ છે અને કથંચિદ્ નથી... આવો અર્થ ‘સ્યાત્’ પદ આપે છે... આની વિશેષ સ્પષ્ટતા આગળ કરીશું. પણ આમ ‘અસ્તિ’ પદ જે અસ્તિત્વને જણાવે છે તેને ‘સ્યાત્’ પદ વિશેષિત કરે છે કે એ ‘અસ્તિત્વ’ કથંચિદ્ છે... કથંચિદ્ નથી પણ ખરું... અર્થાત્ કથંચિદ્ નાસ્તિત્વ પણ છે.. ‘નાસ્તિ’ પદનો ઉલ્લેખ ન હોવા છતાં, કથંચિદ્ નાસ્તિત્વને ખેંચી લાવવાનું કામ આ સ્યાત્ પદ કરે છે... માટે આવા પ્રકારના નિરૂપણને સ્યાદ્વાદ કહે છે.

‘ઘડો મૃન્મય છે કે નહીં?’ એવી જિજ્ઞાસાથી જન્ય પ્રશ્નના ઉત્તરમાં આ જે ‘સ્યાત્ છે જ’ એમ જવાબ આપ્યો... એમ પ્રસ્તુત

યો ય: ‘સ્વ’રૂપોલ્લેખી પ્રશ્નસ્તસ્ય સર્વસ્ય સ્યાદસ્ત્યેવેત્યેવ સમાધાનં
 જ્ઞેયમ્ । નનુ ઘટો રક્તો ન વા ? મૃન્મયો ન વા ? इत्येवं ‘સ્વ’ધર્મ-
 દ્વયોલ્લેખિપ્રશ્નદ્વયે પૃષ્ઠે કિમુત્તરં દેયં સ્યાદ્ ? સ્યાદસ્ત્યેવેત્યેવ, ન તુ
 સ્યાદસ્ત્યેવ સ્યાદસ્ત્યેવેતિ દ્વિરુચ્ચારણં કર્તવ્યમ્, સપ્તભઙ્ગ્યામનેકશ
 ઉચ્ચારણસ્યાનુક્તવાત્ । તદનુક્તત્વમેવ કથમિતિ ચેદિત્થં, સ્યાદસ્ત્યેવ
 રક્ત: સ્યાદસ્ત્યેવ મૃન્મય इत्येवंરૂપેણોત્તરેણ જિજ્ઞાસોર્યાં ચ યાવતી ચ
 નિરાકાઙ્ક્ષપ્રતિપત્તિર્ભવતિ તસ્યાસ્તાવત્યા: પ્રતિપત્તે: ‘સ્યાદસ્ત્યેવ
 રક્તમૃન્મય’ इत्येતાવતૈવોત્તરેણાપિ સમ્ભવાદેકસ્ય સ્યાદસ્ત્યેવેતિવાક્ય-
 ચ્છણ્ડસ્ય વૈયર્થ્યસ્ય સ્પષ્ટત્વાત્ । અપરચ્છ ઘટો રક્તો ન વા ? મૃન્મયો
 ન વા ? વૃત્તો ન વા ? ભૂમિસ્થો ન વેત્યેવંરૂપેણ ‘સ્વ’ધર્મોલ્લેખિનાં
 પ્રશ્નાનામપારાણાં સમ્ભવાત્, પ્રતિપ્રશ્નં ચ પૃથક્પૃથગુત્તરસ્ય દેયત્વ
 ઉત્તરેયત્તાયા અનૈયત્યપ્રસઙ્ગ: સપ્તત્વસઙ્ગ્યાવ્યાઘાતપ્રસઙ્ગશ્ચ । અત
 એવેદેમપિ મન્તવ્યં યદ્ ‘ઘટો રક્તમૃન્મયો ન વા’ इत्येवं ‘સ્વ’ધર્મદ્વયો-

ઘડાના આવા જે કોઈ ‘સ્વ’રૂપ છે... જેવા કે અમદાવાદીપણું...
 શિશિરજન્યત્વ... રક્તત્વ વગેરે... આમાંના કોઈપણ ‘સ્વ’રૂપને આગળ
 કરીને પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો હોય... જેમકે ‘ઘડો અમદાવાદી છે?’
 અથવા ‘ઘડો શિશિરજન્ય છે?’ વગેરે.. તો દરેક વખતે ‘સ્યાત્ છે જ’
 સ્યાદસ્ત્યેવ... આવો જ જવાબ આપવાનો હોય એ સમજાય એવું છે.

શંકા - ધારોકે ઘડો રક્ત છે? ઘડો મૃન્મય છે? આમ બે પ્રશ્ન
 પૂછાયા હોય તો?

સમાધાન - તો પણ જવાબમાં એક જ વાર સ્યાદસ્ત્યેવ એટલું
 જ કહેવાનું હોય છે, પણ સ્યાદસ્ત્યેવ, સ્યાદસ્ત્યેવ એમ બે વાર કહેવાનું
 હોતું નથી.. કારણકે સપ્તભંગીમાં આવા બે-ત્રણ વગેરે વારવાળા કોઈ
 ભંગ દર્શાવ્યા નથી... ને એ ઉચિત પણ છે... કારણકે કોઈપણ વસ્તુના
 ‘સ્વ’રૂપ સેંકડો-હજારો હોય છે... કોઈ જિજ્ઞાસુ બે ‘સ્વ’રૂપના
 ઉલ્લેખવાળો પ્રશ્ન પૂછે... કોઈ ત્રણ ‘સ્વ’રૂપના ઉલ્લેખવાળો... કોઈ
 ચાર-પાંચ..સાત વગેરે ‘સ્વ’રૂપના ઉલ્લેખવાળો પ્રશ્ન પૂછે... તો કેટલીવાર
 સ્યાદસ્ત્યેવ...સ્યાદસ્ત્યેવ કહ્યા કરવું... પછી ભંગના પ્રમાણનું કોઈ નિયત

લ્લેખવાનેક એવ પ્રશ્નઃ પૃષ્ઠો ભવેત્તદાપિ સ્યાદસ્ત્યેવેત્યયમેવોત્તરપ્રકાર
 ઇતિ । એવમેવ 'સ્વ'ધર્મત્રયચતુષ્ટયાદિવિષયેઽપિ જ્ઞેયમ્ । પ્રશ્નાસ્તુ
 ત્રિચતુરાદયઃ પૃથક્પૃથક્ પૃષ્ઠાઃ સ્યુરેક એવ વાઽખણ્ડઃ પૃષ્ઠઃ સ્યાદુત્તરં
 તુ સર્વત્ર સ્યાદસ્ત્યેવેત્યેવ ।

વસ્તુનોઽપારાણિ સર્વાણિ 'સ્વ'રૂપાણિ સંકલય્ય પ્રશ્નસ્યોત્થા-
 પનં ત્વશક્યપ્રાયમેવ । અતો યાદૃશી જિજ્ઞાસા તામનુસૃત્ય પ્રશ્ન ઉત્તિષ્ઠતિ ।
 તત્ર દ્રવ્ય-ક્ષેત્રાદ્યપેક્ષાણાં ચતુર્વિધાનાં 'સ્વ'ધર્માણામુલ્લેખસ્યાપિ સમ્ભવો
 ત્રયાણાં દ્વયોરેકસ્યૈવ વા સ્વધર્મસ્યોલ્લેખસ્યાપિ સમ્ભવઃ । ઉત્તરં તુ સર્વત્ર
 સ્યાદસ્ત્યેવેતિ ।

પ્રમાણ જ ન રહે. વળી એક જ વારના ઉત્તરથી જિજ્ઞાસુની જિજ્ઞાસા
 સંતોષાઈ જતી હોય તો અનેકવાર બોલવાનું ગૌરવ પણ શા માટે?
 આશય એ છે કે આવા બે 'સ્વ'રૂપના ઉલ્લેખવાળા પ્રશ્નના જવાબમાં
 ઘટઃ સ્યાદસ્ત્યેવ રક્તો મૃન્મયશ્ચ... અથવા ઘટઃ સ્યાદસ્ત્યેવ રક્તમૃન્મયઃ
 આટલા જવાબથી જ જિજ્ઞાસુની જિજ્ઞાસા પરિપૂર્ણ રીતે સંતોષાઈ જાય
 છે... પછી બે વાર સ્યાદસ્ત્યેવ-સ્યાદસ્ત્યેવ એમ કહેવું એ નાહકનું ગૌરવ
 હોવાથી દોષરૂપ છે.

એટલે એ પણ જણાય છે કે આવા બે અલગ-અલગ પ્રશ્નના
 બદલે ઘડો રક્તમૃન્મય છે? આવો એક જ અખંડ પ્રશ્ન પૂછાયો હોય
 તો પણ સ્યાદસ્ત્યેવ આ જ જવાબ હોય છે... એમ બેના બદલે ત્રણ-
 ચાર-પાંચ વગેરે ગમે એટલે 'સ્વ'રૂપના ઉલ્લેખવાળો પ્રશ્ન હોય. જેમકે-
 ઘડો મૃન્મય-અમદાવાદી-ભૂમિસ્થ-શિશિરજ-રક્ત છે ? જવાબ સ્યાદ-
 સ્ત્યેવ.... આ જ હોય છે.

કોઈપણ વસ્તુના 'સ્વ'રૂપ તો સેંકડો હજારો હોય છે. એ બધાને
 જ સાંકળીને પ્રશ્ન પૂછવો એ શક્ય નથી. એટલે જેવી-જેટલી જિજ્ઞાસા
 હોય એ પ્રમાણે પ્રશ્ન પૂછાતો હોય છે. એમાં દ્રવ્ય-ક્ષેત્ર-કાળ-ભાવ... એ
 ચારે પણ સંકળાયેલા હોય શકે.... ચારમાંથી કોઈપણ ત્રણ જ સંકળાયેલા
 હોય એવું પણ બની શકે... ક્યારેક કોઈપણ બે જ કે કોઈપણ એક
 જ સંકળાયેલ હોય એવું પણ બની શકે.... પણ દરેક વખતે જવાબ તો

ઇદં તુ ધ્યેયમ્-પ્રશ્ને દ્વિત્રાદીનાં યથેચ્છાનાં કિયતામપિ ધર્માણામુલ્લેખઃ સમ્મતઃ, ન તત્ર કિમપિ નિયન્ત્રણમ્, કિન્તૂલ્લિખ્યમાનાસ્તે સર્વેઽપિ ધર્માઃ 'સ્વ'ધર્મા એવ સમ્મતાઃ, નૈકોઽપિ પરધર્મોઽનુજ્ઞાતઃ ? યદ્દેકોઽપિ 'પર'ધર્મસ્તત્ર સમાવિષ્ટો ભવેદ્યથા ઘટો મૃન્મયો ન વા ? અમદાવાદજો ન વા ? શિશિરજો ન વા ? રક્તો ન વા ? સુગન્ધી ન વા ? ચતુષ્કોણો ન વેત્યાકારે પ્રશ્ને, તદા સ્યાદસ્ત્યેવેતિ પ્રથમભક્તરૂપમુત્તરં ન દેયમેવ, મૃન્મયત્વાદીનાં 'સ્વ'ધર્મત્વેનાસ્તિત્વાવચ્છેદકત્વેઽપિ ચતુષ્કોણ-ત્વસ્ય 'પર'ધર્મત્વેન નાસ્તિત્વાવચ્છેદકત્વાત્ । તતશ્ચૈકાનેકસ્વધર્મા-પેક્ષયૈવોત્થિતસ્ય પ્રશ્નસ્યોત્તરે સ્યાદસ્ત્યેવેતિ પ્રથમો ભક્ત્ત્વ ઇતિ ફલિતમ્ ॥૪॥ અથ પ્રથમભક્તનિરૂપણાનન્તરં ક્રમપ્રાપ્તં સ્યાન્નાસ્ત્યેવેતિ દ્વિતીયં ભક્ત્ત્વ નિરૂપયિયિષુરાહ-પરદ્રવ્યેત્યાદિ -

સ્યાદસ્ત્યેવ આટલો જ હોય છે. એટલે જણાય છે કે આ પ્રથમભંગના પ્રશ્નમાં ઉલ્લેખ ભલે જિજ્ઞાસાનુસાર એક-બે-પાંચ-સાત ગમે એટલા 'સ્વ'રૂપોનો હોય... પણ એ બધો માત્ર 'સ્વ'રૂપોનો જ હોય છે...એક પણ 'પર'રૂપનો નહીં. અર્થાત્ હાલ આપણા વિચારણાધીન ઘડા અંગે, એ માટીનો-અમદાવાદી-શિશિરજ-રક્ત-સુગંધી-ચતુષ્કોણાકાર છે? આવો પ્રશ્ન પ્રથમભંગમાં આવી શકતો નથી, કારણકે માટીનો....વગેરે 'સ્વ'રૂપ હોવા છતાં 'ચતુષ્કોણાકાર' એ અધિકૃતઘડા માટે 'પર'રૂપ છે. ને એ 'પર'રૂપ છે, માટે સ્યાદસ્ત્યેવ એવો જવાબ મળી શકતો નથી.

એટલે નિશ્ચિત થાય છે કે પ્રથમ ભંગ માટે દ્રવ્ય-ક્ષેત્રાદિ અપેક્ષાએ જે-જે 'સ્વ'રૂપ હોય એના જ જિજ્ઞાસાનુસારે ઓછા-વત્તા ઉલ્લેખવાળો પ્રશ્ન જોઈએ..... પણ એમાં એકાદ પણ 'પર'રૂપનો ઉલ્લેખ ન જોઈએ. (અર્થાત્ આવા પ્રકારનો પ્રશ્ન હોય તો જ જવાબ તરીકે પ્રથમભંગ મળે છે.) ॥૪॥ પ્રથમભંગના નિરૂપણ પછી હવે બીજો ભંગ... સ્યાન્નાસ્ત્યેવ સ્યાત્ નથી જ... એનું નિરૂપણ કરે છે -

ગાથાર્થ : પરદ્રવ્યાદિની અપેક્ષા રાખીને જ્યારે પ્રશ્ન પૂછાયેલો હોય ત્યારે સ્યાન્નાસ્ત્યેવ એવું સમાધાન હોય છે.

પરદ્રવ્યાદ્યપેક્ષ્યૈવ પ્રશ્નઃ પૃષ્ઠો ભવેદ્યદા ।

નાસ્ત્યેવેતિ સમાધાનં સ્યાત્કારસહિતં તદા ॥૫ ॥

અયમર્થઃ સુવર્ણમયત્વ-વાપીજત્વ-શ્યામત્વાદિકં યદ્યત્પરરૂપં તસ્યૈકસ્યાનેકેષાં બોલ્લેખવતિ 'ઘટઃ સુવર્ણમયો ન વા ?' 'વાપીજો ન વા ?' 'સુવર્ણમયવાપીજો ન વા ?' ઇત્યાદ્યાકારે પ્રશ્ને સતિ 'સ્યાન્નાસ્ત્યેવ સુવર્ણમય' ઇત્યાદિરૂપેણ દ્વિતીયો ભક્ત ઉચ્યતે ।

અન્નાપ્યત્યન્તાયોગવ્યવચ્છેદ એવૈવકારાર્થઃ । નાસ્તીત્યસ્ય નાસ્તિત્વમર્થઃ । તત્ચાર્થક્રિયાકારિત્વાભાવરૂપમ્ । તત્તશ્ચ સુવર્ણમયાદર્વસ્તુનો યત્પ્રયોજનં તત્સમ્પાદકત્વાભાવાદધિકૃતે ઘટે સુવર્ણમયત્વાદિના નાસ્તિત્વમેવેતિ નિશ્ચીયતે । અર્થાન્નાસ્તિત્વસ્ય સર્વથા યોગયોગોઽધિકૃતે ઘટે સ ન વર્તતેઽપિ તુ યોગઃ=સમ્બન્ધ એવ વર્તતે । સ ચ નાસ્તિત્વસ્ય યોગોઽપિ ન સર્વથૈવ, અધિકૃતઘટસ્યાપિ શશશૃંગ-

દ્રવ્ય-ક્ષેત્રાદિની અપેક્ષાએ જે જે પરરૂપ હોય.. જેમકે અધિકૃત ઘડા માટે સુવર્ણમયત્વ, વાપીયાપણું, શ્યામત્વ....વગેરે... જિજ્ઞાસાનુસાર આવા એક-બે-પાંચ-સાત વગેરે 'પર'રૂપના ઉલ્લેખવાળો જ્યારે પ્રશ્ન હોય ત્યારે જવાબ તરીકે સ્યાન્નાસ્ત્યેવ એવો બીજો ભંગ મળે છે. કારણકે અધિકૃતઘટ સુવર્ણમય નથી જ, વાપીયો નથી જ, રક્ત નથી જ.

આમાં પણ, એવકારનો અત્યંત અયોગ વ્યવચ્છેદ જ અર્થ છે. 'નાસ્તિ'નો નાસ્તિત્વ અર્થ છે. નાસ્તિત્વ=અર્થક્રિયાકારિત્વાભાવ... સુવર્ણમય પદાર્થનું જે પ્રયોજન હોય-અર્થક્રિયાકારિત્વ હોય તેને અધિકૃત ઘડો સાધી આપી શકતો નથી... એટલે એ અપેક્ષાએ એમાં અર્થક્રિયાકારિત્વાભાવનો=નાસ્તિત્વનો યોગ છે, અત્યંત અયોગ નથી. વળી, આ નાસ્તિત્વ જે ઘડામાં આવ્યું... તે પણ સર્વથા નથી... પણ કથંચિદ્ છે. અર્થાત્ સુવર્ણમયત્વેન જ નાસ્તિત્વ છે... મૃન્મયત્વેન તો નાસ્તિત્વ નથી જ... અસ્તિત્વ જ છે. આવો ભાવ જણાવવા માટે 'સ્યાત્' પદ લગાવવામાં આવે છે... એ નાસ્તિત્વને વિશેષિત કરે છે... અને કથંચિદ્ અસ્તિત્વને ખેંચી લાવે છે.

કલ્પત્વાપત્તેઃ, અપિ તુ સુવર્ણમયત્વાદિના કથચ્છિદેવ, મૃન્મયત્વાદિના તુ કથચ્છિન્નાસ્તિત્વસ્યાયોગોઽપિ, અર્થાત્ કથચ્છિદસ્તિત્વસ્યાપિ તત્ર યોગઃ । એતદર્થપ્રાપ્ણાર્થ સ્યાત્કારપ્રયોગો વિધેયઃ । તતશ્ચાસ્તી-તિપદસ્યાભાવેઽપિ સ્યાત્કારઃ કથચ્છિદસ્તિત્વમાક્ષિપતીતિ સ્થિતમ્ ।

અત્રાપિ જિજ્ઞાસાનુસારિણાં દ્વિત્રાણાં પચ્છષાદીનાં વા 'પર'-રૂપાણામુલ્લેખવન્તો દ્વિત્રાઃ પચ્છષાદયો વા પ્રશ્ના એક એવ વા પ્રશ્નો જ્ઞેયઃ । ઉત્તરે તુ સ્યાન્નાસ્ત્યેવેતિ સકૃદેવોચ્યતે । હેતવસ્તુ પ્રથમભક્તોક્તા એવાત્રાપ્યનુસન્ધેયાઃ ।

અત્રાપીદન્તુ ધ્યેયમેવ-પ્રશ્ને દ્વિત્રાદીનાં યથેચ્છાનાં કિયતામપિ ધર્માણામુલ્લેખઃ સમ્મતઃ, ન કિમપિ નિયન્ત્રણં તત્ર, કિન્તૂલ્લિખ્ય-માનાસ્તે સર્વેઽપિ ધર્માઃ 'પર'ધર્મા એવ સમ્મતાઃ, નૈકોઽપિ સ્વધર્મો-ઽનુજ્ઞાતઃ । યદેકોઽપિ સ્વધર્મસ્તત્ર સમાવિષ્ટો ભવેદ્યથા 'ઘટો સુવર્ણ-મયો ન વા ? વાપીજો ન વા ? ગ્રીષ્મજો ન વા ? વૃત્તો ન વે'ત્યાકારે પ્રશ્ને, તદા સ્યાન્નાસ્ત્યેવેતિ દ્વિતીયભક્તરૂપમુત્તરં ન દેયમેવ, સુવર્ણમય-ત્વાદીનાં 'પર'ધર્મત્વેન નાસ્તિત્વાવચ્છેદકત્વેઽપિ વૃત્તત્વસ્ય 'સ્વ'ધર્મત્વે-નાસ્તિત્વાવચ્છેદકત્વાત્ । તતશ્ચૈકાનેકપરધર્માપેક્ષયૈવોત્થિતસ્ય પ્રશ્નસ્યોત્તરે સ્યાન્નાસ્ત્યેવેતિ દ્વિતીયો ભક્ત્ત્વ ઇતિ પર્યવસ્યતિ ॥૫॥ અથ ક્રમપ્રાસં તૃતીયં સ્યાદવાચ્ય એવેતિ ભક્ત્ત્વ નિરૂપયિતુમાહ તૃતીયસ્તિત્તિ-

આ પ્રથમ બે ભંગ પરથી નિશ્ચિત થાય છે કે આ રીતની વિચારણામાં અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વની સમભંગી મળશે... પણ ભેદાભેદ-એકાનેકત્વ વગેરેની નહીં...

અહીં પણ જિજ્ઞાસાનુસાર બે-પાંચ-સાત 'પર'રૂપોના ઉલ્લેખ-વાળા એ પાંચ વગેરે પ્રશ્ન હોય તો પણ જવાબ એક જ વાર સ્યાન્નાસ્ત્યેવ જ અપાય છે. અનેકવાર આનો આ જ જવાબ આપવાનું ગૌરવ કરાતું નથી... તથા, આ બે-પાંચ-સાત વગેરે ગમે એટલા ઉલ્લેખ હોય... પણ એ 'પર'રૂપોનો જ ઉલ્લેખ જોઈએ... એક પણ 'સ્વ'રૂપનો ઉલ્લેખ એમાં હોવો ન જોઈએ. જો એ હોય તો પછી જવાબમાં આ સ્યાન્નાસ્ત્યેવ એવો બીજો ભંગ આવી શકતો નથી. ॥૫॥

તૃતીયસ્તુ ભવેદ્ભક્તો યુગપત્સ્યાદવાચ્ય હિ ।

સ્વસ્ય પરસ્ય ધર્માશ્ચાપેક્ષ્ય જિજ્ઞાસિતં યદા ॥૬ ॥

અત્ર હિરેવકારાર્થો જ્ઞેયઃ । તતશ્ચ-સ્વસ્ય પરસ્ય ચ ધર્માન્ યુગપદપેક્ષ્ય યદા જિજ્ઞાસિતં ભવેત્ (તદા) સ્યાદવાચ્ય એવેતિ તૃતીયો ભક્ત્વ ઇત્યન્વયઃ । અયમત્રાર્થઃ-

યદા પ્રશ્ને 'સ્વ'રૂપસ્ય 'પર'રૂપસ્ય ચોલ્લેખો વર્તતે, ઉત્તરં તુ યુગપદેકેનૈવ શબ્દેન દેયં ભવેત્તદા સ્યાદવાચ્ય એવેત્યસ્ય તૃતીયસ્ય ભક્ત્વસ્યાવકાશઃ ।

અસ્ય ભક્ત્વસ્ય સ્પષ્ટીકરણાર્થં પદાર્થસ્વરૂપસ્ય સમ્યગ્બોધ આવશ્યકઃ । અતઃ પૂર્વં પદાર્થસ્વરૂપમેવ વિચાર્યતે । યો યસ્ત-સ્મિંસ્તત્ત્વમિતિ નિયમાદ્ મૃન્મયરક્તવૃત્તે ઘટે મૃન્મયત્વં, રક્તત્વં વૃત્તત્વચ્છ વર્તત ઇતિ જ્ઞાયતે । દ્રવ્ય ઈદૃશાશ્ચ યે કેઽપિ ધર્મા વર્તન્તે તે સર્વેઽપિ તસ્ય પર્યાયા ઉચ્યન્તે । સહભાવી ધર્મો ગુણઃ, ક્રમભાવી ધર્મો પર્યાય

હવે ક્રમ પ્રાપ્ત ત્રીજો ભંગ... સ્યાદવાચ્ય એવ.... સ્યાત્ અવાચ્ય જ છે. એનું નિરૂપણ કરે છે -

ગાથાર્થ : જ્યારે સ્વધર્મો અને પરધર્મોની અપેક્ષા રાખીને યુગપત્ એક જ શબ્દથી જવાબ મેળવવાની જિજ્ઞાસા હોય છે ત્યારે સ્યાદવાચ્ય એવ એવો ત્રીજો ભંગ મળે છે.

જ્યારે 'સ્વ'રૂપ અને 'પર'રૂપ... આ બન્નેના ઉલ્લેખવાળો પ્રશ્ન હોય અને એક સાથે એક જ શબ્દથી જવાબ આપવાનો હોય... ત્યારે આ ત્રીજો ભંગ આવે છે.

આ ત્રીજા ભંગને સમજતાં પહેલાં પદાર્થના સ્વરૂપનો બરાબર પરિચય કરી લઈએ.

યો યસ્તસ્મિંસ્તત્ત્વમ્.... જે, જે હોય તેમાં તેપણું હોય... જેમકે ઘડો મૃન્મય છે, રક્ત છે, વૃત્ત છે... તો ઘડામાં મૃન્મયત્વ છે, રક્તત્વ(=રક્તવર્ણ) છે, વૃત્તત્વ (=વૃત્તાકાર) છે.

इति विवक्षाविशेषवशादेव गुणानां पृथगुपन्यासः, अन्यथा तेऽपि पर्याया एव । किञ्चित्मृन्मयत्वरक्तत्वादिकं तस्य 'स्व'रूपमित्य-
प्युच्यते । एतच्च प्रत्येकं 'स्व'रूपं किञ्चिदर्थक्रियाकारित्वविशेषं
सम्पादयति । तथाहि-मृन्मयत्वस्वरूपं घटे जलशीतीकरण-
सामर्थ्यविशेषं जले मधुरताविशेषसम्पादनसामर्थ्यञ्च सम्पादयति ।
सुवर्णमयादिघटे य ईदृक्सामर्थ्याभावस्तत्र मृन्मयत्वाभावं विहाय
कोऽन्यो हेतुः ? न किञ्चिदित्यर्थः । हस्तस्य वस्त्रादीनां वा रक्तीकरण-
सामर्थ्यं घटे रक्तिमा सम्पादयति । जले शीतत्वविशेषस्य यदा-
पेक्षिकचिरकालीनमवस्थानं तत्रापि रक्तत्वं सहकरोति । रक्तत्वस्य
यत्किमपीदृगिष्टमनिष्टं वा कार्यं, तत्सर्वापेक्षमर्थक्रियाकारित्वं तत्र
वर्तते । घटो वृत्तोऽस्ति, अतस्तत्र वृत्ताकृत्यालेखनसामर्थ्यं वर्तते ।
भूमिसंयोगमविहायैव यद्बल्लूठनं तत्रापि वृत्तत्वस्य सहकारं निषेद्धुं कः
समर्थः ? । अमदावादजत्वं तु घटेऽल्पभारत्वेन वहनसौकर्यं सम्पाद-
यति-वहने कष्टह्रासं करोतीत्यर्थः । जलस्य शीघ्रं यत्शीतीकरणं

द्रव्यमां आवा જે કોઈ ધર્મો રહ્યા હોય છે એ બધા એના
'પર્યાય' હોય છે. ગુણો પણ મૂળભૂત રીતે તો પર્યાય જ છે... માત્ર,
'સહભાવી ધર્મ હોય તે ગુણ અને ક્રમભાવી ધર્મ હોય તે પર્યાય...'
આવી એક ચોક્કસ વિવક્ષાના કારણે જ ગુણોનો સ્વતંત્ર ઉલ્લેખ થાય
છે... બાકી એ પણ એક પ્રકારના પર્યાય જ છે. વળી આ મૃન્મયત્વ,
રક્તત્વ વગેરે એનું સ્વરૂપ પણ કહેવાય છે. આ દરેક સ્વરૂપ ઘડાને
કંઈક ને કંઈક અર્થક્રિયાકારિત્વ બક્ષે છે... જેમકે મૃન્મયત્વના કારણે
ઘડામાં પાણીને અમુક ચોક્કસ પ્રકારની શીતલતા બક્ષવાનું... પાણીમાં
કોઈક વિશેષ પ્રકારની મિઠાશ ભેળવવાનું સામર્થ્ય (અર્થક્રિયાકારિત્વ)
આવે છે. સોનાના કે પિત્તળના ઘડાથી આવું પ્રયોજન સરી શકતું નથી...
ઘડો રક્ત છે... આ રક્તત્વના કારણે ઘડો હાથ-કપડાંને લાલ કરી શકે
છે... પાણીમાં અમુક ચોક્કસ પ્રકારની ઠંડક જાળવી શકે છે... લાલાશના
આવા જે કાંઈ લાભ-નુકશાનો છે એ એના અર્થક્રિયાકારિત્વરૂપ છે. ઘડો

તત્સામર્થ્યમપ્યમદાવાદજત્વં સમ્પાદયતિ । જલશીતીકરણસામર્થ્યરૂપં
 નૂતનત્વપર્યાયમપહાય યત્પીઘ્નં તત્સામર્થ્યાભાવરૂપપ્રાચીનત્વપર્યાયગમનં
 (રીઢા થઈ જવું-ફટિ ભાષાયાં) તત્રાપ્યમદાવાદજત્વસ્ય પ્રભાવઃ । તથા
 જલસ્ય યચ્છીઘ્નં શીતીકરણં તત્ર નૂતનત્વધર્મસ્યાપિ સહકારઃ । એવં
 હસ્ત-વસ્ત્રાદીનાં સ્પર્શમાત્રેણ રક્તીકરણે તથા ઈષદાઘાતેઽપિ વિનશને
 નૂતનત્વધર્મસ્ય પ્રભાવઃ । તદ્વિપરીતસ્ય પ્રાચીનત્વધર્મસ્ય તુ તદ્વિપરીત-
 મેવાર્થક્રિયાકારિત્વં જ્ઞેયમ્ । પ્રાચીનો ઘટો સ્વગન્ધેન ન જલમાવા-
 સયતિ, નૂતનસ્ત્વાવાસયતીત્યાદિકમપ્યત્રાનુસન્ધેયમ્ । પાકવશાદ્રક્તી-
 ભૂતસ્ય ઘટસ્ય ભાગે કસ્મિંશ્ચિત્ પાકાધિક્યાચ્છ્યામત્વં જાતમ્ ।
 અત્યલ્પદેશાવચ્છિન્નમપિ તત્ શ્યામત્વં જલસ્ય શીતીકરણાદૌ ઘટકાર્યે
 સ્વપ્રભાવં દર્શાયત્યેવ, અસ્માભિઃ સ બુદ્ધ્યેત ન વેત્યન્યદેતત્ ।

વૃત્ત છે... માટે એનાથી વર્તુળ દોરી શકાય છે. એને ગબડાવી શકાય
 છે. ઘડો અમદાવાદી છે... માટે વજનમાં હલકો હોય છે (તેથી વહનમાં
 સરળતા-કષ્ટહાસ કરે છે), ને પાણીને જલ્દી ઠારે છે ... (એમ જલ્દી
 રીઢા થઈ જવું, જલ્દીથી ફૂટી જવું..... આ બધો પણ એના
 અમદાવાદીપણાંનો પ્રભાવ છે....) ઘડો જૂનો થાય છે એટલે કે રીઢો
 થાય છે... તો એ પાણીને ઠરવા દેતો નથી... અર્થાત્ કંઈક ઊંચા
 ઉષ્ણતામાનને અપેક્ષાએ દીર્ઘકાળ જાળવી રાખવાનું એ કામ કરે છે....
 વધારે રીઢો થાય તો ઠરેલા પાણીને પણ પાછું ગરમ કરવાનું કામ કરે
 છે... સામાન્ય ટક્કર લાગે તો એની સામે ટકી રહેવાનું કામ કરે છે...
 (નવો ઘડો સામાન્ય ટક્કરથી પણ ફૂટી જાય છે...) ઘડાનું નવાપણું
 કપડાંને રંગ લગાડવો....પાણીને જલ્દી ઠારવું... પોતાની સુગંધ
 ભેળવવી... વગેરે કામ કરે છે. ઘડાનું નાનુ-મોટું પરિણામ એવા ઓછા-
 વધારે પાણીને ધારી રાખવાનું કામ કરે છે... પાક આપતી વખતે આખો
 ઘડો લાલ થઈ ગયો... પણ અમુક જગ્યાએ વધારે પાક થવાથી કાળો
 ડાઘ પડી ગયો છે... આટલો આ કાળો ભાગ પણ પાણીને ઠારવા વગેરે
 કાર્યમાં પોતાનો ચોક્કસ ભાગ ભજવતો જ હોય છે... ભલે આપણે
 એની નોંધ લઈ શકીએ કે નહીં... એ એક અલગ વાત છે.

તતશ્ચ ઘટસ્ય યાનિ કાનિચિચ્છતશઃ સ્વરૂપાણિ, તસ્ય સર્વસ્ય ‘સ્વ’રૂપસ્ય સ્વકીયં સ્વકીયં કિચ્છિત્રયોજનં ભવત્યેવ, યસ્ય કિમપિ પ્રયોજનં નાસ્તિ, તાદૃગેકમપિ સ્વરૂપં ઘટસ્ય ન ભવત્યેવ । એતત્તુ યુક્ત્યાપિ સઙ્ગતમેવ, અન્યથા(=નિષ્પ્રયોજનસ્યાપિ’ સ્વ’રૂપસ્ય સમ્ભવ इत्यर्थः) શશશ્રૃંગેઽપિ તાદૃશાં સ્વરૂપાણાં સદ્ભાવાપત્તિઃ । ઇત્થમપ્યેતન્મન્તવ્યં-રક્તત્વસ્ય યત્પ્રયોજનં સત્યેવ તત્સમ્પાદનસામર્થ્યે ‘રક્તે’તિ પદમૌચિતીં ભજેત, અન્યથા શ્યામમપિ ઘટમુદ્દિશ્ય રક્તેતિ પદં કથં ન પ્રવર્તેત ? અમદાવાદજત્વસ્ય યત્પ્રયોજનં તદસમ્પાદયન્નપિ ઘટો યદ્યમદાવાદજ ઉચ્યેત, તર્હિં વાપીજમપિ ઘટમુદ્દિશ્ય ‘અમદાવાદ-જોઽયમિ’ત્યુચ્યતામ્ ।

તતશ્ચ ઘટસ્ય યે યે ધર્માઃ-સ્વરૂપાણિ-પર્યાયા ઇતિ યાવત્ તે સર્વેઽપિ સપ્રયોજના એવ । યતસ્તેષાં પ્રભાવાદ્ ઘટસ્તત્તત્ પ્રયોજનં સમ્પાદયતિ-અર્થક્રિયાં કરોતીત્યર્થઃ, અતસ્તેઽર્થપર્યાયા इत्युच्यन्ते ।

આમ ઘડાના જે કાંઈ સેંકડો ‘સ્વ’રૂપ છે એ દરેક ‘સ્વ’રૂપનું પોતપોતાનું કંઈક ને કંઈક કામ તો હોય જ છે.. જેનું કશું જ કામ (પ્રયોજન) ન હોય એવું કોઈ જ ‘સ્વ’રૂપ ઘડાનું હોતું નથી... આ વાત યોગ્ય પણ છે જ. નહીંતર તો (અર્થાત્ જેનું કોઈ જ પ્રયોજન ન હોય એવા નિષ્પ્રયોજન ‘સ્વ’રૂપ પણ સંભવિત હોય તો તો) એવા ‘સ્વ’રૂપ શશશ્રૃંગમાં પણ માનવાની આપત્તિ આવે. બીજી રીતે કહીએ તો લાલાશનું જે પ્રયોજન છે તે સારનારો હોય તો જ ઘડાને ‘લાલ’ કહી શકાય ને? અમદાવાદીપણાંના પ્રયોજનને સારનાર ન હોય એ ઘડાને પણ જો અમદાવાદી માનવાનો હોય તો તો દેશીઘડાને કે વાપીયાઘડાને પણ ‘અમદાવાદી ઘડો’ કહેવાનો પ્રશ્ન આવે જ એ સ્પષ્ટ છે.

આમ નક્કી થયું કે ઘડાના જે જે ‘સ્વ’રૂપ છે... ધર્મો છે... પર્યાય છે... એ દરેક પ્રયોજનવાળા છે... તે તે ધર્મના પ્રભાવે ઘડો તે તે પ્રયોજનને = અર્થને સારે છે, માટે આ દરેક ‘સ્વ’રૂપ ‘અર્થપર્યાય’ કહેવાય છે.

અતોઽધિકૃતસ્ય ઘટસ્યામદાવાદજત્વ-રક્તત્વાદયો યે સ્વપર્યાયાસ્તે સર્વેઽર્થપર્યાયા ઇતિ નિશ્ચિતમ્ ।

ચતુષ્કોણાકૃત્યાલેખનાદિકં ચતુષ્કોણત્વસ્ય પ્રયોજનમ્ ।
જિનાલયભૂમિસમ્પાદનાર્થં વિમલશાહમન્ત્રિણા ચતુષ્કોણા મુદ્રાઃ કારા-
પિતાઃ । અતો જ્ઞાયતે યદ્ વૃત્તમુદ્રાણાં યત્સામર્થ્યં નાસીત્ તચ્ચ-
તુષ્કોણમુદ્રાણામાસીદિતિ । તતશ્ચ ચતુષ્કોણત્વમપ્યર્થક્રિયાકારિત્વે-
નાર્થપર્યાય ઇતિ નિશ્ચીયતે । એવં સુવર્ણમયત્વ-વાપીજત્વ-શ્યામત્વા-
દયોઽપિ સપ્રયોજનત્વેનાર્થપર્યાયા જ્ઞેયાઃ । પરન્તુ ઘટેઽધિકૃતે તેષામ-
સત્ત્વાત્તે તસ્ય 'પર'પર્યાયા ઉચ્યન્તે । ઇહ જગતિ તૈસ્તૈર્વસ્તુભિઃ
સમ્પાદ્યમાનાનિ યાનિ પ્રયોજનાનિ સમ્પાદયિતુમધિકૃતો ઘટોઽસમર્થસ્ત-
ત્પ્રયોજનસમ્પાદકાસ્તત્તદ્વસ્તુગતા યે ધર્મવિશેષાસ્તે સર્વેઽધિકૃતસ્ય
ઘટસ્ય 'પર'પર્યાયાસ્તત્તદ્વસ્તુનસ્તુ 'સ્વ'પર્યાયા ઇતિ પર્યવસિતોઽર્થઃ ।

વસ્તુ વૃત્તાકાર હોય તો જેમ એનું ચોક્કસ પ્રયોજન હોય છે..
એમ અન્ય વસ્તુ ચોરસ હોય તો એનું પણ કોઈક ચોક્કસ પ્રયોજન
હોય છે જ... જેમકે એનાથી ચોરસ દોરવો... નીતિ પ્રામાણિકતાનું વધારે
શુદ્ધ પાલન ગોળ સુવર્ણમુદ્રાઓથી શક્ય નહોતું - ને ચોરસ મુદ્રાઓથી
શક્ય હતું... તો વિમલશાહમંત્રીએ જિનમંદિર માટે ભૂમિનું સંપાદન
કરવા સ્પેશ્યલ ચોરસ સુવર્ણમુદ્રાઓ બનાવડાવી હતી ને? પણ
ચોરસપણાંનું આવું પ્રયોજન અધિકૃત વૃત્તઘડાથી સરી શકતું નથી... માટે
ચોરસપણું એ અધિકૃત ઘડાનો 'પર'પર્યાય કહેવાય છે.. 'પર'રૂપ કહેવાય
છે. એમ વાપીયાઘડાનું પણ કંઈક વિશેષ પ્રયોજન હોય છે. એ
પ્રયોજનને ઘડાનું વાપીયાપણું સારું છે.. માટે વાપીયાપણું એ અર્થપર્યાય
તો છે જ. પણ અધિકૃત ઘડાથી એ પ્રયોજન સરી શકતું નથી. માટે
વાપીયાપણું એ અધિકૃત ઘડા માટે 'પર'રૂપ છે. આ રીતે જે જે પ્રયોજન
વિશ્વમાં સંભવિત છે, અન્ય ચીજોથી સરી શકે છે... પણ અધિકૃત ઘડાથી
સરી શકતા નથી... તે તે પ્રયોજનને સારનાર તે તે ચીજના એ 'સ્વ'રૂપ
છે ને અધિકૃત ઘડા માટે 'પર'રૂપ છે - 'પર'પર્યાય છે. અમદાવાદી
ઘડા કરતાં કંઈક વધારે વજન હોવા છતાં અન્યઘડાની અપેક્ષાએ ઓછું

वापीजघटस्यामदावादजघटापेक्षयाऽवस्थानकालोऽधिको भवति । जलशीतीकरणसामर्थ्यवान् कालोऽप्यधिको भवति । अमदावादजघटापेक्षयेषदधिकभारत्वेऽप्यन्यघटापेक्षयाऽल्पभारत्वेन वहनसौकर्यमपि भवति । एतादृक्प्रयोजनवान् कश्चिन्नरो वापीजं घटमन्वेष्टुं निर्गतः । अधिकृतमदावादजं घटं दृष्टवानपि स न हृष्टो न वाऽन्वेषणप्रवासादुपरतः । ततश्चाधिकृतो घटोऽस्तु न वा न तदपेक्षया कोऽपि विशेषः । अतस्तदपेक्षयाऽधिकृतस्य घटस्य नास्तित्वमेवेति वापीजो घटोऽस्ति न वेति प्रश्ने स्वप्रयोजनमपेक्ष्य तेन पृष्टे सति स्यान्नास्त्येवेत्येवोच्यते ।

इह जगत्यनन्ताः पदार्था विद्यन्ते । तैश्चानन्तैः पदार्थैः सम्पाद्यमानान्यनन्तानि प्रयोजनानि सन्ति । यद्यप्येषामनन्तानां प्रयोजनानां यः सम्पादको भवेत्तादृग् न कोऽप्येकः पदार्थो विद्यते, तथापि तादृशं कञ्चित्पदार्थमसत्कल्पनया वयं कल्पयामः । ततश्च सर्वार्थक्रिया-

વજન... ને તેથી વહન કરવામાં સરળતા... ને અમદાવાદી ઘડા કરતાં ટકાઉપણું વધારે.... વગેરે વાપીયાઘડાના પ્રયોજન છે. એક વ્યક્તિને આવું પ્રયોજન ઊભું થયું છે. એ ઘડાની શોધમાં નીકળ્યો છે... એને અમદાવાદી ઘડો દેખાયો... પણ એનાથી એને કોઈ હરખ થવાનો નથી કે એની શોધ અટકી જવાની નથી... એનો અર્થ એ જ થાય કે અધિકૃત ઘડો એના માટે ન હોવા તુલ્ય જ છે. માટે એની અપેક્ષાએ અધિકૃત ઘડો સ્યાન્નાસ્ત્યેવ... રૂપ બની રહે છે... એ રીતે જે જે પ્રયોજનને એ સારી શકતો નથી તે તે દરેક પ્રયોજનની અપેક્ષાના સંદર્ભમાં અધિકૃતઘડો ન હોવા બરાબર જ છે, માટે સ્યાન્નાસ્ત્યેવ જ કહેવાય છે.

વિશ્વમાં અનંતા પદાર્થો છે. ને એ અનંતા પદાર્થોથી સરતા હોય એવા અનંતા પ્રયોજનો છે... આ સર્વ અર્થ પ્રયોજનોને સારી શકતો હોય એવો અલબત્ત કોઈ એક પદાર્થ છે નહીં. પણ આપણે કલ્પના કરીએ કે ધારોકે આવો કોઈ એક પદાર્થ વિશ્વમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે જે સંભવિત સર્વ અર્થપ્રયોજનોને સારી શકે છે...અર્થાત્ એમાં સર્વ અર્થક્રિયાકારિત્વ છે. તો આવા પદાર્થ માટે સ્યાદસ્ત્યેવ કહેવાનું ન

કારિત્વસ્ય તસ્મિન્ સત્ત્વાત્તમુદ્દિશ્ય સ્યાદસ્ત્યેવેતિ ન વક્તવ્યં સ્યાદપિ તુ સર્વથાઽસ્ત્યેવેત્યેવ વક્તવ્યં સ્યાત્, કથञ્ચિન્નાસ્તિત્વાક્ષેપકસ્ય સ્યાત્કારસ્ય વિરુદ્ધત્વાત્, કથञ્ચિન્નાસ્તિત્વસ્યાસત્ત્વાત્, એકસ્યાપ્યર્થક્રિયાકારિત્વસ્યાભાવસ્યાભાવાત્ । ઇદમત્ર હૃદયમ્-નૈકમપિ તાદૃક્પ્રયોજનમિહ જગતિ વિદ્યતે યત્સમ્પાદકત્વાભાવઃ કલ્પિતેઽસ્મિન્ પદાર્થે વર્તતે । અત એકસ્યાપ્યર્થક્રિયાકારિત્વસ્ય તસ્મિન્નભાવો ન વર્તતે યદપેક્ષયા નાસ્તિત્વં સ્યાત્ । તતશ્ચ સ્યાત્કારપ્રયોગોઽનાવશ્યક એવ, કથञ્ચિન્નાસ્તિત્વાઽઽક્ષેપણાર્થમેવ તસ્યાવશ્યકત્વાત્ । એવञ્ચ સ્યાદસ્ત્યેવેતિ પ્રયોગસ્યાકર્તવ્યત્વાત્ સર્વથાઽસ્ત્યેવેત્યેવ વક્તવ્યં સ્યાત્ । ઇત્યમપ્યેતન્નિશ્ચીયતે-નિષ્પ્રયોજનો ધર્મઃ કોઽપીહ જગતિ પદાર્થે વા ન વિદ્યત ઇતિ તુ પૂર્વે નિશ્ચિતમ્ । તતશ્ચ સર્વે ધર્માઃ કલ્પિતેઽસ્મિન્પદાર્થે વર્તન્ત એવેતિ મન્તવ્યમેવ, સર્વપ્રયોજનસમ્પાદકેઽસ્મિન્ કલ્પિતે પદાર્થે તત્તત્પ્રયોજનાનુકૂલાનાં ધર્માણાં કેષાञ્ચિદપ્યવિદ્યમાનત્વાસમ્ભવાત્,

રહેત... પણ સર્વથાઽસ્ત્યેવ એમ જ કહેવાનું રહેત. કારણકે કોઈપણ પ્રયોજનના અર્થાનું કામ એનાથી સરી જ જવાનું છે. કોઈ પ્રયોજન એવું બચ્ચું જ નથી કે જેની અપેક્ષાએ એ પદાર્થ માટે સ્યાત્નાસ્ત્યેવ કહેવાનું ઊભું રહે. બીજી રીતે કહીએ તો તે તે સર્વપ્રયોજનોને અનુકૂળ તે તે સર્વધર્મો એ પદાર્થમાં રહ્યા જ છે. (નહીંતર તો = અર્થાત્ અમુક ધર્મ પણ જો ન રહ્યો હોય તો, એ ધર્મસાધ્ય પ્રયોજન એનાથી સરી શકે એવું સંભવે જ નહીં... અને આ સિવાય તો કોઈ ધર્મ વિશ્વમાં ક્યાંય છે જ નહીં, કારણ કે જેનું કોઈ પ્રયોજન ન હોય એવો કોઈ ધર્મ વિશ્વમાં ક્યાંય હોવો સંભવિત નથી.) આપણે છાન્દસ્યો પણ આ નિર્ણય કરી શકીએ છીએ, કારણકે આવો ધર્મ માનવામાં કોઈ પ્રમાણ જ નથી. દુનિયાની એવી કોઈ ઘટના છે જ નહીં કે જે આવા ધર્મને ન માનવામાં અસંગત ઠરી જતી હોય... ને તેથી પછી એને સંગત ઠેરવવા માટે એ ધર્મને માનવો આવશ્યક બની જતો હોય... એટલે વિશ્વમાં નિષ્પ્રયોજન કોઈ ધર્મ છે નહીં... ને સપ્રયોજન જે કોઈ ધર્મો છે તે બધા તો એ ધારેલા સર્વપ્રયોજનસાધક પદાર્થમાં માનવા જ પડે છે... એટલે જે

તદવિદ્યમાનધર્મસમ્પાદ્યપ્રયોજનસમ્પાદકત્વાભાવપ્રસંગાત્, તતશ્ચ સપ્રયોજનેભ્ય એતેભ્યો ધર્મેભ્યોઽન્યસ્ય ધર્મસ્યાભાવાત્ સર્વધર્મા-સ્તિત્વસ્યાવશ્યકત્વાદ્યથા મૃન્મયત્વં વર્તતે તથા સુવર્ણમયત્વાદિકમપિ, યથા વૃત્તત્વં વર્તતે તથા ચતુષ્કોણત્વાદિકમપિ, યથા રક્તત્વં વર્તતે તથા શ્યામત્વાદિકમપીત્યાદિકં મન્તવ્યમેવ । તતશ્ચ યથા તસ્ય કલ્પિતસ્ય પદાર્થસ્ય મૃન્મયત્વેન વૃત્તત્વેન રક્તત્વાદિના ચાસ્તિત્વં તથા સુવર્ણમયત્વાદિના ચતુષ્કોણત્વાદિના શ્યામત્વાદિનાપ્યસ્તિત્વમેવ, ન કોઽપિ સ ધર્મે વિદ્યતે યેન તસ્ય નાસ્તિત્વમપિ સ્યાદિતિ સ્યાત્કારો-ઽનાવશ્યક એવ, નિષ્પ્રયોજનત્વાત્, કથञ्चिन्નાસ્તિત્વાક્ષેપણરૂપસ્ય તત્પ્રયોજનસ્યાભાવાત્ । તથા મૃન્મયત્વસુવર્ણમયત્વાદિના સર્વેણ રૂપે-ણાસ્તિત્વસ્યૈવાસ્તિત્વાત્ સર્વથાઽસ્ત્યેવેતિ પ્રયોગ આવશ્યકઃ સ્યાદિતિ ।

કિન્ત્વયં તુ કલ્પનાશિલ્પનિર્મિત એવ, ન વસ્તુતઃ કોઽપિ પદાર્થ એતાદૃશો વર્તતે યમુદ્દિશ્ય સર્વથાઽસ્ત્યેવેતિ વક્તવ્યં સ્યાત્ । વસ્તુતસ્તુ યે યે પદાર્થા વિદ્યન્તે તે સર્વે પ્રયોજનવિશેષાણાં કેષાञ्ચિદેવ

સર્વપ્રયોજનસંપાદક હોય આવો જો કોઈ એક પદાર્થ હોય તો સર્વધર્મો એના માટે 'સ્વ'રૂપ જ બની જશે... 'પર'રૂપ બની શકે એવો કોઈ ધર્મ બચશે જ નહીં. 'પર'રૂપ નથી. માટે નાસ્તિત્વ કહેવાનો અવસર જ નથી... અને કોઈ જ પ્રકારનું નાસ્તિત્વ છે નહીં, એટલે અસ્તિત્વ જે કહેવાનું છે એને સ્યાત્ લગાડવાની જરૂર રહે નહીં, કારણકે કથञ્ચિદ્ નાસ્તિત્વ હોય તો જ એને ખેંચી લાવવા માટે - એનું સંકલન-સૂચન કરવા માટે સ્યાત્ પદ વાપરવાનું હોય છે. માટે, ધારોકે આવો કોઈ પદાર્થ વિશ્વમાં હોય કે જે સર્વપ્રયોજનોને સારનાર હોય... તો એ પદાર્થનું અસ્તિત્વ 'સ્યાદ્ અસ્તિત્વ' ન રહેતાં 'સર્વથા અસ્તિત્વ' બની જાય... એટલે કે એના માટે સર્વથાઽસ્ત્યેવ જ કહેવાનું રહે.

પણ આવો કોઈ પદાર્થ છે નહીં. માટે સર્વથાઽસ્ત્યેવ એમ કહી શકાતું નથી. અને જે જે પદાર્થો છે તે બધા અમુક-અમુક પ્રયોજનના જ સંપાદક છે. શેષ પ્રયોજનના સંપાદક નથી. માટે દરેક પદાર્થો માટે અમુક ધર્મો 'સ્વ'રૂપ છે, ને અમુક ધર્મો 'પર'રૂપ છે. ને તેથી દરેક

સમ્પાદકાસ્તદન્યેષાં પ્રયોજનવિશેષાણાં ત્વસમ્પાદકા એવેતિ તસ્ય તસ્ય સર્વસ્ય પદાર્થસ્ય કેચિદ્ધર્મવિશેષા એવ 'સ્વ'રૂપં, તદન્યે તુ ધર્મ-વિશેષાઃ 'પર'રૂપમેવ । અતસ્તં તં સર્વં પદાર્થમુદ્દિશ્ય સ્યાદસ્ત્યેવેત્યેવ પ્રયોગો ન તુ સર્વથાઽસ્ત્યેવેત્યપિ । તથા, યથા નૈકમપિ પદાર્થમુદ્દિશ્ય સર્વથાઽસ્ત્યેવેતિ પ્રયોગઃ ક્રિયતે તથા નૈકમપિ પદાર્થમુદ્દિશ્ય સર્વથા નાસ્ત્યેવેત્યપિ પ્રયોગઃ ક્રિયતે, યસ્ય નૈકોઽપિ ધર્મઃ 'સ્વ'રૂપમેતા-દૃશસ્ય પદાર્થસ્યેહ જગત્યભાવાત્, શશશ્ચૃંગ્લાદેસ્તુ કલ્પનાશિલ્પમાત્ર-નિર્મિતત્વાત્ । તતશ્ચ યો યો ધર્મસ્તસ્ય વિવક્ષિતસ્ય પદાર્થસ્ય 'સ્વ'-રૂપં તદપેક્ષયાઽસ્તિત્વસ્યાપ્યાવશ્યકત્વાત્તદાક્ષેપકસ્ય સ્યાત્કારસ્યા-વશ્યંપ્રયોક્તવ્યત્વાત્ સ્યાન્નાસ્ત્યેવેત્યેવ પ્રયોગઃ, ન તુ સર્વથા નાસ્ત્યે-વેતિ ।

અયમત્ર સારો લબ્ધઃ-અધિકૃતસ્ય ઘટસ્ય મૃન્મયત્વ-વૃત્ત-ત્વાદયઃ 'સ્વ'રૂપાણિ તદપેક્ષયા ચ સ્યાદસ્ત્યેવેતિ પ્રથમભક્તઃ, સુવર્ણમયત્વ-ચતુષ્કોણત્વાદયસ્તુ 'પર'રૂપાણિ, તદપેક્ષયા ચ સ્યાન્ના-સ્ત્યેવેતિ દ્વિતીયભક્તઃ । મૃન્મયત્વ-સુવર્ણમયત્વાદયઃ સર્વેઽપ્યર્થ-

પદાર્થો માટે સ્યાદસ્ત્યેવ અને સ્યાન્નાસ્ત્યેવ આ બન્ને ભંગ કહેવા જ પડે છે. (જે કોઈ જ પ્રયોજનને સારતો ન હોય.... અર્થાત્ કોઈ જ ધર્મ જેનું 'સ્વ' રૂપ ન હોય.... આવો કોઈ પદાર્થ પણ આ વિશ્વમાં છે જ નહીં... માટે સર્વથા નાસ્ત્યેવ આવું પણ કોઈ જ પદાર્થ માટે કહી શકાતું નથી... શશશ્ચૃંગ, ખપુષ્પ, કૂર્મરોમ.... ષષ્ઠભૂત.... વગેરે શબ્દો પ્રચલિત છે... પણ તદ્વાચ્ય કોઈ વાસ્તવિક પદાર્થ આ વિશ્વમાં છે નહીં... માત્ર કલ્પના છે.)

આ બધી વિચારણાથી ટૂંકમાં આટલું નિશ્ચિત થયું કે - અધિકૃત ઘડા માટે મૃન્મયત્વ, વૃત્તાકાર વગેરે 'સ્વ'રૂપ છે.. એની અપેક્ષાએ સ્યાદસ્ત્યેવ એવો પ્રથમભંગ આવે છે. અને સુવર્ણમયત્વ, ચતુષ્કોણાકાર વગેરે 'પર'રૂપ છે ને એની અપેક્ષાએ સ્યાન્નાસ્ત્યેવ એવો બીજો ભંગ આવે છે. અને આ મૃન્મયત્વ, સુવર્ણમયત્વ વગેરે બધા અર્થપર્યાય છે.

પર્યાયાઃ । યદ્યપિ મૃદો ઘટાપેક્ષયા દ્રવ્યત્વં, ન તુ પર્યાયત્વં, તથાપિ મૃન્મયત્વસ્ય ઘટધર્મતયા પર્યાયત્વં પ્રયોજનવિશેષસમ્પાદકતયા ચાર્થ-પર્યાયત્વમત્રોક્તમિતિ ધ્યેયમ્ । યે ત્વર્થપર્યાયભિન્ના વ્યજ્ઞનપર્યાયાઃ સન્તિ તાનગ્રે વિચારયિષ્યામઃ ।

અથ પ્રસ્તુતં ઘટં પુનઃ પ્રસ્તુમઃ । ઘટે દ્રવ્યાપેક્ષા યે મૃન્મયત્વા-દયો ધર્માસ્તેષાં ઘટસ્ય 'સ્વ'રૂપત્વેઽપિ ન પરિપૂર્ણસ્વરૂપત્વમપિ તુ પરિપૂર્ણસ્વરૂપસ્યૈકાંશત્વમેવ, વૃત્તત્વાદીનામન્યેષામપારાણાં ધર્માણાં ઘટસ્વરૂપઘટકત્વાત્ ।

एवं घटेऽर्थक्रियाकारित्वविशेषसम्पादका अमदावादजत्व-भूमिस्थत्वादयो ये क्षेत्रापेक्षा धर्मास्तेऽप्यर्थपर्यायत्वमादाय तत्स्वरूप-

(અલબત્ત ઘડાની અપેક્ષાએ 'માટી' એ દ્રવ્ય છે... પર્યાય નથી... પણ મૃન્મયત્વ એ ઘડામાં રહેલ હોવાથી એનો ધર્મ છે. ને એ પણ અમુક પ્રયોજન સારનાર છે... માટે અર્થપર્યાય તરીકે એનો અહીં ઉલ્લેખ કરેલો છે, એ જાણવું.)

(જે અર્થપર્યાયરૂપ નથી હોતા એવા પણ વ્યંજનપર્યાયરૂપ જે ધર્મો પદાર્થોમાં હોય છે એની વાત આપણે આગળ કરીશું.)

હવે ઘડા અંગેની વિચારણાને આગળ ચલાવીએ....

ઘડો કયા દ્રવ્યથી બનેલો છે? અર્થાત્ એ મૃન્મય છે? સુવર્ણમય છે? પિત્તળમય છે? આમાંનું જે હોય એ ઘડાનું 'સ્વ'રૂપ છે. પણ પરિપૂર્ણ 'સ્વ'રૂપ નથી. કારણકે ઘડાના તો આવા અનેક 'સ્વ'રૂપ છે. એટલે મૃન્મયત્વ વગેરે અધિકૃત ઘડાના પરિપૂર્ણ 'સ્વ'રૂપનો એક અંશ છે.

એમ ઘડાનું કયું ક્ષેત્ર છે? ઉત્પત્તિક્ષેત્ર અને સ્થિતિક્ષેત્ર.... આ પણ એક-એક અંશ છે. જેમ ઉત્પત્તિક્ષેત્રના કારણે આવતા અમદા-વાદીપણું... વાપીયાપણું... વગેરે 'સ્વ'રૂપ હોય છે એમ સ્થિતિક્ષેત્રના કારણે આવતા ધર્મપણ અર્થપર્યાયરૂપ બનીને 'સ્વ'રૂપ બનતા હોય છે. જેમકે ગુજરાત-મહારાષ્ટ્રમાં અમદાવાદી ઘડો પાણીને ઠુંડું કરીને શાતાપ્રદ બને

ત્વમનુભવન્તિ । અત એવ ગૂર્જર-મહારાષ્ટ્રાદિદેશેષુ જલં શીતીકૃત્ય શાતાપ્રદો ભવન્નમદાવાદજો ઘટઃ કશ્મીરાદિષુ જલમતિશીતીકૃત્યા-શાતાપ્રદો ભવિતુમપ્યર્હન્તિ । યદ્વા જલં શીતં કૃતવાન્ ભૂમિસ્થો ઘટ ઉપગવાક્ષં વેદિકાસ્થો ભૂત્વા જલં શીતતરં કરોતિ ।

તથૈવ ચ શિશિરજત્વાદયઃ કાલાપેક્ષા વર્ણ-ગન્ધ-રસ-સ્પર્શ-સંસ્થાનવિશેષાદિરૂપાશ્ચ ભાવાપેક્ષા ધર્મા ઘટસ્યાર્થપર્યાયા એવ, તત્ત-ત્પ્રયોજનવિશેષાનુકૂલત્વાત્, અત એવ તેઽપિ ઘટસ્વરૂપસ્ય પૃથક્ પૃથગંશભૂતા એવ । ઈદૃશાઃ સહસ્રશોઽશભૂતા ધર્માઃ સમ્મીલ્ય ઘટસ્ય સમ્પૂર્ણ 'સ્વ'રૂપં નિર્માન્તિ ।

એબ્યશ્ચ સ્વરૂપઘટકીભૂતેભ્યો ધર્મેભ્ય કેનચિદ્ધર્મવિશેષેણ સાધ્યસ્ય પ્રયોજનસ્ય કદાચિત્ કશ્ચિજીવોઽર્થી ભવેત્, કદાચિત્તુ તદન્યેન ધર્મવિશેષેણ સાધ્યસ્ય પ્રયોજનસ્ય । અધિકૃતં મૃન્મયામદા-વાદજરક્તં ઘટમપેક્ષ્ય યદિ વિચાર્યતે, તદા-

છે. પણ એ જ ઘડો કાશ્મીરમાં પાણીને ખૂબ ઠંડું કરીને શરદી દ્વારા અશાતાપ્રદ પણ બની શકે. અથવા ભૂમિ પર રહેલો ઘડો પાણીમાં સામાન્ય ઠંડક લાવે ને બારી પાસે ટેબલ પર રહેલો ઘડો વિશેષ ઠંડક લાવે.

એમ શિશિરજન્યત્વ વગેરે રૂપે કાળસંલગ્નધર્મ પણ, ઘડાના 'સ્વ'રૂપનો એક અંશ છે. એ જ રીતે વર્ણ-રસ-ગંધ-સ્પર્શ-આકાર... વગેરે સંલગ્નધર્મો પણ એક-એક અંશરૂપ હોય છે.. આવા સેંકડો અંશોથી ઘડાનું પરિપૂર્ણ 'સ્વ'રૂપ બનેલું હોય છે.

આ જુદા-જુદા અંશસંલગ્ન જુદા-જુદા ધર્મોમાંથી ક્યારેક કોઈક ધર્મસાધ્ય પ્રયોજનનો જીવ અર્થી બન્યો છે, તો ક્યારેક અન્ય ધર્મસાધ્યપ્રયોજનનો અર્થી બન્યો હોય છે. મૃન્મય, અમદાવાદી, વૃત્તાકાર જે ઘડો આપણી વિચારાણાધીન છે, તેની અપેક્ષાએ વિચારીએ તો.

(૧) ક્યારેક અમદાવાદી ઘડાથી સાધ્ય પ્રયોજનનો અર્થી હોય.

(૨) ક્યારેક મૃન્મયઘડાથી સાધ્ય પ્રયોજનનો અર્થી હોય...

(૩) ક્યારેક વૃત્તઘડાથી સાધ્ય પ્રયોજનનો અર્થી હોય...

કદાચિદમદાવાદજઘટસાધ્યસ્ય પ્રયોજનસ્યાર્થી ભવેત્, કદા-
ચિન્મૃન્મયઘટસાધ્યસ્ય પ્રયોજનસ્યાર્થી ભવેત્ । એવં કદાચિદ્ વૃત્તઘટ-
સાધ્યસ્ય, અમદાવાદજવૃત્તઘટસાધ્યસ્ય વાઽમદાવાદજમૃન્મયઘટસા-
ધ્યસ્ય વા મૃન્મયવૃત્તઘટસાધ્યસ્ય વા મૃન્મયામદાવાદજવૃત્તઘટસાધ્યસ્ય
વા પ્રયોજનસ્યાર્થી ભવેત્ । તતશ્ચાધિકૃતં ઘટમુદ્દિશ્ય તસ્ય પ્રયોજના-
નુસારી યથાક્રમં ઘટોઽમદાવાદજો ન વેતિ, મૃન્મયો ન વેતિ વા, વૃત્તો
ન વેતિ વા, અમદાવાદજવૃત્તો ન વેતિ વા અમદાવાદજમૃન્મયો ન વેતિ
વા, મૃન્મયવૃત્તો ન વેતિ વા, મૃન્મયામદાવાદજવૃત્તો ન વેતિ વા પ્રશ્ન
ઉત્તિષ્ઠતિ । ઉત્તરં તુ સર્વસ્યાપ્યસ્ય સ્યાદસ્ત્યેવેત્યેવ ।

કદાચિન્તુ તસ્યૈકમદાવાદજઘટસાધ્યં પ્રયોજનં દ્વિતીયઞ્ચ વૃત્ત-
ઘટસાધ્યમિત્યેવં દ્વે પ્રયોજને ભવતઃ । તથા ચ તસ્ય ઘટોઽમદાવાદજો
ન વા ? વૃત્તો ન વેતિ દ્વૌ પ્રશ્નાવુત્તિષ્ઠતઃ । અનેનૈવ પ્રકારેણ પ્રયો-
જનાનુસારિણો ઘટોઽમદાવાદજો ન વા ? મૃન્મયો ન વેતિ, ઘટો મૃન્મયો

(૪) ક્યારેક અમદાવાદી-વૃત્ત ઘડાથી સાધ્ય પ્રયોજનનો અર્થો
હોય...

(૫) ક્યારેક અમદાવાદીમૃન્મય ઘડાથી સાધ્ય પ્રયોજનનો અર્થો
હોય.

(૬) ક્યારેક મૃન્મયવૃત્ત ઘડાથી સાધ્ય પ્રયોજનનો અર્થો હોય...

(૭) ક્યારેક મૃન્મયઅમદાવાદીવૃત્ત ઘડાથી સાધ્ય પ્રયોજનનો
અર્થો હોય...

આ ૭ પરિસ્થિતિમાં એની જિજ્ઞાસાનુસાર એ ક્રમશઃ ઘડો
અમદાવાદી છે? મૃન્મય છે? વૃત્ત છે? અમદાવાદી વૃત્ત છે? અમદાવાદી
મૃન્મય છે? મૃન્મયવૃત્ત છે? મૃન્મય અમદાવાદીવૃત્ત છે? આવા પ્રશ્નો
પૂછશે... ને દરેકમાં જવાબ સ્યાદસ્ત્યેવ આ જ આપવાનો રહેશે...

એમ ક્યારેક એને બે અલગ-અલગ પ્રયોજન ઊભા થયા હોય
કે જેમાંથી એક અમદાવાદી ઘડાથી સરે એવું હોય ને એક વૃત્ત ઘડાથી
સરે એવું હોય... તો એ ઘડો અમદાવાદી છે? વૃત્ત છે? એવા બે પ્રશ્નો
પૂછશે.... આને જ અનુસરીને અમદાવાદી છે? મૃન્મય છે?... મૃન્મય

ન વા ? વૃત્તો ન વેતિ, ઘટોઽમદાવાદજો ન વા ? મૃન્મયો ન વા ? વૃત્તો ન વેતીત્યેવમાદયઃ પ્રશ્નસમૂહા અવગન્તવ્યાઃ, ઉત્તરં તુ સર્વત્ર સ્યાદસ્ત્યેવેત્યેવ, પ્રશ્નવિષયાણામદાવાદજત્વાદીનાં ધર્માણાં 'સ્વ'રૂપ-ત્વાત્ ।

તથા યદા તસ્ય વાપીજઘટસાધ્યં પ્રયોજનં ભવેત્તદા ઘટો વાપીજો ન વેતિ પ્રશ્નઃ, સ્યાન્નાસ્ત્યેવેત્યુત્તરં, વાપીજત્વસ્યાધિકૃતઘટા-પેક્ષયા 'પર'રૂપત્વાત્ । એવમેવ સુવર્ણમયઘટેન યદ્વા ચતુષ્કોણઘટેન, યદ્વા વાપીજચતુષ્કોણઘટેન યદ્વા સુવર્ણમયચતુષ્કોણઘટેન યદ્વા વાપીજસુવર્ણમયચતુષ્કોણઘટેન સાધ્યં યત્ પ્રયોજનં તદ્ભવેત્ તદા તસ્ય ઘટો સુવર્ણમયો ન વેતિ યદ્વા ચતુષ્કોણો ન વેતિ યદ્વા વાપી-જચતુષ્કોણો ન વેતિ યદ્વા સુવર્ણમયચતુષ્કોણો ન વેતિ યદ્વા વાપીજ-સુવર્ણમયચતુષ્કોણો ન વેતિ પ્રશ્નઃ સમ્ભવેત્, સર્વત્રોત્તરં તુ સ્યાન્ના-સ્ત્યેવ, પૃષ્ઠાનાં ધર્માણાં 'પર'રૂપત્વાદિતિ ।

છે? વૃત્ત?... અમદાવાદી છે? મૃન્મય છે? વૃત્ત છે?... વગેરે પ્રશ્નસમૂહો પણ સમજી લેવા... આ બધામાં જવાબ સ્યાદસ્ત્યેવ આવો જ હોય છે... કારણકે આ બધા અધિકૃત ઘડાના 'સ્વ'રૂપ છે. ઘડો આ બધા પ્રયોજનોને સારી શકે છે....

વળી ક્યારેક જીવ વાપીયાઘડાથી સાધ્ય પ્રયોજનનો અર્થો બન્યો હોય છે... ત્યારે એને પ્રશ્ન ઊઠે છે - ઘડો વાપીયો છે? જેનો જવાબ સ્યાન્નાસ્ત્યેવ આપવાનો રહે છે. એમ, પિત્તળના ઘડાથી, ચોરસઘડાથી, વાપીયા ચોરસઘડાથી, ચોરસ પિત્તળના ઘડાથી... વાપીયા ચોરસ પિત્તળના ઘડાથી... આવા બધા ઘડાથી સાધ્ય પ્રયોજન ઊભું થયું હોય ને તદનુસાર ઘડો પિત્તળનો છે? વગેરે જે પ્રશ્ન ઊઠે એ બધામાં પણ સ્યાન્નાસ્ત્યેવ જ જવાબ હોય છે. એમ પિત્તળના ઘડાનું અને ચોરસઘડાનું... એમ બે પ્રયોજન ઊભા થયા હોય... તો ઘડો પિત્તળનો છે? ચોરસ છે? એવા બે પ્રશ્નો ઊભા થાય છે... આ રીતે અન્ય પ્રશ્ન સમૂહો પણ પ્રયોજન સમૂહને અનુસરીને થાય છે... પણ આ બધામાં જવાબ તો સ્યાન્નાસ્ત્યેવ આ જ હોય છે, કારણ કે આ બધા જ અધિકૃતઘડા માટે 'પર'રૂપ છે. (અર્થાત્

તથા કદાચિત્તસ્યાર્થિનો જીવસ્યૈકં સુવર્ણમયઘટસાધ્યમન્યન્તુ ચતુષ્કોણઘટસાધ્યમિત્યેવં દ્વે પ્રયોજને સમ્ભવેતામ્ । તદા તસ્ય દ્વે પ્રશ્ને ઉત્તિષ્ઠતઃ, ઘટઃ સુવર્ણમયો ન વા ? ચતુષ્કોણો ન વેતિ, સમાધાનં ચ સ્યાન્નાસ્ત્યેવેત્યેવ, ઉભયોર્ધર્મયોઃ 'પર'રૂપત્વાત્ । અનેનૈવ પ્રકારેણ પ્રયોજનસમૂહાનુસારિણોઽન્યેઽપિ ઘટઃ સુવર્ણમયો ન વા ? વાપીજો ન વેત્યાદયઃ પ્રશ્નસમૂહા અવગન્તવ્યાસ્તત્સમાધાનં ચ સ્યાન્નાસ્ત્યેવેત્યવગન્તવ્યમ્ ।

નનુ તૃતીયે ભઙ્ગે પ્રસ્તુતેઽપિ પ્રથમદ્વિતીયાવેવ ભઙ્ગૌ કિમિતિ નિરૂપ્યેતે, તૃતીયો નિરૂપ્યતામિતિ । ધીરો ભવ, તૃતીય એવ પ્રસ્તુતઃ, સ એવ ચ નિરૂપ્યેતે, કિન્તુ તદ્બોધસૌકર્યાર્થં પૂર્વં પ્રથમદ્વિતીયૌ વિચારિતૌ, અધુના તુ તદર્થમેવ પૂર્વં ચતુર્થં ભઙ્ગં કિઞ્ચિદ્વિચારયામસ્તદનન્તરં સુલભ-બોધવિષયીભૂતં તૃતીયમ્ । તથા ચ કદાચિત્તસ્ય જીવસ્ય દ્વે પ્રયોજને સજ્ઞાતે, એકં મૃન્મયઘટસાધ્યં દ્વિતીયં ચ ચતુષ્કોણઘટસાધ્યમ્ । તથા ચ તસ્ય ઘટો મૃન્મયો ન વા ? ચતુષ્કોણો ન વેતિ દ્વૌ પ્રશ્નાવુત્તિષ્ઠતઃ । તત્ર મૃન્મયત્વમધિકૃતસ્ય ઘટસ્ય 'સ્વ'રૂપં ચતુષ્કોણત્વં તુ 'પર'રૂપમ્ । અતઃ 'સ્યાદસ્ત્યેવ મૃન્મયઃ સ્યાન્નાસ્ત્યેવ ચતુષ્કોણઃ' ઇત્યુત્તરં દેયમ્ । તચ્છ્રુત્વા મમ પ્રથમં પ્રયોજનં સમ્પદ્યેતાનેન ઘટેન, ન તુ દ્વિતીયમિતિ યથાર્થૌ

સ્યાત્ પિત્તળનો નથી જ, સ્યાત્ ચોરસ નથી જ... સ્યાત્ પિત્તળનો ચોરસ નથી જ.... વગેરે જવાબો જાણવા.)

હવે, ક્યારેક કોઈકને બે પ્રયોજન ઊભા થયા છે... એક પ્રયોજન એવું છે જે મૃન્મયઘડાથી સાધ્ય છે... ને બીજું પ્રયોજન એવું છે જે ચોરસઘડાથી સાધ્ય છે. એટલે એને ઘડો મૃન્મય છે? ચોરસ છે? આવા બે પ્રશ્નો ઊભા થાય છે. અધિકૃત ઘડા માટે, આમાંથી મૃન્મયત્વ એ 'સ્વ'રૂપ છે અને ચતુષ્કોણાકાર એ 'પર'રૂપ છે. એટલે એને સ્યાદસ્ત્યેવ મૃન્મયઃ, સ્યાન્નાસ્ત્યેવ ચતુષ્કોણઃ આવો જવાબ આપવામાં આવે છે... એનાથી એ સમજી જાય છે કે મારું પ્રથમ, માટીના ઘડાનું જે પ્રયોજન છે તે સરી જશે.... પણ બીજું ચોરસ ઘડાનું જે પ્રયોજન

બોધસ્તસ્યોદેતિ । એતચ્ચ સ્યાદસ્ત્યેવ સ્યાન્નાસ્ત્યેવેત્યુત્તરં સત્તમભદ્ર્યાશ્ચતુર્થો ભદ્રો યોઽગ્રેઽધિકં યથાસ્થાનં વિચારયિષ્યતે ।

મૃન્મયવૃત્તઘટેનાસાધ્યં સુવર્ણમયચતુષ્કોણઘટેનાપ્યસાધ્યં કેવલં મૃન્મયચતુષ્કોણઘટેનૈવ સાધ્યં કિઞ્ચિદ્વિશિષ્ટમેકં પ્રયોજનમપિ કદાચિત્ કસ્યચિત્ સમ્ભવતિ । તતશ્ચ તસ્ય સ્વપ્રયોજનાનુસારી ઘટો મૃન્મયચતુષ્કોણો ન વેતિ પ્રશ્ન ઉત્તિષ્ઠતિ । અત્ર ઘટો મૃન્મયો ન વા ? ચતુષ્કોણો ન વેત્યેવં ન દ્વૌ પૃથક્પ્રશ્રાવપિ ત્વેક એવ મૃન્મયત્વ-ચતુષ્કોણત્વધર્મયોર્યુગપદુલ્લેખવાનગ્વખંડઃ પ્રશ્નઃ । અત એવ ઉત્તરેઽપિ સ્યાદસ્ત્યેવ મૃન્મયઃ સ્યાન્નાસ્ત્યેવ ચતુષ્કોણ इत्यેવં પૃથગુલ્લેખો નાપેક્ષિતઃ, અપિ તૂભયોર્યુગપદુલ્લેખ એવાપેક્ષિતઃ । તતશ્ચ સ્યાદસ્ત્યેવ-સ્યાન્નાસ્ત્યેવેતિ ચતુર્થભદ્રો ન સમુચિતઃ, યુગપદુલ્લેખાભાવાત્, નાપિ સ્યાદસ્ત્યેવેતિ પ્રથમભદ્રઃ, ચતુષ્કોણત્વસ્ય 'પર'રૂપત્વાત્, નાપિ સ્યાન્નાસ્ત્યેવેતિ દ્વિતીયભદ્રઃ, મૃન્મયત્વસ્ય 'સ્વ'રૂપત્વાત્ । એવં પ્રથમ-

છે તે સરવાનું નથી.... આ સ્યાદસ્ત્યેવ, સ્યાન્નાસ્ત્યેવ એવો સત્તમભંગીનો ચોથો ભંગ છે જેને આપણે આગળ સમજીશું.

પણ કોઈ વ્યક્તિને એક જ વિશિષ્ટ પ્રયોજન એવું ઊભું થયું છે કે જે પૂર્વે મૃન્મય ચોરસ ઘડાથી સરી ગયું હતું... ને ફરીથી એવું જ પ્રયોજન ઊભું થયું છે અર્થાત્ મૃન્મયત્વ અને ચોરસપણું... આ બન્ને ધર્મો ભેગા થઈને જે પ્રયોજન સાધી આપે એવું એક વિશિષ્ટ પ્રયોજન ઊભું થયું છે. માટે એ માટીના ચોરસઘડાની શોધમાં નીકળ્યો છે... એટલે એને પ્રશ્ન ઊઠ્યો છે કે ઘડો મૃન્મયચોરસ છે? આ બે અલગ-અલગ પ્રશ્નો નથી... પણ એક જ અખંડ પ્રશ્ન છે... ને તેથી એને એક જ અખંડ જવાબ જોઈએ છે... બે અલગ-અલગ જવાબ નહીં... એટલે સ્યાદસ્ત્યેવ મૃન્મયઃ, સ્યાન્નાસ્ત્યેવ ચતુષ્કોણઃ આવો ચોથાભંગનો જવાબ આપી શકાતો નથી.... આ પ્રશ્નમાં મૃન્મયત્વ એ 'સ્વ'રૂપ છે ને ચોરસપણું એ 'પર'રૂપ છે. અને બન્નેનો યુગપત્ - એક સાથે એક જ પ્રશ્નમાં ઉલ્લેખ છે. અને એટલે એક જ શબ્દથી જવાબ આપવાનો છે... પણ વિશ્વમાં એવો કોઈ શબ્દ છે નહીં જે આ જિજ્ઞાસાને યથાર્થ રીતે

દ્વિતીયભઙ્ગયોરનુત્તરત્વાદપિ તયોર્દ્વયોર્મિશ્રરૂપસ્ય ચતુર્થભઙ્ગસ્યાપ્યનુત્તરત્વં
જ્ઞેયમ્ । અતોઽસ્ય પ્રશ્નસ્યોત્તરે સ્યાદવાચ્ય એવેત્યેવ વક્તવ્યં ભવતિ ।
અયમેવ સપ્તભઙ્ગ્યાસ્તૃતીયો ભઙ્ગઃ ॥૬॥ શઙ્કતે પર:-

સ્યાદવાચ્ય ઇતીષ્ટં ન, નાસ્ત્યેવેત્યુચ્યતાં ચલુ ।

વિશિષ્ટસ્ય હ્યાભાવઃ સ્યાદસત્ત્વેઽન્યતરસ્ય તુ ॥૭॥

અત્ર ચલુરેવકારાર્થો ભિન્નક્રમશ્ચ । હિશ્ચૈવકારાર્થો ભિન્ન-
ક્રમશ્ચ । તુસ્તુ વિશેષણાર્થઃ । તતશ્ચાયમર્થો લભ્યતે-સ્યાદવાચ્ય
(એવ)-ઇત્યુત્તરં નેષ્ટમ્, સ્યાન્નાસ્ત્યેવેત્યેવોચ્યતામ્ । ન કેવલમુભયોર-
સત્ત્વ એવાપિ ત્વન્યતરસ્યાસત્ત્વેઽપિ વિશિષ્ટસ્યાભાવ એવ સ્યાદિતિ ।

અયમાશયઃ-રિક્તઘટવદ્ભૂતલમુદ્દિશ્ય પૃષ્ઠસ્ય 'તત્ર જલવાન્
ઘટોઽસ્તિ ન વા ?' ઇતિ પ્રશ્નસ્ય 'જલવાન્ ઘટો નાસ્તી'ત્યેવોત્તરં
દીયતે, વિશેષ્યસ્ય ઘટસ્ય સત્ત્વેઽપિ જલસ્ય વિશેષણસ્યાભાવાદ્વિશિષ્ટ-
સ્યાપ્યભાવાત્ । એવં પ્રસ્તુતેઽપિ સ્યાન્નાસ્ત્યેવેત્યેવોત્તરં દીયતામ્, ઘટો
મૃન્મયચતુષ્કોણો ન વેતિ પ્રસ્તુતસ્ય પ્રશ્નસ્ય 'ઘટે ચતુષ્કોણત્વ-
વિશિષ્ટમૃન્મયત્વમસ્તિ ન વે'ત્યાકારે પ્રશ્ને પર્યવસીયમાનત્વાત્, (વૈશિષ્ઠ્યં

સંતોષી શકે... માટે આવા અવસરે સ્યાદવાચ્ય એવ એવો જવાબ અપાય
છે... આશય એ છે કે અધિકૃત ઘડો ચોરસ નથી, માટે સ્યાદસ્ત્યેવ કહી
શકાતું નથી... મૃન્મય છે, માટે સ્યાન્નાસ્ત્યેવ કહી શકાતું નથી... અને
આ બંને જવાબ નથી કહી શકાતા, માટે એ બેના સરવાળારૂપ ચોથો
ભંગ પણ કહી શકાતો નથી... માટે આવી જિજ્ઞાસાના સંદર્ભમાં
સ્યાદવાચ્ય એવ એવો જ જવાબ આપવાનો રહે છે... આ પ્રસ્તુતમાં
સપ્તભંગીનો ત્રીજો ભંગ છે. ॥૬॥ અહીં કોઈ શંકા કરે છે -

ગાથાર્થ : સ્યાદવાચ્ય....આવો જવાબ માન્ય નથી, એના બદલે
સ્યાન્નાસ્ત્યેવ જ કહેવું જોઈએ, કારણકે વિશેષણ-વિશેષ્ય અન્યતરના
અભાવમાં વિશિષ્ટનો પણ અભાવ જ હોય છે.

શંકા - ખાલી ઘડો હાજર છે... પણ કોઈએ પ્રશ્ન પૂછ્યો છે કે

સામાનાધિકરણ્યસમ્બન્ધેન જ્ઞેયં), ઘટે વિશેષ્યસ્ય મૃન્મયત્વસ્ય સત્ત્વે-
 ઽપિ વિશેષણસ્ય ચતુષ્કોણત્વસ્યાભાવાદ્વિશેષણાભાવપ્રયુક્તવિશિષ્ટા-
 ભાવસ્ય સત્ત્વાત્ । તતશ્ચ દ્વિતીયેન ભદ્ગ્નેૈવ જિજ્ઞાસાયાસ્તૃપ્તત્વાદલ્લં
 તૃતીયેન ભદ્ગ્નેતિ ચેત્ ? ॥૭॥ જિજ્ઞાસાયાસ્તદુત્તરજન્યાયાસ્તૃપ્તેરય-
 થાર્થત્વાત્ર દ્વિતીયોભદ્ગ્નોઽત્ર સમીચીન ઇતિ સમાધાતુમાહ બોધ ઇત્યાદિ-

‘ત્યાં પાણીવાળો ઘડો છે?’ તો જવાબમાં ‘નથી’ (જલવાન્ ઘટો નાસ્તિ) એમ જ કહેવાય છે. એમ પ્રસ્તુતમાં પણ, ‘ઘડામાં ચતુષ્કોણાકાર વિશિષ્ટ મૃન્મયત્વ છે’ આવો જ પ્રશ્ન ફલિત થતો^૧ હોવાથી જવાબમાં ‘નથી’ કહી દેવાથી વાત પતી જાય છે. આશય એ છે કે જેમ વિવક્ષિત સ્થળે ઘડો (=વિશેષ્ય) છે, પણ પાણી (=વિશેષણ) નથી તો ‘પાણીવાળો ઘડો છે?’ એવા પ્રશ્નના જવાબમાં ‘પાણીવાળો ઘડો નથી જ’ એમ જ કહેવાય છે, તેમ પ્રસ્તુતમાં, અધિકૃતઘડામાં મૃન્મયત્વ (=વિશેષ્ય) છે, પણ ચતુષ્કોણાકાર (=વિશેષણ) નથી, તો ‘ચતુષ્કોણાકાર વિશિષ્ટ મૃન્મયત્વ છે?’ અર્થાત્ ‘ઘડો ચોરસમૃન્મય છે?’ આવા પ્રશ્નના જવાબમાં પણ ‘ચતુષ્કોણાકાર વિશિષ્ટ મૃન્મયત્વ નથી જ’ અર્થાત્ ‘ઘડો ચોરસ મૃન્મય નથી જ’ આવું જ કહેવું જોઈએ. અને તેથી સ્યાન્નાસ્ત્યેવ એવો બીજો ભંગ કહી શકાતો હોવાથી આ ત્રીજો નવો ભંગ કહેવાની શી જરૂર છે? ॥૭॥ તમારી શંકા મુજબ બીજા ભંગનો જવાબ આપવાથી જિજ્ઞાસાની જે તૃપ્તિ થાય છે તે યથાર્થ નથી હોતી, માટે અહીં બીજો ભંગ ઉચિત નથી, એવું સમાધાન આપવા કહે છે -

૧. ન્યાયની પરિભાષાના અજ્ઞાણ અધ્યેતાઓ માટે - માટીના ચોરસ ઘડામાં ચતુષ્કોણાકાર પણ છે ને મૃન્મયત્વ પણ છે... એટલે, આ ચતુષ્કોણાકાર અને મૃન્મયત્વ સમાન=એક છે અધિકરણ જેનું એવા સમાસવિગ્રહથી પરસ્પર સમાનાધિકરણ કહેવાય છે. અને તેથી ન્યાયદર્શનની પરિભાષા મુજબ સામાનાધિકરણ્યસંબંધથી અહીં ચતુષ્કોણાકારવિશિષ્ટમૃન્મયત્વ કહેવાય છે. એટલે ‘ઘડો ચોરસમૃન્મય છે?’ આવો પ્રશ્ન ‘ઘડામાં ચતુષ્કોણાકાર વિશિષ્ટ મૃન્મયત્વ છે?’ આવા પ્રશ્નરૂપ જ બની જાય છે... આમાં વિશિષ્ટ=વાળો.

બોધઃ સન્દિગ્ધ એવ સ્યાત્ કિમિહ નાસ્તિ વાસ્તિ કિમ્ ? ।
 ઇતિ નેષ્ઠં સમાધાનમુહ્યતાં સૂક્ષ્મબુદ્ધિભિઃ ॥૮ ॥

કિમિહ નાસ્તિ ? કિં વાઽસ્તિ ? ઇત્યેવં સન્દિગ્ધ એવ બોધઃ
 સ્યાદિતિ નેદં સમાધાનમિષ્ટમ્ । એતત્ સૂક્ષ્મબુદ્ધિભિઃ પણિડતૈરુહ્યતામ્ ।
 તથાહિ-

રિક્તઘટવદ્ભૂતલમુદ્દિશ્ય દત્તસ્ય 'જલવદ્ઘટો નાસ્તી'ત્યુત્તરસ્ય
 લોકવ્યવહારસમ્પતત્વં ન્યાયદર્શનસમ્પતત્વમપિ ચ મન્યામહે । ન
 ચૈતાવતૈવ યથાર્થબોધજનકત્વં મન્તવ્યં સ્યાત્ । અયમાશયઃ-યત્ર પ્રદેશે
 રિક્તઘટોઽસ્તિ, (જલં નાસ્તિ) તમુદ્દિશ્ય યથા જલવદ્ઘટો નાસ્તીત્યુત્તરં
 દીયતે તથૈવ યત્ર ઘટો નાસ્તિ જલં તુ વર્તતે તમુદ્દિશ્ય યત્ર ચ
 જલઘટોભયં નાસ્તિ તમુદ્દિશ્ય ચ જલવદ્ઘટો નાસ્તીત્યેવોત્તરં દીયતે ।
 તતશ્ચ પ્રશ્નકારસ્ય મનઃ વિવક્ષિતે પ્રદેશે કિં ઘટોઽસ્તિ જલં નાસ્તિ,

ગાથાર્થ : અહીં શું હશે? અથવા શું નહીં હોય? એ પ્રમાણે
 બોધ સંદિગ્ધ જ થશે, માટે બીજા ભંગનો ઉત્તર બરાબર નથી. સૂક્ષ્મબુદ્ધિ
 પંડિતોએ આ વાત બરાબર વિચારવી.

સમાધાન- ખાલી ઘડો હાજર હોય ત્યારે પણ 'પાણીવાળો ઘડો
 છે?' એવા પ્રશ્નના જવાબમાં, લોકવ્યવહારમાં 'નથી' એમ કહેવાય છે અને
 નૈયાયિકને પણ આ જવાબ માન્ય છે. પણ સૂક્ષ્મતાથી વિચારીએ તો જણાય
 છે કે આ જવાબ બરાબર નથી. ન્યાયની પરિભાષામાં આને વિશિષ્ટાભાવ
 કહેવાય છે.. આ વિશિષ્ટાભાવ ત્રણ રીતે મળતો હોય છે...(૧)માત્ર
 વિશેષણ(જળ) હાજર હોય પણ વિશેષ્ય-(ઘટ) હાજર ન હોય ત્યારે...આને
 વિશેષ્યાભાવપ્રયુક્ત વિશિષ્ટાભાવ કહે છે. (૨)માત્ર વિશેષ્ય(ઘડો) હાજર
 છે, પણ વિશેષણ (જળ) હાજર નથી... ત્યારે... આને વિશેષણાભાવ-
 પ્રયુક્તવિશિષ્ટાભાવ કહે છે. અને (૩) વિશેષણ (જળ) તથા વિશેષ્ય(ઘટ)
 બન્ને ન હોય ત્યારે...આ વખતે મળતો વિશિષ્ટાભાવ ઉભયાભાવપ્રયુક્ત
 કહેવાય છે.

યદ્વા ઘટો નાસ્તિ જલમસ્તિ, યદ્વોભયં નાસ્તીતિ ત્રિષુ સન્દેહેષુ ડોલાય-
માનમેવાવતિષ્ટતે, ન કચ્છિદપિ નિર્ણયં કર્તું પાર્યતે । તતશ્ચ સ્વસ્ય યા
જલવદ્ઘટાપેક્ષા તત્પૂરણાર્થં કિં કેવલં જલમાનેતવ્યં, યદ્વા કેવલો
ઘટ આનેતવ્યો યદ્વોભયમાનેતવ્યમિતિ નિર્ણયસ્યાપ્યભાવાત્ સ કિં
કરોતુ ? નનૂભયમેવાનયતુ યેનાપેક્ષાઽપૂરણાશઙ્કાગન્ધોઽપિ નાવતિ-
ષ્ટેતેતિ ચેત્ ? ન, ગૌરવાસ્પદત્વાત્, (રિક્તસ્ય) ઘટસ્ય તત્ર મૂલત એવ
વિદ્યમાનત્વેઽન્યસ્ય ઘટસ્યાનયને ગૌરવસ્ય સ્પષ્ટત્વાત્ । નનુ ભવતુ
ગૌરવં કો દોષ ઇતિ ચેત્ ? ન, નૈયાયિકાનાં ગૌરવાત્યસહત્વાત્ । ઉક્તં
ચ તૈઃ,

કલ્પનાગૌરવં યત્ર, તં પક્ષં ન સહામહે ।

કલ્પનાલાઘવં યત્ર, તં પક્ષં તુ સહામહે ॥ ઇતિ ॥

તતશ્ચ યસ્યોત્તરસ્ય દત્તસ્ય સતોઽપિ નિર્ણયાભાવઃ, નિરર્થકં ચ
ગૌરવં તસ્યોત્તરસ્ય સમુચિતત્વં કથં સ્વીકર્તવ્યમ્ ? ન કથચ્છિદ-

અર્થાત્ માત્ર વિશેષ્ય(ઘડો) ન હોય, માત્ર વિશેષણ(જળ) ન
હોય અને બન્ને(જળ-ઘટ બન્ને) ન હોય... આ ત્રણે પરિસ્થિતિમાં
જળવિશિષ્ટ ઘટનો અભાવ હોય છે ને તેથી જલવદ્ઘટો નાસ્તિ એમ
કહેવાય છે. એટલે જલવદ્ઘટોઽસ્તિ ન વા? આવો પ્રશ્ન પૂછનારને
જલવદ્ઘટો નાસ્તિ આવો જવાબ સાંભળવા પર ત્યાં વાસ્તવિક શું
પરિસ્થિતિ છે? એનો નિર્ણય જ નહીં થાય, કે ખરેખર અહીં જળ છે
પણ ઘડો નથી...અથવા ઘડો છે પણ જળ નથી કે જળ અને ઘડો બન્ને
નથી...કારણ કે આ જવાબ આ ત્રણે પરિસ્થિતિને જણાવી શકે છે.
એટલે ત્રણે પરિસ્થિતિની સંભાવના મનમાં ડોકાયા કરશે. પણ નિર્ણય
કશો નહીં થાય. અને તેથી પોતાની જળવદ્ ઘટની જે અપેક્ષા છે તેની
પૂર્તિ માટે પોતે, માત્ર જળ લાવવાની જરૂર છે? માત્ર ઘડો લાવવાની
જરૂર છે કે બન્ને લાવવાની જરૂર છે? એનો પણ નિર્ણય નહીં થાય.

શંકા- પાણી અને ઘડો બન્ને જ લાવે... એટલે અપેક્ષાની પૂર્તિ
થઈ જ જાય..

पीत्यर्थः । एतच्च प्रस्तुतेऽपि समानमेव । मृन्मयवृत्तमधिकृतं घटमधिकृत्य पृष्ठस्य 'चतुष्कोणाकारविशिष्टमृन्मयो घटो (चतुष्कोणाकारविशिष्टमृन्मयत्ववान् घटो)ऽस्ति न वे'ति प्रश्नस्य स्यान्नास्त्येवेत्येवं दीयमान उत्तरे श्रोतुरत्र घटे मृन्मयत्वमेव भवेन्न तु चतुष्कोणत्वं यद्वा केवलं चतुष्कोणत्वमेव स्यान्न तु मृन्मयत्वं यद्वोभयमपि न स्यादिति तिस्रोऽपि सम्भावनाः स्फुरेयुर्न तु कश्चिदपि निर्णय इति । यस्मान्न कश्चिन्निर्णयो भवति तदुत्तरमुत्तरत्वं कथं लभेत ? (तदुत्तरमुत्तरं कथं मन्येत ?)

किञ्च तेनैव प्रष्टा पूर्वं चतुष्कोणाकारविशिष्टसुवर्णमयत्ववान् घटोऽस्ति न वेति प्रश्ने पर्यवसंश्चतुष्कोणसुवर्णमयो घटोऽस्ति न वेति प्रश्नो यदि पृष्ठो भवेत्तदा चतुष्कोणाकारस्य सुवर्णमयत्वस्य च 'पर'रूपत्वात् स्यान्नास्त्येवेत्यस्यैव प्रत्युत्तरस्य देयत्वेन तत् श्रुत्वा घटे चतुष्कोणाकारोऽपि नास्ति सुवर्णमयत्वमपि नास्तीत्येव निश्चयः कृतो भवेत् । ततश्चाधुना घटश्चतुष्कोणमृन्मयोऽस्ति न वेति प्रश्नस्यापि

समाधान- પણ જો ત્યાં ખાલી ઘડો એમ પણ હાજર હોય તો વળી એક નવો વધારાનો ઘડો લાવવાનું ગૌરવ શા માટે? આમ તો નૈયાયિક અત્યંત લાઘવપ્રિય છે. એટલે જે જવાબ નિરર્થક ગૌરવ તરફ દોરી જાય... એ જવાબને એ યોગ્ય શી રીતે માની શકે?

પ્રસ્તુતમાં પણ આવું જ છે....

મૃન્મયવૃત્ત ઘડો એ અધિકૃત ઘડો છે...

ચતુષ્કોણાકારવિશિષ્ટમૃન્મય ઘડો છે? આવો પ્રશ્ન પૂછાયો છે...

સ્યાન્નાસ્ત્યેવ.... આવો જવાબ આપવામાં આવે તો શ્રોતાને ત્રણમાંથી કઈ પરિસ્થિતિ હોવાનો નિર્ણય થાય? માત્ર ચતુષ્કોણાકાર અહીં નથી એનો? માત્ર મૃન્મયત્વ નથી એનો? કે બન્ને નથી એનો?

આમ તો ધારો કે પૂર્વે એણે જ, ચતુષ્કોણાકારવિશિષ્ટ સુવર્ણનો ઘડો છે? (અર્થાત્ ચોરસસુવર્ણઘટ છે?) આવો પ્રશ્ન પૂછેલો, અને એના જવાબમાં સ્યાન્નાસ્ત્યેવ આવું સાંભળવા પર, અધિકૃત ઘડામાં

સ્યાન્નાસ્ત્યેવેત્યુત્તરં શ્રુત્વાઽધિકૃતે ઘટે ચતુષ્કોણાકારોઽપિ નાસ્તિ મૃન્મયત્વમપિ નાસ્તીત્યેવ નિશ્ચયઃ સ્યાદ્દસ્ય ભ્રમત્વં નિર્વિવાદમેવ, ચતુષ્કોણાકારસ્ય ઘટેઽસત્ત્વેઽપિ મૃન્મયત્વસ્ય સત્ત્વાત્ ।

ચતુષ્કોણસુવર્ણમયો ઘટોઽસ્તિ ન વેતિ પ્રશ્ને કથિતં સ્યાન્નાસ્ત્યેવેત્યુત્તરં શ્રુત્વા ચતુષ્કોણાકારં સુવર્ણમયત્વં ચેત્યુભયમપિ ધર્મં 'પર'રૂપત્વેન નિશ્ચિતવતઃ શ્રોતુશ્ચતુષ્કોણમૃન્મયો ઘટોઽસ્તિ ન વેતિ પ્રશ્નેઽવિશેષેણ કથિતં સ્યાન્નાસ્ત્યેવેત્યુત્તરમેવ શ્રુત્વાઽપ્યત્રૈક એવ ધર્મઃ 'પર'રૂપં તદન્યસ્તુ 'સ્વ'રૂપમેવેતિ નિશ્ચયઃ કથમુદયમાસાદયેત્ ? યથાકથઞ્ચિત્તદુદયેઽપિ વિનિગમકાભાવાદ્ દ્વયોર્ધર્મયોર્મધ્યે કો ઘટસ્ય 'સ્વ'રૂપં કશ્ચ 'પર'રૂપમિતિ વિવેકોઽપિ કથમુદયમાસાદયેત્ ? તતશ્ચ વિનિગમકાભાવાદ્ દ્વયોરેવ 'સ્વ'રૂપત્વં દ્વયોરેવ વા 'પર'રૂપ-

ચતુષ્કોણાકાર અને સુવર્ણમયત્વ.... આ બન્ને રહ્યા નથી... આ બન્ને એના માટે 'પર'રૂપ છે આવો નિર્ણય આ શ્રોતાએ કરેલો હતો. એટલે હવે, ચતુષ્કોણાકારવિશિષ્ટ મૃન્મય ઘડો છે? આવા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પણ જો સ્યાન્નાસ્ત્યેવ સાંભળવા મળે તો એને, અધિકૃત ઘડામાં ચતુષ્કોણાકાર અને મૃન્મયત્વ આ બન્ને નથી...આ બન્ને એના માટે 'પર'રૂપ છે... એવી જ પ્રતીતિ થાય, જે ખોટી હોવી સ્પષ્ટ છે, કારણકે મૃન્મયત્વ તો 'સ્વ'રૂપ છે.

ચોરસસુવર્ણમય ઘડો છે? આવા પ્રશ્નના ઉત્તર તરીકે કહેવાયેલ સ્યાન્નાસ્ત્યેવ એવા જવાબને સાંભળીને ચોરસાકાર ને સુવર્ણમયત્વ... બંનેને 'પર'રૂપ તરીકે સમજનાર શ્રોતાને, 'ચોરસમૃન્મય ઘડો છે?' એવા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પણ અન્યૂનાધિકપણે સમાન રીતે સ્યાન્નાસ્ત્યેવ એમ સાંભળવા મળે, ને છતાં, અહીં બેમાંથી એક જ 'પર'રૂપ છે, બીજું 'સ્વ'રૂપ જ છે... આવું શ્રોતાને જાણવા મળી જાય એવું માનવામાં કોઈ પ્રમાણ નથી. વળી કદાચ એ જાણવા મળી જાય તો પણ કોઈ વિનિગમક (=ચોક્કસ નિર્ણય કરાવી આપનાર દલીલ) ન હોવાથી ક્યું 'સ્વ'રૂપ? ને ક્યું 'પર'રૂપ? એ પણ શી રીતે ખબર પડે? એટલે

ત્વમનિચ્છતાઽપિ મન્તવ્યમેવ સ્યાદિતિ સ્યાન્નાસ્ત્યેવેતિ દ્વિતીયો ભક્તો ન કથમપિ સમુચિતત્વમચ્છતીતિ ।

નન્વસ્તુ તર્હિં સ્યાદસ્ત્યેવેતિ પ્રથમો ભક્તઃ એવાત્ર શ્રેયાન્, વિશિષ્ટં શુદ્ધાન્નાતિરિચ્યત ઇતિ ન્યાયાચ્ચતુષ્કોણાકારવિશિષ્ટમૃન્મય-ત્વસ્ય શુદ્ધમૃન્મયત્વાનતિરિક્તત્વાત્, શુદ્ધમૃન્મયત્વસ્ય ચ ઘટે સત્ત્વાદિતિ ચેત્ ? તર્હ્યુભયોરપિ 'સ્વ'રૂપત્વેન નિશ્ચયાપત્તિઃ । તથાહિ-પૂર્વ વૃત્તમૃન્મયો ઘટોઽસ્તિ ન વેતિ પ્રશ્ને સ્યાદસ્ત્યેવેતિ શ્રુત્વા વૃત્તત્વં મૃન્મયત્વચ્છેત્યુભયમપિ ધર્મ 'સ્વ'રૂપત્વેન નિશ્ચિતવતઃ શ્રોતુરધુના ચતુષ્કોણમૃન્મયો ઘટોઽસ્તિ ન વેતિ પ્રશ્ને સ્યાદસ્ત્યેવેત્યસ્યૈવાવિશેષેણ શ્રવણે ચતુષ્કોણત્વસ્ય મૃન્મયત્વસ્ય ચેત્યુભયસ્યાપિ સ્વરૂપત્વેનૈવ નિશ્ચય ઇત્યત્ર ન શઙ્કાલેશોઽપિ । તસ્ય ચ નિશ્ચયસ્ય ભ્રમાત્મકત્વેઽપિ ન શઙ્કાલેશોઽપિ, મૃન્મયત્વસ્ય સ્વરૂપત્વેઽપિ ચતુષ્કોણત્વસ્યાતથાત્વા-દિતિ ।

વિનિગમકાભાવ હોવાથી ક્યાં તો બન્નેને 'સ્વ'રૂપ માનવા પડે ને ક્યાં તો બંનેને 'પર'રૂપ માનવા પડે જે બન્ને ગલત છે.

શંકા- સ્યાન્નાસ્ત્યેવ જવાબ બરાબર નથી, એ તો સમજાય છે... પણ સ્યાદસ્ત્યેવ એવો જ જવાબ આપી દેવામાં આવે તો? આશય એ છે કે નૈયાયિકે એક નિયમ માનેલો છે. વિશિષ્ટં શુદ્ધાન્નાતિરિચ્યતે... વિશિષ્ટપદાર્થ (=વિશેષણયુક્ત વિશેષ્ય) શુદ્ધ (=વિશેષણરહિત માત્ર વિશેષ્ય) પદાર્થથી ભિન્ન હોતો નથી. (જેમકે-તર્જની આંગળી પર લાલ પટ્ટી લગાવવામાં આવે તો લાલપટ્ટીવાળી તર્જની આંગળી(વિશિષ્ટ) થાય. પણ એટલા માત્રથી એ કાંઈ તર્જની આંગળી મટીને અલગ થઈ જતી નથી.) એટલે પ્રસ્તુતમાં ચતુષ્કોણાકારવિશિષ્ટમૃન્મયત્વ એ મૃન્મયત્વ કરતાં કાંઈ અલગ નથી... અને મૃન્મયત્વ તો અધિકૃત ઘડામાં છે જ. માટે સ્યાદસ્ત્યેવ એવો જ જવાબ આપી દઈએ તો?

સમાધાન- તો પણ ઘણા પ્રશ્નો નિર્માણ થશે... વૃત્તાકારવિશિષ્ટ મૃન્મય ઘટ છે? આવા પ્રશ્નના જવાબમાં સ્યાદસ્ત્યેવ કહેવાયેલું... ને ત્યારે વૃત્તાકાર અને મૃન્મયત્વ બન્ને 'સ્વ'રૂપે સમજાયેલા... એટલે

તથા યદિ કશ્ચિન્મૃન્મયત્વવિશિષ્ટચતુષ્કોણોઽસ્તિ ન વેત્યાકારં પ્રશ્નં પૃચ્છતિ, તદા મૃન્મયત્વવિશિષ્ટચતુષ્કોણાકારસ્ય શુદ્ધચતુષ્કોણા-કારાનતિરિક્તત્વાત્, તસ્ય ચ ઘટેઽસત્ત્વાત્ સ્યાન્નાસ્ત્યેવેત્યસ્યૈવોત્તરસ્ય દેયત્વેન પૂર્વોક્તવદુભયોરપિ ધર્મયોઃ 'પર'રૂપત્વેન નિશ્ચયાપત્તિઃ ।

અસ્યાશ્ચ વિચારણાયા અયમત્ર સારઃ । વૃત્તમૃન્મયમધિકૃતં ઘટમધિકૃત્ય, ઘટો વૃત્તમૃન્મયોઽસ્તિ ન વેતિ પ્રશ્ને સ્યાદસ્ત્યેવેતિ પ્રથમ-ભદ્ગ એવ, તેન ચ શ્રોતુર્વૃત્તત્વસ્ય મૃન્મયત્વસ્ય ચ 'સ્વ'રૂપત્વેન પ્રતીતિઃ ।

ઘટો ચતુષ્કોણસુવર્ણમયોઽસ્તિ ન વેતિ પ્રશ્ને સ્યાન્નાસ્ત્યેવેતિ

પ્રસ્તુતમાં પણ આ જ જવાબ સાંભળવામાં આવે તો ચોરસાકાર અને મૃન્મયત્વ... બન્ને 'સ્વ'રૂપે સમજાય જે ગલત છે, કારણકે ચોરસાકાર કાંઈ અધિકૃત ઘડાનું 'સ્વ'રૂપ નથી.

તથા જો કોઈ મૃન્મયત્વવિશિષ્ટ ચોરસ ઘડો છે? આમ પ્રશ્ન પૂછે તો મૃન્મયત્વવિશિષ્ટ ચતુષ્કોણાકાર એ શુદ્ધ ચતુષ્કોણાકાર રૂપ જ બનવાથી સ્યાન્નાસ્ત્યેવ જવાબ આપવાનો રહે... જે સાંભળીને શ્રોતાને મૃન્મયત્વ અને ચતુષ્કોણાકાર બન્ને 'પર'રૂપે પ્રતીત થવાની આપત્તિ આવે, કારણકે સુવર્ણમયત્વવિશિષ્ટ ચોરસ ઘડો છે? એવા પ્રશ્નના જવાબમાં સ્યાન્નાસ્ત્યેવ સાંભળીને સુવર્ણમયત્વ અને ચતુષ્કોણાકાર એ બન્ને 'પર'રૂપે પ્રતીત થયેલા હતા..

આ બધી વિચારણાનો ટૂંકો સાર આ છે -

અધિકૃત વૃત્તમૃન્મયઘટ અંગે,

(૧) ઘડો વૃત્તમૃન્મય છે? આવો પ્રશ્ન પૂછાય તો સ્યાદસ્ત્યેવ એવો જવાબ અપાય છે... ને એનાથી શ્રોતાને, વૃત્તત્વ અને મૃન્મયત્વ... બન્ને 'સ્વ'રૂપે પ્રતીત થાય છે.

(૨) ઘડો ચતુષ્કોણસુવર્ણમય છે? આવો પ્રશ્ન પૂછાય તો સ્યાન્નાસ્ત્યેવ એવો જવાબ અપાય છે, જેનાથી શ્રોતાને ચતુષ્કોણત્વ અને સુવર્ણમયત્વ એ બન્ને 'પર'રૂપે પ્રતીત થાય છે.

દ્વિતીય એવ ભક્ત્ઃ, તેન ચ શ્રોતુશ્ચતુષ્કોણત્વસ્ય સુવર્ણમયત્વસ્ય ચ પરરૂપત્વેન પ્રતીતિઃ । પરન્તુ ઘટશ્ચતુષ્કોણમૃન્મયો ન વા યદ્વા વૃત્ત-સુવર્ણમયો ન વેતિ યદિ પ્રશ્નસ્તર્હિ ક ઉત્તરપ્રકાર આશ્રયણીયઃ ? વિશિષ્ટં શુદ્ધાન્નાતિરિચ્યત ઇતિ ન્યાયાશ્રયણેન સ્યાદસ્ત્યેવેતિ પ્રથમો ભક્તો નાત્ર શરણં, પ્રશ્નોલ્લિખિતયોરુભયોરપિ ધર્મયોઃ 'સ્વ'રૂપત્વેન નિશ્ચયાપત્તેઃ, નાપિ વિશેષણવિશેષ્યાન્યતરાભાવેઽપિ વિશિષ્ટાભાવ ઇતિ ન્યાયાશ્રયણેન સ્યાન્નાસ્ત્યેવેતિ દ્વિતીયોઽપિ ભક્તોઽત્ર શરણં, પ્રશ્નો-લ્લિખિતયોરુભયોરપિ ધર્મયોઃ 'પર'રૂપત્વેન નિશ્ચયાપત્તેરિતિ સ્યાદ-વક્તવ્ય એવેત્યાકારસ્તૃતીય એવ ભક્તોઽત્ર શરણમ્ ।

નન્વસ્તુ તર્હિ ચતુર્થ એવ ભક્ત્ઃ શરણં, અવક્તવ્યાપેક્ષ્યા-ઽસ્તિનાસ્તીત્યનયોઃ કિઞ્ચિદપિ મનઃસમાધાનકરત્વાદિતિ ચેત્ ? ન, યત્ર પૃથગ્ભૂતે દ્વે પ્રયોજને તદનુસૃત્ય ચ ઘટો મૃન્મયો ન વા ? ચતુ-ષ્કોણો ન વેત્યેવં પૃથગ્ભૂતયોર્દ્વયોઃ પ્રશ્નયોઃ સમૂહસ્તત્રૈવ તસ્ય શ્રેયસ્ક-

પણ જો ઘડો ચતુષ્કોણ મૃન્મય છે? (અથવા વૃત્તસુવર્ણમય છે?) આવો પ્રશ્ન પૂછાયો હોય, તો જવાબ શું આપવો? સ્યાદસ્ત્યેવ એમ કહેવામાં ચતુષ્કોણત્વ અને મૃન્મયત્વ (અથવા વૃત્તત્વ અને સુવર્ણમયત્વ) બન્ને 'સ્વ'રૂપે સમજાય છે જે ગલત છે. સ્યાન્નાસ્ત્યેવ કહેવામાં એ બન્ને 'પર'રૂપે સમજાય છે જે પણ ગલત છે એટલે આ બેમાંથી તો એક પણ જવાબ આપી શકાતો નથી. માટે સ્યાદવક્તવ્ય એવ એમ જ કહેવાનું રહે છે.

શંકા- પણ એના કરતાં સ્યાદસ્ત્યેવ-સ્યાન્નાસ્ત્યેવ એવો જ જવાબ આપવામાં આવે તો?

સમાધાન- એક મૃન્મયઘડાથી સાધ્ય પ્રયોજન અને બીજું ચોરસ ઘડાથી સાધ્ય પ્રયોજન... આવા બે પ્રયોજનો ઊભા થયા હોય ને એને અનુસરીને ઘડો મૃન્મય છે? ઘડો ચોરસ છે? આવા બે અલગ-અલગ પ્રશ્નો પૂછાયા હોય તો તો આ જવાબ બરાબર છે... પણ પ્રસ્તુતમાં તો, માટીના ચોરસ ઘડાથી જ સાધી શકાય એવા એક વિશિષ્ટ પ્રયોજનની અપેક્ષાએ એક જ અખંડ પ્રશ્ન પૂછાયો છે કે ઘડો ચતુષ્કોણમૃન્મય છે? ને તેથી જવાબ પણ એક જ અખંડ આપવાનો છે. માટે આવો સખંડ

રત્વમિત્યસ્યોક્તપ્રાયત્વાદેવ । અત્ર ત્વેકમેવ કિञ્ચિદ્વિશિષ્ટં પ્રયોજન-
મપેક્ષ્યૈકસ્યૈવાખણ્ડસ્ય પ્રશ્નસ્ય પૃષ્ટત્વાદેકમેવાખણ્ડં સમાધાનં દેયમ્ ।
તદર્થજ્ઞાસ્તિનાસ્તીત્યન્યતરસ્યાપિ શબ્દસ્ય પ્રયોગો ન સમુચિત ઇતિ
નિશ્ચિતમસ્માભિરિત્યનન્યગત્યા' ડવાચ્ય' શબ્દ એવ પ્રયોક્તવ્યો ભવતિ ।
એતચ્ચ યુક્તિસદ્ગતમપિ, ચતુષ્કોણમૃન્મયો ઘટોઽસ્તિ ન વેતિ પ્રશ્ને ન
હુંકારો દાતું શક્યઃ, નાપિ નકારોઽતઃ સ્યાદવાચ્ય એવેતિ તૃતીયભદ્ર
એવ ગતિઃ ॥૮ ॥ એકેનૈવ શબ્દવિશેષેણ દ્વયોર્બોધમાશક્ચ્ય સમાદધાતિ-

નનુ શબ્દવિશેષસ્ય સંકેતઃ ક્રિયતામિતિ ।

ન યતો મુખ્યવૃત્ત્યૈવ દ્વયોર્બોધો હ્યપેક્ષિતઃ ॥૯ ॥

અત્ર પૂર્વાર્ધેન શક્લોત્તરાર્ધેન ચ સમાધાનં જ્ઞેયમ્ । તચ્ચૈવમ્ -

ન ચાવક્તવ્યાપેક્ષયા કञ્ચિચ્છબ્દવિશેષં સંકેતયતુ યઃ સકૃ-
દેવોચ્ચરિતોઽપિ યુગપદસ્તિત્વં નાસ્તિત્વञ્ચ બોધયેત્ । તતશ્ચ ન

જવાબ આપી શકાતો નથી. અખંડ જવાબ માટે અસ્તિ કે નાસ્તિ એ બેમાંથી કોઈ શબ્દ ઉચિત ઠરતો નથી એ આપણે જોઈ ગયા છીએ. માટે પ્રશ્નને પૂરેપૂરો ન્યાય આપે એવો કોઈ શબ્દ કહી શકાતો ન હોવાથી સ્યાદવક્તવ્ય એવ એમ જ કહેવાનું રહે છે. અર્થાત્ અધિકૃત ઘડા અંગે 'એ ચોરસ માટીનો ઘડો છે?' આવા પ્રશ્નના જવાબમાં નથી હા પાડી શકાતી... નથી ના પાડી શકાતી કે નથી અન્ય કોઈ શબ્દ કહી શકાતો... માટે સ્યાદવાચ્ય એવ... એમ જ કહેવાનું બાકી રહે છે. ॥૮॥ કોઈ ચોક્કસ પ્રકારના એક જ શબ્દથી બન્નેનો બોધ થઈ શકશે એવી શંકા ઊઠાવીને સમાધાન આપવા કહે છે-

ગાથાર્થઃ શંકા- કોઈ ચોક્કસ શબ્દનો એવો સંકેત કરો કે જેથી એ યુગપદ્ બન્નેને જણાવે.

સમાધાન- આ વાત બરાબર નથી, કારણ કે મુખ્યવૃત્તિથી= શક્તિ સંબંધથી જ બન્નેનો બોધ અહીં અપેક્ષિત છે.

શંકા- દ્રવ્યાર્થિકનય દ્રવ્ય અને પર્યાય વચ્ચે અભેદ માને છે. છતાં એ સુનય બન્યો રહે એ માટે એણે ભેદ માનવો પણ આવશ્યક છે

સ્યાદવાચ્ય એવેતિ સમાધેયમપિ તુ સ્યાચ્છબ્દવિશેષવાચ્ય એવેતિ । અયમાશયઃ-દ્રવ્યાર્થિકનયો મુખ્યવૃત્ત્યા દ્રવ્યપર્યાયયોરભેદં મન્યતે, બલાદાપતન્તં દુર્નયત્વં વારયિતું ગૌણવૃત્ત્યા ભેદમપિ સ મન્યતે । ન ચ દ્વયોર્ભેદાભેદયોર્બોધાર્થં સ દ્વયોઃ શબ્દયોઃ પ્રયોગમેકસ્યૈવ વા શબ્દસ્ય દ્વિઃ પ્રયોગમાવશ્યકં મન્યતેઽપિ તુ સકૃદેવોચ્ચરિત એક એવ શબ્દો મુખ્યવૃત્ત્યા શક્તિસમ્બન્ધેનેતિ યાવદ્ ભેદં બોધયતિ ગૌણવૃત્ત્યોપચાર-વૃત્ત્યા લક્ષણાસમ્બન્ધેનેતિ યાવદ્ ભેદં બોધયતીતિ મન્યતે । એતચ્ચા-સ્મત્પૂર્વાચાર્યૈરેવોક્તમ્ । એવં પ્રસ્તુતેઽપિ સકૃદેવોચ્ચરિતઃ સંકેતિતઃ શબ્દવિશેષો યુગપદેવ શક્તિસમ્બન્ધેનાસ્તિત્વં (યદ્વા સ્વપર્યાયં) બોધયતુ લક્ષણાસમ્બન્ધેન ચ નાસ્તિત્વં (યદ્વા પરપર્યાયં) બોધયતુ । ન ચૈકદા વૃત્તિદ્વયેન પદાર્થોપસ્થિતિરવ્યુત્પન્નેતિ નિયમાત્રૈકમેવ પદં સકૃદેવોચ્ચરિતં સદભેદં ભેદઞ્ચોપસ્થાપયિતુમલમ્ । અયમત્રાસ્મા-કમાશયઃ-સકૃદુચ્ચરિતઃ શબ્દઃ સકૃદેવાર્થં બોધયતીતિ ન્યાયાદિ સ

જ. એટલે એ નય એવું માને છે કે એક જ વાર બોલાયેલા એક જ શબ્દથી મુખ્યાર્થરૂપે (શક્તિસંબંધથી) અભેદ જણાય છે અને ઉપચારરૂપે (લક્ષણા સંબંધથી) ભેદ જણાય છે... આવું આપણા ગ્રન્થકારોએ કહ્યું છે. (પરિભાષાના અજાણ પાઠકો માટે-શબ્દનો સીધેસીધો પ્રચલિત જે અર્થ મળે તે શક્તિ સંબંધથી મળેલો શક્યાર્થ કહેવાય છે. જેમકે 'ગંગા' શબ્દનો અર્થ જળપ્રવાહાત્મક ગંગા નદી કરવામાં આવે તે. પણ ક્યારેક આવો અર્થ લેવામાં કંઈક અસંગતિ થતી હોય છે ને તેથી એ અસંગતિ ટળી જાય એવો અને પ્રચલિત અર્થને(શક્યાર્થને) સંલગ્ન એવો અન્ય અર્થ લેવામાં આવે છે... આ લક્ષણા સંબંધથી મળેલો લક્ષ્યાર્થ કહેવાય છે. જેમકે ગંગાયાં ઘોષઃ આમ કહેવામાં આવ્યું હોય તો જળપ્રવાહમાં ઘોષ (=ગાયોનો વાડો) હોવો અસંભવિત હોવાથી 'ગંગા'નો અર્થ જળપ્રવાહાત્મક નદી નથી કરાતો, પણ એનો 'કિનારો' કરાય છે.. એટલે કે ગંગાકિનારે ઘોષ એવો અર્થ કરાય છે. અને જ્યારે ગંગાયાં મત્સ્યઘોષૌ (=ગંગામાં માછલો અને વાડો) આમ કહેવાયું હોય છે ત્યારે 'ગંગા'પદનો એકવાર શક્તિ સંબંધથી નદી અર્થ કરાય છે અને એકવાર

શક્ત્યા શક્યાર્થં बोधयति, न तदा लक्ष्यार्थं बोधयितुं समर्थः, यथा गङ्गायां मत्स्य इत्यत्र शक्त्या गंगाप्रवाहं बोधयता गंगाशब्देन न लक्षणया गङ्गातीरस्य बोधः । यदि स लक्षणया लक्ष्यार्थं बोधयति, न तदा शक्यार्थं बोधयितुं समर्थः, यथा गङ्गायां घोष इत्यत्र लक्षणया गङ्गातीरं बोधयता गङ्गाशब्देन न शक्त्या गङ्गाप्रवाहस्य बोधः । ततश्च सङ्केतितः स शब्दविशेषो यदि शक्त्याऽस्तित्वं बोधयति, न तदा तेन नास्तित्वस्य बोधः, यदि वा लक्षणया नास्तित्वं बोधयति, न तदा तेनास्तित्वस्य बोध इति युगपदुभयबोधोऽशक्य एवेति वक्तव्यम्, गङ्गायां मत्स्यघोषा इत्यादिप्रयोगे सकृदेवोच्चरितेन गङ्गापदेन वृत्तिद्वयेन प्रवाहस्य तीरस्य चोपस्थितेरवश्यं मन्तव्यत्वादेकदा वृत्तिद्वयेन पदार्थोपस्थितिरव्युत्पन्नेति नियमेऽनाश्वासात् । ततश्च सङ्केतितेन तेन शब्दविशेषेण शक्त्या स्यादस्त्येवेत्यस्य लक्षणया च स्यान्नास्त्येवेत्यस्येत्येवं द्वयोरपि युगपदुपस्थितेः शक्यत्वात्स्यादवाच्य एवेति तृतीयो

લક્ષણાથી નદી કિનારો અર્થ કરાય છે. અને તેથી નદીમાં માછલો ને કિનારે વાડો.... આવો અર્થ મળે છે.)

આ રીતે દ્રવ્યાર્થિકનય પણ એક જ વાર બોલાયેલા એક જ શબ્દનો શક્તિથી અભેદ અને લક્ષણાથી ભેદ એવો અર્થ કરે છે. બસ, બરાબર આ જ રીતે ધારો કે આપણે એક નવા શબ્દનો સંકેત કરીએ. અર્થાત્ ‘આવા પ્રશ્નનો જવાબ અ શબ્દથી આપવો’ એમ નક્કી કરીએ... અને એ અ શબ્દ એક જ વાર બોલાવા છતાં શક્તિસંબંધથી સ્યાદસ્ત્યેવ જણાવે અને લક્ષણા સંબંધથી સ્યાન્નાસ્ત્યેવ જણાવે... તો પછી અવાચ્ય કહેવાનું ક્યાં રહે?

સમાધાન- પ્રસ્તુતમાં સ્યાદવાચ્ય એવ એમ જે કહેવાય છે તે મુખ્યવૃત્તિને-શક્તિસંબંધને નજરમાં રાખીને જ. અર્થાત્ અસ્તિત્વ અને નાસ્તિત્વ.... એ બન્નેને મુખ્યવૃત્તિએ જ જણાવે એવો કોઈ શબ્દ છે નહીં... કે નવો સંકેતિત પણ કરી શકાતો નથી... માટે અવાચ્ય જ કહેવાનું રહે છે.

भङ्गो न वाच्य एवेति वाच्यम्, मुख्यवृत्तिमपेक्षयैव स्यादवाच्य एवेत्यस्य तृतीयभङ्गस्याश्रयणात् । इदमत्र हृदयम्-अस्तित्वं नास्ति-त्वञ्च मुख्यवृत्तयैव युगपद् बोधयितुं समर्थस्यैकस्यापि शब्दस्य सकलवाङ्मयेऽभावान्नूतनस्य सङ्केतितस्याप्यभावाच्च स्यादवाच्य एवेति तृतीयभङ्ग एव वाच्यः ।

स्यान्मतिरलं मुख्यवृत्तेराग्रहेण, लक्षणयापि यदि शब्दवाच्यत्वं लभ्यते तर्ह्यवाच्यत्वापेक्षया तदेव वरमिति । न चेयं मतिः सुमतिः । तथाहि- सकृदेवोच्चरितेन सङ्केतितेन तेन शब्दविशेषेणैकस्य शक्त्या बोधोऽन्यस्य लक्षणयेति तेऽभिप्रायः । ततश्च शक्त्या कस्य बोधो लक्षणया च कस्येत्यत्र विनिगमकाभावाद् द्वयोरेवास्तिनास्तित्वयोर्बोधो शक्त्या मन्तव्यः स्याद् यद्वा नैकस्यापि । तत्र द्वयोरेव बोधोऽशक्य इति तु पूर्वं निर्णीतमेवेति नैकस्यापि शक्त्या बोध इत्येव मन्तव्यं स्यात् । ततश्च शक्यार्थस्यैवाभावात् शक्यार्थसम्बन्धरूपाया लक्षणाया अप्यभावः । तदभावादेव च लक्षणयापि न कस्यापि बोध इति

शंका- शक्तिसंबंधनो आवो आग्रह राभवानी शी ज३र? आवो आग्रह राभीने साव अवाच्य कहेवुं अना करतां... लक्षणा तो लक्षणा सही... शब्दवाच्यत्व कहेवुं ज सारुं कहेवाय ने?

समाधान- 'अेक ज शब्द द्वारा शक्तिथी अेक जणाय अने लक्षणाथी अन्य जणाय' आम तमे कहेवा मागो छो... पण तो प्रश्न आवशे के शक्तिथी कोण जणारे? स्वपर्याय के परपर्याय (अस्तित्व के नास्तित्व)? आमां कोई विनिगमक न होवाथी क्यां तो अन्ने जणारे ने क्यां तो अेके नहीं जणाय. अन्ने तो जणार्थ शक्ता नहीं अे आपणो विचारी गया छोअे. अेटले बेमांथी अेके जणाता नहीं अेम ज मानवुं पडे. अेटले बेमांथी अेके शक्यार्थरूप न बनवाथी शक्यार्थ संबंधरूप लक्षणा अशक्य बनवाथी लक्षणाथी पण अेके जणार्थ शके नहीं. तथा शक्तिथी अेके पर्याय जणातो नहीं, माटे 'अेक शक्तिथी अने अेक लक्षणाथी' आवो विकल्प ठीको ज रही शक्तो नहीं.

બલાદાપતિતમ્ । કિञ્ચ યદિ શક્ત્યા નૈકસ્યાપિ બોધસ્તર્હિ 'શક્ત્યૈ-
કસ્ય બોધો લક્ષણયા ચાન્યસ્યે'તિ તવાભિપ્રાયસ્યૈવ નિર્મૂલં વિનષ્ટ-
ત્વાત્ સ્યાદવાચ્ય એવત્યેવ વરમિતિ ।

અથ મુખ્યસ્ય મુખ્યવૃત્ત્યા ગૌણસ્ય ચ ગૌણવૃત્ત્યા બોધ ઇત્યેવં
ગૌણમુખ્યભાવ એવાત્ર વિનિગમકો ભવિષ્યતીતિ ચેત્ ? સત્યં, કિન્તુ
ગૌણમુખ્યભાવસ્યૈવાત્રાભાવાદ્વિનિગમકાભાવઃ, સ્વ-સ્વસ્થાનેઽસ્તિત્વ-
નાસ્તિત્વયોર્યદ્વા સ્વ-પરપર્યાયયોર્દ્વયોરેવ મુખ્યત્વાત્ । નન્વસ્તુ તર્હિ સ્વ-
પરભાવોઽત્ર વિનિગમકઃ । તતશ્ચ 'સ્વ'પર્યાયસ્ય શક્ત્યા 'પર'-
પર્યાયસ્ય ચ લક્ષણયા બોધો ભવિષ્યતીતિ ચેત્ ? ન, સ્વ-પર-
વિભાગસ્ય બોધાભાવાદેવ વિનિગમકાભાવસ્ય તદવસ્થત્વાત્ । અય-
માશયઃ-અધિકૃતસ્ય ઘટસ્ય કઃ સ્વપર્યાયઃ ? કશ્ચ પરપર્યાયઃ ? ઇતિ
પ્રશ્નકારો નૈવ જાનાતિ । યદિ જાનાતિ તર્હિ પ્રશ્નસ્યાનુત્થાનમેવ, ઘટો
મૃન્મયોઽસ્તીતિ જ્ઞાને સતિ ઘટો મૃન્મયો ન વેતિ પ્રશ્નસ્યાનવકાશાત્ ।

શંકા- જે મુખ્ય હોય તે શક્તિથી જણાય અને ગૌણ હોય તે
લક્ષણથી જણાય આવો વિનિગમક માનીએ તો?

સમાધાન- સ્વ-સ્વસ્થાને 'સ્વ' ને 'પર' બંને મુખ્ય જ છે. એ
બેમાં ગૌણ-મુખ્યભાવ છે નહીં. માટે વિનિગમકાભાવ તદવસ્થ જ છે.

શંકા- જે 'સ્વ'પર્યાય હોય એને શક્તિથી જાણવાનો અને જે
'પર' પર્યાય હોય એને લક્ષણથી જાણવાનો...આમ લેવામાં શું વાંધો
છે ?

સમાધાન- અધિકૃત ઘડાઅંગે 'સ્વ'પર્યાય શું છે? ને 'પર'પર્યાય
શું છે? એ પ્રશ્નકર્તાને ખબર જ નથી.. જો એ ખબર હોય તો તો પ્રશ્ન
ઊઠે જ શી રીતે? આશય એ છે કે 'અધિકૃત ઘડો મૃન્મય છે' આવું જો
ખબર જ-હોય, તો 'અધિકૃત ઘડો મૃન્મય છે કે નહીં?' એવો પ્રશ્ન ઊઠે
જ નહીં એ સ્પષ્ટ છે. એમ અધિકૃતઘડા માટે ચોરસાકાર એ 'પર'પર્યાય
છે. અર્થાત્ 'એ ચોરસ નથી' આમ પણ જો ખબર હોય તો 'એ ચોરસ
છે કે નહીં?' એવો કે 'એ ચોરસમૃન્મય છે?' એવો પ્રશ્ન ઊઠે જ નહીં.

એવં 'ઘટસ્ય ચતુષ્કોણત્વં પરપર્યાયઃ' ઇતિ જ્ઞાને સતિ 'ઘટશ્ચતુષ્કોણો નાસ્તી'તિ નિશ્ચયાદેવ 'ઘટો ચતુષ્કોણો ન વે'તિ પ્રશ્નસ્ય 'ઘટો ચતુષ્કોણમન્યયો ન વે'તિ પ્રશ્નસ્ય ચાનુત્થાનમેવ । પરન્તુ પ્રશ્નસ્તૂત્થિત એવ । અતઃ પ્રશ્નકર્તા સ્વ-પરપર્યાયવિભાગં ન જાનાતીતિ નિશ્ચીયતે । પ્રજ્ઞાપકે ન દીયમાનં સ્યાદસ્ત્યેવેત્યાદ્યુત્તરં શ્રુત્વૈવ તસ્ય સ્વ-પરપર્યાયવિભાગબોધસ્યોદયસમ્ભવાત્ । અતઃ પ્રજ્ઞાપકવાક્યાત્યૂર્વં સ્વ-પરપર્યાયવિભાગબોધસ્યાભાવાત્ સ્વપર્યાયસ્ય શક્ત્યા પરપર્યાયસ્ય ચ લક્ષણયા બોધો ભવિષ્યતીતિ કથયિતું ન પાર્યતે । અતઃ સ્યાદવાચ્ય એવેત્યસ્યૈવોત્તરસ્યૌચિત્યમત્ર જ્ઞેયમ્ ।

ઇદન્તુ ધ્યેયમ્-'એકં સ્વપર્યાયમન્યઞ્ચ પરપર્યાયં સમ્મીલ્યોત્થિત એકસ્મિન્નગ્વખંડે પ્રશ્ને સતિ સ્યાદવાચ્ય એવેતિ તૃતીયો ભક્ત એવ શ્રેયાનિ'તિ વાક્ય એકસ્ય 'સ્વ'પર્યાયત્વેનાન્યસ્ય ચ 'પર'પર્યાયત્વેનેતિ યદુલ્લેખઃ સ પ્રજ્ઞાપકાપેક્ષયા જ્ઞેયઃ । યથા શ્રીનન્દીસૂત્રે (સૂત્ર ક્રમાંક-૩૬) સુમ-પ્રબોધાદિદૃષ્ટાન્તેનાર્થાવગ્રહનિરૂપણાવસરે સે જહાનામા એ કેઙ્ પુરિસે અવ્વત્તં સદ્દં સુણિજ્ઞા તેણં સદ્દોત્તિ ઉગ્ગહિએ, નો ચેવ ણં જાણઙ્

પણ પ્રશ્ન ઊઠ્યો છે, એટલે જણાય છે કે 'સ્વ'-'પર' પર્યાયની પ્રશ્નકર્તાને કશી ખબર નથી. પ્રજ્ઞાપક સ્યાદસ્ત્યેવ વગેરે જે જવાબ આપશે એના પરથી જ પ્રશ્નકર્તાને સ્વ-પર પર્યાયની ખબર પડવાની હોય છે. એટલે જે 'સ્વ'પર્યાય હોય એને એ શક્તિથી જાણી લેશે ને જે 'પર'પર્યાય હોય એને એ લક્ષણથી જાણી લેશે... વગેરે કહી શકાતું નથી. અને તેથી, એક જ શબ્દથી શક્તિ-લક્ષણ બન્ને દ્વારા બન્ને જણાઈ જાય એમ કહી ન શકાવાથી 'અવાચ્ય' એવો જ જવાબ ઉચિત ઠરે છે.

એટલે નિશ્ચિત થયું કે જ્યારે પ્રશ્ન એવી રીતે ઉદ્ભવે કે જેથી એમાં એક 'સ્વ'પર્યાય અને એક 'પર'પર્યાય... એમ બન્ને સંવલિત થયેલા હોય ત્યારે જવાબમાં સ્યાદવાચ્ય એવ એમ ત્રીજો ભંગ જ કહેવાનો રહે છે.. (અહીં એ ધ્યાનમાં રાખવું કે એક સ્વપર્યાય અને એક પરપર્યાય... આવો જે ઉલ્લેખ છે તે પ્રજ્ઞાપકની અપેક્ષાએ છે. જેમ

કે વેસ સદાઈતિ સૂત્રલેશવ્યાખ્યાનાવસરે વ્યાખ્યાકૃતોક્તં-‘યદપિ ચોક્તં તેન પ્રમાત્રા શબ્દ इत्यवगृहीतमिति, तत्र शब्द इति प्रतिपादयति प्रज्ञापकः सूत्रकारो, न पुनस्तेन प्रमात्रा शब्द इत्यवगृह्यते, शब्द इति ज्ञानस्यापायरूपत्वात् (अपायस्य चार्थावग्रहकालेऽनुत्पन्नत्वेनासत्त्वात्)’ । ततश्च यथाऽत्र शब्दत्वेन निर्देशः प्रज्ञापकापेक्षयैव न तु श्रोत्रपेक्षया, एवं प्रस्तुतेऽपि स्व-परपर्यायत्वेन निर्देशः प्रज्ञापकापेक्षयैव न तु प्रश्नकर्त्रपेक्षयाऽपि, तस्य स्वपरपर्यायविवेकाभावात् । स तु स्वप्रयोजनादिवशादेव ‘घटश्चतुष्कोणमृन्मयो न वे’ति पृष्ठवान् । तत्र चतुष्कोणत्वं घटस्य परपर्यायो मृन्मयत्वञ्च स्वपर्याय इत्यादि न किमपि स जानाति, अन्यथा प्रश्नप्रच्छनासम्भवात् । प्रज्ञापकस्तु घट-स्वरूपस्य ज्ञातैव, अन्यथोत्तरदानासम्भवात् । अतः प्रश्नस्य श्रवण-मात्रादेव चतुष्कोणत्वं परपर्यायो मृन्मयत्वञ्च स्वपर्याय इति विवेक-स्तस्योज्ज्वलते । ततश्च स स्व-परपर्याययोरुल्लेखवानेकोऽखण्ड एवायं प्रश्न इति ज्ञात्वा स्यादवाच्य एवेत्युत्तरं ददाति ।

શ્રીનન્દીસૂત્રમાં અર્થાવગ્રહના નિરૂપણમાં સુમપ્રબોધદષ્ટાન્તમાં હે અમુક ! હે અમુક ! એમ જગાડવામાં આવે ત્યારે કેટલીકવાર પછી ‘હં’ એમ એ જવાબ આપે છે, એટલે જણાય છે કે એણે શબ્દને જાણ્યો. આમાં એ સૂત્રેલા માણસને શબ્દનો જ અર્થાવગ્રહરૂપ બોધ થયો છે... પણ એમાં એને ‘મને શબ્દ જણાઈ રહ્યો છે’ એવી કાંઈ ખબર હોતી નથી. માત્ર પ્રજ્ઞાપક જણાવે છે કે એને શબ્દને જાણ્યો. પ્રસ્તુતમાં પણ આવું છે. જિજ્ઞાસુને-પ્રશ્નકર્તાને સ્વ-પર પર્યાયની કાંઈ ખબર નથી.. એણે તો સ્વપ્રયોજનાદિવશાત્ ‘આ ચોરસમૃન્મય ઘડો છે?’ એમ પ્રશ્ન પૂછ્યો છે... પ્રજ્ઞાપકને અધિકૃતઘડાનું સ્વરૂપ ખબર છે.. એટલે પ્રશ્ન સાંભળતાં જ, ચોરસપણું ‘પર’પર્યાય છે અને મૃન્મયત્વ ‘સ્વ’પર્યાય છે. એવો ખ્યાલ હોવાથી, આ પ્રશ્નમાં એક સ્વપર્યાયનો અને એક પરપર્યાયનો ઉલ્લેખ છે એ ખબર પડી જાય છે. ને તેથી એ સ્યાદવાચ્ય એવ એવો જવાબ આપે છે.

અથ સ્યાદવાચ્ય એવત્યસ્યૈવોત્તરસ્ય સદ્ગતત્વમન્યથા પ્રદર્શયતે । યથા પ્રસ્તુતા સપ્તભદ્ગચસ્તિત્વનાસ્તિત્વધર્માવુદ્દિશ્ય પ્રાપ્યતે તથૈવૈકા સપ્તભદ્ગી ભેદાભેદાવુદ્દિશ્ય પ્રાપ્યતે । અર્થો દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયાત્મકઃ । એતેષાં દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયાણાં મિથો ભેદો વાઽભેદો વેતિ વિચારણાયાં દ્રવ્યાર્થિકો ભળતિ સ્યાદભેદ એવેતિ પર્યાયાર્થિકસ્તુ ભળતિ સ્યાદ્ભેદ એવેતિ । તત્રાયામાશયઃ, લક્ષણભેદાદ્ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયાણાં ભેદો મન્તવ્ય એવેતિ પર્યાયાર્થિકસ્યાશયઃ । નાસતો વિદ્યતે ભાવ ઇતિ ન્યાયાદ્ ગુણ-પર્યાયૌ પૂર્વમપિ સન્તાવેવ, અન્યથા શશશ્ચૃદ્ગવત્પશ્ચાદપિ તદુત્પત્તેરસમ્ભવાત્ । તતશ્ચ ગુણ-પર્યાયૌ પૂર્વં સર્વથાઽસન્તાવેવ નોત્પ-દ્યેતેઽપિ તુ પૂર્વં યોગ્યતારૂપેણ સન્તૌ (તિરોભૂતૌ સન્તૌ) પશ્ચાદા-વિર્ભવતઃ । એવઞ્ચ દ્રવ્યસ્યૈવાવિર્ભાવ-તિરોભાવરૂપૌ તૌ દ્રવ્યરૂપાવેવ । ન હ્યુત્કળવિફળાવસ્થે સર્પાદ્વિન્ને ભવિતુમર્હતઃ । તથા ગુણપર્યાયયો-ર્દ્રવ્યાદ્ભેદેઽનવસ્થાદિદોષપ્રસદ્ગાત્ સમ્બન્ધાનુપપત્તિશ્ચ । અતસ્તેષાં મિ-

જેમ, આપણે પ્રસ્તુતમાં અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વની સપ્તભંગી વિચારી રહ્યા છીએ, એવી અન્ય ભેદ-અભેદની પણ સપ્તભંગી છે... આશય એ છે કે દ્રવ્ય અને ગુણ-પર્યાય વચ્ચે ભેદ છે કે અભેદ? આ વિચારણામાં દ્રવ્યાર્થિકનય અભેદ માનનારો છે, ને પર્યાયાર્થિક નય ભેદ માનનારો છે. એટલે જો પર્યાયાર્થિકનયની મુખ્યતા=અર્પણા કરવામાં આવે તો સ્યાદ્ભિન્નમેવ એવો પ્રથમભંગ મળે છે અને દ્રવ્યાર્થિકનયની અર્પણા= મુખ્યતા કરવામાં આવે તો સ્યાદ્ભિન્નમેવ એવો બીજો ભંગ મળે છે. આશય એ છે કે કોઈપણ પદાર્થ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયાત્મક છે. આ દ્રવ્ય, ગુણ અને પર્યાય... ત્રણેના લક્ષણ અલગ-અલગ છે. જેના લક્ષણ અલગ-અલગ હોય એ અભિન્ન ન હોય શકે. માટે આ ત્રણે પરસ્પર (સ્યાદ્-કથંચિદ્) ભિન્ન જ છે, એમ પર્યાયાર્થિકનય કહે છે. જ્યારે દ્રવ્યાર્થિકનય એમ કહે છે કે ગુણ-પર્યાય એ કોઈ નવી ઉત્પન્ન થનાર ચીજ નથી... પૂર્વે એ યોગ્યતારૂપે-તિરોભૂતપણે દ્રવ્યમાં રહેલ જ હોય છે ને પછી આવિર્ભૂત થાય છે. આમ દ્રવ્યના જ આવિર્ભાવ-તિરોભાવરૂપ હોવાથી એ દ્રવ્યરૂપ જ છે. જેમ કૂંડલું વળી ગયેલો સાપ ફણાને

થોડભેદ એવેતિ દ્રવ્યાર્થિકસ્યાશયઃ ।

તતશ્ચ યદા પર્યાયાર્થિકનયસ્યાર્પણા (પર્યાયાર્થિકનયમપેક્ષ્ય વિચાર્યત ઇત્યર્થઃ) તદા સ્યાદ્દ્વિન્નમેવેતિ પ્રથમો ભક્તઃ કથનીયઃ । યદા તુ દ્રવ્યાર્થિકનયસ્યાર્પણા ક્રિયતે(દ્રવ્યાર્થિકનયમપેક્ષ્ય વિચાર્યત ઇત્યર્થઃ) તદા સ્યાદભિન્નમેવેતિ દ્વિતીયો ભક્તઃ એવ કથનીયઃ । કિન્તુ યદા યુગપદુભયનયાર્પણા ક્રિયતે (દ્રવ્યાર્થિકં પર્યાયાર્થિકં ચ યુગપન્મુખ્યં કૃત્વા વિચાર્યતે) તદા સ્યાદવાચ્યસ્યૈવ વાચ્યત્વમ્, સ્યાદ્દ્વિન્નમેવેતિ પ્રથમભક્તસ્યાકથનીયત્વાત્, દ્રવ્યાર્થિકસ્યાન્યાય-પ્રસજ્ઞાત્, સ્યાદભિન્નમેવેતિ દ્વિતીયભક્તસ્યાપ્યકથનીયત્વાત્, પર્યાયાર્થિકસ્યાન્યાયપ્રસજ્ઞાત્ । નનુ સ્યાદ્દ્વિન્નમેવ સ્યાદભિન્નમેવેત્યેવોચ્યતા-મિતિ ચેત્ ? ન, તસ્ય વક્ષ્યમાણચતુર્થભક્તરૂપત્વાત્, પર્યાયાર્થિક-દ્રવ્યાર્થિકયોઃ ક્રમેનાર્પણાયાશ્ચતુર્થભક્તવિષયત્વાત્ । અત્ર તુ યુગપદ-દ્વયોરર્પણાયા સત્ત્વાદ્ દ્વયોરપિ સમ્મતયોરેકેનૈવ શબ્દેન યુગપદુલ્લેખ-

ફેલાવીને બેસે એટલા માત્રથી કાંઈ અલગ બની જતો નથી. વળી દ્રવ્ય કરતાં ગુણ-પર્યાયને ભિન્ન માનવામાં એનો કયો સંબંધ માનવો? વગેરે અનેક પ્રશ્નો ઊભા થાય છે. માટે દ્રવ્યાર્થિક નય એમ કહે છે કે દ્રવ્ય કરતાં ગુણ-પર્યાય ભિન્ન નથી, (કથંચિદ્) અભિન્ન જ છે.

એટલે પર્યાયાર્થિકનયની અર્પણાએ સ્યાદ્ભિન્નમેવ એવો પ્રથમ-ભંગ...

દ્રવ્યાર્થિકનયની અર્પણાએ સ્યાદભિન્નમેવ એવો બીજો ભંગ.. પણ જો, આ બંનેની એક સાથે અર્પણા કરવામાં આવે... અર્થાત્ બંને નયને મુખ્ય રાખીને વિચારવામાં આવે ને એક જ શબ્દથી જવાબ આપવાનો હોય તો સ્યાદવાચ્ય એવો ત્રીજાભંગનો જવાબ જ આપવાનો રહે છે... કારણકે બંને નયની દૃષ્ટિથી એક સાથે જોવામાં આવે ત્યારે દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયને પરસ્પર ભિન્ન પણ કહી શકાતા નથી ને પરસ્પર અભિન્ન પણ કહી શકાતા નથી. તે પણ એટલા માટે કે પરસ્પર ભિન્ન કહીએ તો દ્રવ્યાર્થિકનયને અન્યાય થાય છે ને પરસ્પર અભિન્ન કહીએ તો પર્યાયાર્થિકનયને અન્યાય થાય છે.

સ્યાવશ્યકત્વાત્ તાદૃશસ્ય ચ શબ્દસ્યાવિદ્યમાનત્વાત્ સ્યાદવાચ્ય
એવેત્યસ્યૈવ વાચ્યત્વમિતિ ॥૧૧॥ પુનરપિ શઙ્કતે-

પુષ્પદન્તેતિશબ્દેન સૂર્યશાશાઙ્કયોર્યથા ।

મુખ્યવૃત્ત્યૈવ બોધો હિ શબ્દ કલ્પ્યસ્તથા નનુ ॥૧૦॥

અત્ર હિરેવકારાર્થો ભિન્નક્રમશ્ચ, તથૈવ શબ્દઃ (કશ્ચિત્ શબ્દ-
વિશેષઃ) કલ્પ્ય ઇત્યન્વયોઽત્ર જ્ઞેયઃ । તતશ્ચાયમર્થો લભ્યતે-

નનુ સુહૃદ્ભાવેન પૃચ્છામઃ-પુષ્પદન્તશબ્દ ઇવ કશ્ચિચ્છબ્દવિશેષ
એવ કિં ન સંકેત્યતે ? અયમાશયઃ-સકૃદેવોચ્ચરિતઃ પુષ્પદન્તશબ્દો
યુગપદેવ સૂર્ય ચન્દ્રં ચોપસ્થાપયતિ તદપિ નૈકં શક્તિસમ્બન્ધેનાન્યં તુ
લક્ષણાસમ્બન્ધેનેત્યેવંરીત્યાઽપિ તુ દ્વયમપિ શક્તિસમ્બન્ધેનૈવ । તથૈવ ચ
સંકેતિતશબ્દવિશેષોઽપિ સકૃદેવોચ્ચરિતઃ સન્ યુગપદેવ શક્તિસમ્બન્ધે-

શંકા- પણ, પરસ્પર ભિન્ન પણ છે ને અભિન્ન પણ છે... એમ
બન્ને જ કહીએ તો?

સમાધાન- તો એમાં ક્રમશઃ ઉલ્લેખ થતો હોવાથી એનો આગળ
કહેવાનાર ચોથા ભંગમાં સમાવેશ થઈ જશે. આપણે તો બન્નેનો એક
સાથે ઉલ્લેખ થાય એ રીતે કથન કરવાનું છે. અને એવો ઉલ્લેખ કરનાર
કોઈ શબ્દ મળતો નથી. માટે અવાચ્ય જ કહેવાનું રહે છે. ॥૮॥ ફરીથી
કોઈ શંકા કરે છે -

ગાથાર્થ : શંકા- ‘પુષ્પદન્ત’ શબ્દથી સૂર્ય અને ચન્દ્રનો જેમ
મુખ્ય વૃત્તિએ જ બોધ થાય છે. એમ પ્રસ્તુતમાં પણ એવો જ કોઈ શબ્દ
કલ્પી લ્યો ને?

શંકા- ‘પુષ્પદન્ત’ શબ્દ એવો છે કે એ સૂર્ય અને ચન્દ્ર બન્નેને
જણાવે છે.. અને તે પણ ‘એકને શક્તિ સંબંધથી જણાવે છે ને બીજાને
લક્ષણા સંબંધથી જણાવે છે’ એમ નહીં... પણ બન્નેને મુખ્યવૃત્તિએ-
શક્તિસંબંધથી જ જણાવે છે... એમ પ્રસ્તુતમાં પણ કોઈ (ધારો કે ‘અ’

નૈવ ભેદમભેદઙ્ગોપસ્થાપયતુ કિં સ્યાદવાચ્ય એવેતિ તૃતીયખંડેનેતિ
॥૧૦ ॥ સમાદધાતિ-

નાયમર્થઃ સમર્થઃ સ્યાદેકોક્ત્યા બોધનાત્કલુ ।

ભિન્નોક્ત્યોપસ્થિતાવર્થો નયયોઃ સંમતાવિતિ ॥૧૧ ॥

પુષ્પદંતતુલ્યેન કેનચિત્ શબ્દવિશેષેણ ભેદસ્યાભેદસ્ય ચ
યુગપદ્ બોધઃ શક્ય ઇત્યાદિકઃ પૂર્વપક્ષોક્તોઽર્થો ન સમર્થઃ=ન યુક્તઃ,
યતસ્તેન શબ્દેનૈકોક્ત્યૈવ દ્વયોર્બોધઃ, પર્યાયાર્થિકદ્રવ્યાર્થિકનયયોશ્ચ
ભિન્નોક્ત્યોપસ્થિતાવેવ ભેદાભેદૌ સંમતાવિતિ સમાધાનસંક્ષેપાર્થઃ ।
વિસ્તરાર્થસ્ત્વયં-

સકૃદેવોચ્ચરિતોઽપિ પુષ્પદન્તશબ્દો યુગપદેવ સૂર્ય ચન્દ્રં ચ
બોધયતિ, શક્તિસમ્બન્ધેનૈવ ચોભયમપિ બોધયતીતિ ભવતા સુહૃદ્ભાવેન
યદુક્તં તદસ્માકમપિ સમ્મતમેવ, પરન્તુ સ એકોક્ત્યૈવોભયં જ્ઞાપયતિ ન
તુ ભિન્નોક્ત્યા । કિમુક્તં ભવતિ ? ઇદં-પુષ્પદન્તશબ્દ એકયૈવ શક્ત્યા
સૂર્ય ચન્દ્રં ચ બોધયતિ, ન ત્વેકયા શક્ત્યા સૂર્ય તદન્યયા તુ ચન્દ્ર-
મિત્યેવં ભિન્નયા શક્ત્યેતિ ।

નામનો) શબ્દ લઈ એવો સંકેત કરવામાં આવે કે એ (શક્તિ સંબંધથી)
ભેદ અને અભેદ બન્નેને જણાવે છે. તો પછી અવાચ્ય કહેવાની ક્યાં
જરૂર રહે છે? ॥૧૦॥ સમાધાન આપે છે -

ગાથાર્થ : આ શંકા બરાબર નથી, કારણકે એવો શબ્દ એકોક્તિથી
=એક શક્તિથી બન્નેને જણાવે છે. જ્યારે દ્રવ્યાર્થિક-પર્યાયાર્થિકનયને તો ભિન્ન
ભિન્ન શક્તિથી ઉપસ્થિત થયેલા અભેદ અને ભેદ જ સંમત છે.

સમાધાન- પુષ્પદંત શબ્દ સૂર્ય-ચન્દ્રને જણાવે છે ને શક્તિ-
સંબંધથી જ જણાવે છે, એ વાત સાચી... પણ એ એકોક્તિં જણાવે છે,
ભિન્નોક્તિં નહીં... અર્થાત્ એક શક્તિથી બન્નેને જણાવે છે, પણ બે
અલગ-અલગ શક્તિથી બન્નેને સ્વતંત્રરૂપે જણાવતો નથી.

અયમત્રાશયઃ-યથા સૂર્યશબ્દઃ સૂર્યત્વેન સૂર્યં બોધયતિ, ચન્દ્રશબ્દશ્ચન્દ્રત્વેન ચન્દ્રં બોધયતિ તથા પુષ્પદન્તશબ્દઃ સૂર્યં ચન્દ્રં ચ યદ્બોધયતિ તત્કેન ધર્મેણ ? સૂર્યત્વેન વા ચન્દ્રત્વેન વાઽન્યેન વા કેનચિદ્ધર્મેણોતિ નિશ્ચેતવ્યમ્ । કથં તન્નિશ્ચેતવ્યમ્ ? इत्थम्-ये शक्तिसम्बन्धेनानेकानर्थान् बोधयन्ति ते नानार्थाः शब्दाः प्रथमं विचार्यन्ते, यथा हरिशब्दः । स कृष्णात्वेन कृष्णं बोधयति, इन्द्रत्वेन चेन्द्रम् । अत्र कृष्णाश्चेन्द्रश्चेत्येतौ द्वावपि शक्यार्थावेव, न त्वेकः शक्यार्थस्तदन्यस्तु लक्ष्यार्थ इति, कः शक्यार्थः कस्तु लक्ष्यार्थ इत्यत्र विनिगमकाभावादुभयस्यापि शक्यार्थत्वस्यावश्यं स्वीकर्तव्यत्वात् । अथ कस्मिंश्चित्प्रस्ताव उच्चरितो हरिशब्दः कृष्णास्येन्द्रस्य चेति द्वयोरपि शक्यार्थत्वेऽपि प्रस्तावमनुसृत्यान्यतरमेव बोधयति न तु द्वयमपि । ततश्च हरिशब्दस्य कृष्णास्येन्द्रस्य च बोधने या शक्तिः सा नैकैवापि तु पृथक्पृथक् द्वे एव । तयोश्च या शक्तिः सक्रिया भवेत् तच्छक्यार्थ उपस्थीयेत, या तु प्रस्तावात्मकोत्तेजकाभावात् सुषुप्तैवावतिष्ठेत् न तच्छक्यार्थ उपस्थीयेतेति । नन्वेकयैव शक्त्या हरिशब्दो द्वयमपि

આશય એ છે કે જેમ ‘સૂર્ય’ શબ્દ સૂર્યત્વેન (=સૂર્યત્વ ધર્મને નજરમાં રાખીને) સૂર્યને જણાવે છે, ‘ચન્દ્ર’ શબ્દ ચન્દ્રત્વેન ચન્દ્રને જણાવે છે. એમ ‘પુષ્પદંત’ શબ્દ સૂર્ય-ચન્દ્રને જે જણાવે છે તે કયા ધર્મને નજરમાં રાખીને જણાવે છે? સૂર્યત્વેન? ચન્દ્રત્વેન? કે કોઈ અન્યધર્મત્વેન?

શંકા- આ નિર્ણય શી રીતે થઈ શકે?

સમાધાન- અનેક અર્થમાં જેની શક્તિ હોય એવા અન્ય શબ્દોનો પ્રથમ વિચાર કરીએ. જેમકે ‘હરિ’ શબ્દ. એ કૃષ્ણાત્વેન કૃષ્ણને જણાવે છે ને ઈન્દ્રત્વેન ઈન્દ્રને જણાવે છે.. આ બન્ને શક્તિથી જ મળતા અર્થો છે (અર્થાત્ શક્યાર્થ જ છે), પણ એક શક્યાર્થ છે ને બીજો લક્ષ્યાર્થ છે એવું નથી. તે પણ એટલા માટે કે જો એવું હોય તો કોને શક્યાર્થ માનવો ને કોને લક્ષ્યાર્થ માનવો એમાં કોઈ વિનિગમક નથી. હવે, કોઈક પ્રસ્તાવમાં જ્યારે ‘હરિ’ શબ્દ બોલાય છે ત્યારે, કૃષ્ણ અને

બોધયતુ, લાઘવાત્, ન તુ પૃથગ્ભૂતાભ્યાં દ્વાભ્યાં શક્તિભ્યાં, ગૌરવાદિતિ-
 ચેત્ ? ન, તદા સકૃદેવોચ્ચરિતેનાપિ હરિશબ્દેન દ્વયોરપ્યુપસ્થિતિ-
 પ્રસજ્ઞાત્ । અયમાશયઃ-જાત્યાકૃતિવિશિષ્ટવ્યક્તૌ ઘટાદિપદાનાં શક્તિ-
 રિતિ નૈયાયિકાનાં મતમ્ । સા ચૈકૈવ શક્તિઃ । અત એકેનૈવોચ્ચરિતેન
 ઘટશબ્દેન જાત્યાદીનાં સર્વાસામુપસ્થિતિર્ભવત્યેવ । કદાચિજ્ઞાતેઃ,
 કદાચિદાકૃતેઃ, કદાચિત્તુ વ્યક્તેરેવોપસ્થિતિરિત્યેવં તુ ન કદાચિદપિ
 ભવતિ । તતશ્ચ યદિ હરિશબ્દ એકયૈવ શક્ત્યા દ્વયમપિ બોધયેત્તદૈ-
 કેનાપિ હરિશબ્દેન દ્વયોરપ્યુપસ્થિતિર્ભવેદેવ, ન ચ ભવતિ । તતો
 હરિશબ્દસ્ય નૈકા શક્તિરપિ તુ ભિન્નૈવ ।

અધુના પુષ્પદન્તશબ્દં વિચારયામઃ । તસ્ય શબ્દસ્ય શ્રવણેન
 સૂર્યસ્ય ચન્દ્રસ્યેત્યુભયોરપ્યુપસ્થિતિર્ભવતિ । અતસ્તસ્યોભયોરપિ શક્તિ-
 વર્તત એવ । પરન્તુ યદિ સા શક્તિઃ હરિશબ્દશક્તિવત્પૃથક્ પૃથગેવ

ઈન્દ્ર... એ બન્ને એના શક્યાર્થ હોવા છતાં પ્રસ્તાવને અનુસરીને એ ક્યાં
 તો કૃષ્ણને જણાવશે ને ક્યાં તો ઈન્દ્રને જણાવશે. પણ એકવાર
 બોલાયેલો ‘હરિ’ શબ્દ આ બન્નેને જણાવતો નથી. એટલે જણાય છે કે
 ‘હરિ’ શબ્દની કૃષ્ણને અને ઈન્દ્રને જણાવવાની જે શક્તિ છે તે અલગ-
 અલગ છે... બન્ને સ્વતંત્ર છે.. (જો એક જ શક્તિ હોય, તો બન્ને એક
 સાથે જણાઈ જ જાય. એક જણાય ને એક ન જણાય એવું ન બને...
 જેમ નૈયાયિકે ‘ઘટ’ શબ્દની શક્તિ જાતિ, આકૃતિ વિશિષ્ટ વ્યક્તિમાં
 માની છે, પણ એ એક જ શક્તિ માની છે તો, ‘ઘટ’ શબ્દ બોલવાથી
 આ બધું જ ઉપસ્થિત થઈ જાય છે, એક થાય ને એક ન થાય... એવું
 ક્યારેય બનતું નથી. પણ ‘હરિ’ શબ્દ માટે આવું નથી... માટે એની
 બન્ને શક્તિ અલગ-અલગ છે.)

હવે ‘પુષ્પદંત’ શબ્દનો વિચાર કરીએ તો જણાય છે કે એ
 શબ્દના શ્રવણથી સૂર્ય અને ચન્દ્ર બન્ને ઉપસ્થિત થતા હોવાથી બન્નેમાં
 શક્તિ તો છે જ. પણ જો એ શક્તિ અલગ-અલગ હોય... ને તેથી
 ‘પુષ્પદંત’ શબ્દ એક શક્તિથી સૂર્યત્વેન સૂર્યને અને બીજી શક્તિથી

स्यात्तदैका शक्तिः सूर्यत्वेन सूर्यस्य तदन्या तु चन्द्रत्वेन चन्द्रस्य बोधिका स्यात् । ततश्च सकृदुच्चरितः पुष्पदन्तशब्दः प्रकरणमनुसृत्यैकं सूर्यमेव बोधयेद् यद्वैकं चन्द्रमेव बोधयेन्न तु द्वयमपि । ननु प्रकरणादिकमेव यदि तथा भवेद्यथा द्वयोरपि सम्भावना स्यात्तदा तु द्वयमपि बोधयेदेवेति चेत् ? न, तदैकस्यापि निश्चयात्मकबोधाभावापत्तेः । अयमाशयः- यदा प्रकरणादिकं तथा भवेद्यथा कस्यापि विनिगमकस्याभावात् कृष्ण-स्येन्द्रस्य चेति द्वयोरपि सम्भावना सम्भवन्त्यवतिष्ठेत तदाऽत्र हरिशब्देन कृष्णोऽभिप्रेत इन्द्रो वेति सन्देह एव मनसि रमेत, न त्वेकस्याप्यसन्दिग्धो निश्चय इति । तथा प्रस्तुतेऽपि यद्यत्र सूर्योऽभिप्रेतश्चन्द्रो वेति सन्देह एव मनसि रममाणोऽनुभूयेत तदावश्यं हरिशब्दतुल्यत्वं पुष्पदन्तशब्दस्य स्वीकरणीयं स्यात् ।

परन्तुभवस्तु न तथा, पुष्पदन्तशब्दश्रवणेन सूर्याचन्द्र-मसोर्द्वयोरप्यसन्दिग्धो निर्णय एव स्फुरतीत्यतो निश्चीयते यद् हरि-शब्दस्य कृष्णेन्द्रादिषु यथा पृथक्पृथक् शक्तिर्न तथा पुष्पदन्त-

यन्द्रत्वेन यन्द्रने जज्ञावतो डोय तो तो ऐकवार उय्यारायेलो 'पुष्पदंत' शब्द प्रकरणांनुसारे क्वां तो सूर्यने जज्ञावे ने क्वां तो यन्द्रने जज्ञावे... पज्ञ अत्रेने जज्ञावे नर्ही...

शंका- पज्ञ प्रकरणा वगेरे ऐवा डोय के जेथी अत्रेनी संत्वावना संत्वावित डोय तो तो अत्रेने जज्ञावी शके ने?

समाधान- तो तो ऐमांथी ऐकेयनो निर्णयात्मक बोध थर्ष नर्ही शके, मन डोलायमान ज रडे. जेमके 'डरि' शब्द ओलायो डोय, अने प्रकरणा वगेरे ऐवा डोय के जेथी कृष्णानी अने ईन्द्रनी... अंनेनी संत्वावना रखा करती डोय... ऐवो कोर्ष विनिगमक मजे ज नर्ही के जे ऐमांथी ऐकनो असंदिग्ध निर्णय करावी शके.. तो अर्ही कृष्णानी वात डशे के ईन्द्रनी? आ संटेड रखा ज करे ऐ. ऐम प्रस्तुतमां पज्ञ अर्ही सूर्यनी वात डशे के यन्द्रनी? ऐम संटेड ज रखा करे... सूर्य-यन्द्र अंनेनो निर्णय नर्ही ज थाय. पज्ञ अनुभव ऐवो ऐ के 'पुष्पदंत' शब्द

શબ્દસ્ય સૂર્યચન્દ્રયોઃ પૃથક્પૃથક્ શક્તિરપિ તુ ઘટશબ્દસ્ય જાતિ-વ્યક્ત્યાદિષુ યથૈકૈવ શક્તિસ્તથૈવૈકૈવ શક્તિરિતિ । પુષ્પદન્તશબ્દ એકોક્તયૈવ સૂર્ય-ચન્દ્રાવુપસ્થાપયતિ ન તુ ભિન્નોક્તયેતિ યદુક્તં પૂર્વ તસ્યાયમર્થો જ્ઞેયઃ ।

અથ પુષ્પદન્તશબ્દ એકોક્તયૈવ યત્સૂર્યચન્દ્રૌ બોધયતિ તત્કેન-ધર્મેણેતિ વિચારયામઃ । કમ્બુગ્રીવાદિમન્તં પદાર્થઃ ઘટશબ્દોઽપિ બોધ-યતિ દ્રવ્યશબ્દોઽપિ ચ । તત્ર ઘટશબ્દો ઘટત્વધર્મ પુરસ્કૃત્ય તં બોધયતિ દ્રવ્યશબ્દસ્તુ દ્રવ્યત્વધર્મમ્ । એવં સૂર્યશબ્દો સૂર્યત્વં ધર્મ પુરસ્કૃત્ય સૂર્ય બોધયતિ । અત એવ ન સૂર્યશબ્દેન ચન્દ્રસ્ય બોધઃ, ચન્દ્રે સૂર્યત્વાભાવેન તત્પુરસ્કરણાસમ્ભવાત્ । તતશ્ચ પુષ્પદન્તશબ્દોઽપિ યદિ સૂર્યત્વં પુરસ્કૃત્ય બોધયેન્ન તદા ચન્દ્રસ્ય બોધઃ । એવં યદિ સ ચન્દ્રત્વં પુરસ્કૃત્ય બોધયેન્ન તદા સૂર્યસ્ય બોધઃ, સૂર્યે ચન્દ્રત્વાભાવાત્ । અતઃ પુષ્પદન્તશબ્દઃ સૂર્યચન્દ્રૌ યદ્બોધયતિ તત્ર સૂર્યત્વેન ન વા

સાંભળવા પર સૂર્ય અને ચન્દ્ર બન્નેનો અસંદિગ્ધ નિર્ણય થઈ જ જાય છે. એટલે નિશ્ચિત થાય છે કે 'પુષ્પદંત' શબ્દની સૂર્ય-ચન્દ્ર એમ અનેક પદાર્થમાં શક્તિ જે છે તે 'હરિ' શબ્દની કૃષ્ણ-ઈન્દ્ર વગેરે અનેક પદાર્થમાં જેમ અલગ-અલગ શક્તિ છે એમ અલગ-અલગ શક્તિ નથી, પણ 'ઘટ' પદની જાતિ-આકૃતિ વગેરે અનેક પદાર્થોને ઉપસ્થિત કરવાની જેમ એક જ શક્તિ છે એમ એક જ શક્તિ છે. આને કહેવાય છે કે 'પુષ્પદંત' શબ્દ એકોક્તિથી (=એકશક્તિથી) સૂર્ય-ચન્દ્રને ઉપસ્થિત કરે છે, ભિન્નોક્તિથી (=ભિન્નશક્તિથી) નહીં.

હવે, ઘડાનો ઉલ્લેખ 'ઘટ' શબ્દથી પણ થઈ શકે છે ને 'દ્રવ્ય' શબ્દથી પણ થઈ શકે છે. એમાં જણાય છે કે 'ઘટ' શબ્દ, ઘટત્વધર્મને નજરમાં રાખીને (=ઘટત્વેન) ઘડાનો ઉલ્લેખ કરે છે, જ્યારે 'દ્રવ્ય' શબ્દ દ્રવ્યત્વધર્મને નજરમાં રાખીને (=દ્રવ્યત્વેન) એનો ઉલ્લેખ કરે છે. એમ આપણે હવે એ વિચારવું છે કે 'પુષ્પદંત' શબ્દ સૂર્ય-ચન્દ્રનો જે ઉલ્લેખ કરે છે, તે કયા ધર્મને નજરમાં રાખીને? સૂર્યત્વેન બન્નેનો ઉલ્લેખ કરે છે, એમ માની શકાય નહીં, કારણકે સૂર્યત્વ ધર્મ ચન્દ્રમાં ન હોવાથી એ

चन्द्रत्वेनेति निश्रीयते । ततश्च स केन धर्मेण बोधयतीति विचार्यमाणे ज्ञायते यत् सूर्यचन्द्रोभयत्वधर्मेण स द्वावपि बोधयति, तदुभयत्वस्यैव सूर्ये चन्द्रे च सत्त्वेन तत्पुरस्करणसम्भवात्, तद्विन्ने चासत्त्वात् तद्विन्नोपस्थित्यनापत्तेरिति ।

प्रस्तुतेऽपि यो भेदमभेदञ्च बोधयेत् तादृशः कश्चिच्छब्द-विशेषो यः संकेत्यते, तस्य हरिशब्दतुल्यत्वन्तु न कल्प्यमेव, तथात्वे तस्यैकदैकस्यैवोपस्थापकत्वप्रसङ्गात्, अपेक्षितस्य द्वयोरप्युपस्थापकत्वस्याभावप्रसङ्गाच्च । ततश्च तस्य पुष्पदन्तशब्दतुल्यत्वमेव कल्पनीयं । तत्तुल्यत्वं कल्पयतु, को दोष इति चेत् ? तदा न भेदत्वेन न वाऽभेदत्वेन तस्य भेदाभेदोपस्थापकत्वं सम्भवेत्, अपि तु भेदा-

धर्मथी यन्द्रनो उल्लेख थई शक्तो नथी... अम यन्द्रत्वेन पण उल्लेख मानी शकाय नही, कारणके तो सूर्यनो उल्लेख थई शके नही. अटले अेवो धर्म मानवो जोईअे के जे सूर्य अने यन्द्र अन्नेमां समान रीते रह्यो डोय. अने अे सिवायना कोई पदार्थमां न रह्यो डोय. तो ज सूर्य-यन्द्र अन्नेनी उपस्थिति शक्य अने अने अन्य कोई पदार्थनी लेगी उपस्थिति न थई जाय... आवो धर्म छे सूर्य-यन्द्रउभयत्व... अटले मानवुं पडे छे के 'पुष्पदंत' शब्द अेक ज शक्तिथी सूर्य-यन्द्रउभयत्वेन सूर्य-यन्द्रने जणावे छे.

अम प्रस्तुतमां, धारो के आपणो 'अ' शब्दनो संकेत ('पुष्पदंत' शब्दनी जेम) लेद अने अलेद अन्नेमां करीअे... तो अे शब्द अेक ज वारमां अन्नेने उपस्थित करावी शकशे. पण अे लेदत्वेन के अलेदत्वेन नही. (कारण के लेदत्वेन अने अलेदत्वेन अन्नेने जणावे छे अेम मानवामां अेनी शक्ति 'हरि' शब्दनी जेम अलग-अलग मानवी पडे... अने अे अलग मानवामां आवे तो अेकवार ओलायेला 'अ' शब्दथी प्रकरणानुसार अेमांथी अेकनी ज उपस्थिति थाय, पण अन्नेनी नही... आपणो तो अन्नेनी शक्तिसंबंधथी ज उपस्थिति करवी अभिप्रेत छे. माटे 'अ' शब्द लेदत्वेन के अलेदत्वेन अन्नेने उपस्थिति करशे अेम मानी

ભેદોભયત્વેનૈવ તદુપસ્થાપકત્વં સમ્ભવેદિતિ । સમ્ભવતુ તત્ કો
 દોષઃ, સકૃદેવોચ્ચરિત એક એવ શબ્દો યુગપદેવ ભેદમભેદઞ્ચ
 બોધયત્વિતિ યાઽસ્મદપેક્ષા સા તુ પૂર્યત એવેતિ ચેત્ ? સત્યં, તાદૃશ્ય-
 પેક્ષા તુ પૂર્યત એવ, કિન્તુ ભેદાભેદોભયત્વેન ભેદસ્યોપસ્થિતેઃ
 પર્યાયાર્થિકનયદૃષ્ટિત્વાભાવોઽભેદસ્ય ચોપસ્થિતેર્દ્રવ્યાર્થિકનયદૃષ્ટિત્વા-
 ભાવ એવાત્ર દોષઃ । નનુ શક્તિસમ્બન્ધેન ભેદસ્ય યો બોધઃ સ ન
 પર્યાયાર્થિકનયરૂપોઽભેદસ્ય ચ યો બોધઃ સ ન દ્રવ્યાર્થિકનયરૂપ
 હત્યેતદત્યસમઞ્જસમિતિ ચેત્ ? ધીરો ભવ, અસામઞ્જસ્યલેશસ્યાપ્યત્રા-
 ભાવાત્ । તથાહિ-પર્યાયાર્થિકનયો ભેદં યજ્ઞાનાતિ તદ્ ભેદત્વેનૈવ, ન
 તૂભયત્વેનાપિ । અયમાશયઃ પર્યાયાર્થિકનયોઽભેદં મુખ્યવૃત્ત્યા નૈવ
 જાનાતિ । તતશ્ચ સ ભેદાભેદોભયં તદુભયત્વઞ્ચ નૈવ જાનાતિ, અન્યથા
 પટમજાનાનોઽપિ ઘટપટોભયં તદુભયત્વઞ્ચ જાનીયાદ્ । તતશ્ચ પર્યાયા-
 ર્થિકનયો ભેદાભેદોભયત્વેન ન કઞ્ચિદપિ પદાર્થ જ્ઞાતું સમર્થઃ,

શકાતું નથી. તેથી) ભેદ-અભેદઉભયત્વેન બન્નેને ઉપસ્થિત કરશે એમ
 માનવું પડે છે.

શંકા- તો ઉભયત્વેન બન્નેને ઉપસ્થિત કરે છે.. એમ માની લ્યો
 ને? એક શબ્દ મુખ્યવૃત્તિએ (=શક્તિ સંબંધથી) બન્નેને એક સાથે
 ઉપસ્થિત કરે... એવી આપણી જે અપેક્ષા છે, તે તો પરિપૂર્ણ થઈ જ
 જાય છે ને?

સમાધાન- હા, એ પરિપૂર્ણ થાય છે, પણ તો પછી ઉપસ્થિત
 થયેલા ભેદ અને અભેદ પર્યાયાર્થિક અને દ્રવ્યાર્થિકનયના વિષયરૂપ
 રહેતા નથી. આશય એ છે કે પર્યાયાર્થિકનય તો ભેદત્વેન જ ભેદને
 જુએ છે, પણ ઉભયત્વેન નહીં, અર્થાત્ ભેદ પર્યાયાર્થિકનયનો વિષય જે
 છે તે ભેદત્વેન છે... પણ ઉભયત્વેન નહીં... તે પણ એટલા માટે કે
 પર્યાયાર્થિકનયની દૃષ્ટિથી મુખ્યરૂપે અભેદ ક્યારેય જણાતો જ નથી, તો
 ભેદ-અભેદ ઉભયત્વ પણ જણાઈ શકતું નથી...અને જો એ જણાઈ
 શકતું નથી તો એને આગળ કરીને કોઈ જ પદાર્થ ઉપસ્થિત થઈ શકે
 નહીં. જેમકે જે વ્યક્તિ ઘડામાં રહેલા મૃન્મયત્વને જાણી શકે છે, પણ

भेदाभेदोभयत्वस्य तस्याप्रसिद्धत्वात्, अन्यथाऽस्माकमपि सर्वज्ञ-
त्वापत्तेः । तत्कथमिति चेदित्थं-घटस्य घटत्व-मृन्मयत्व-वृत्तत्व-
कम्बुग्रीवादिमत्त्वादयो ये धर्मा अस्माकं प्रसिद्धास्तैस्तु वयं तं घटोऽयं,
मृन्मयोऽयं, वृत्तोऽयं, कम्बुग्रीवादिमानयमित्येवं जानीम एव,
तद्विन्नास्तु येऽनन्ता धर्मा अस्माकमप्रसिद्धास्तैरपि वयं यदि तं ज्ञातुं
समर्थत्वेन जानीमहे तदा प्रसिद्धैरप्रसिद्धैः सर्वैर्धर्मैर्घटस्य ज्ञातत्वात्
सर्वज्ञत्वं स्यादेव, जो एगं जाणइ सो सव्वं जाणइ त्ति आचाराङ्ग-
सूत्रप्रामाण्यात्, य एकं पदार्थं सर्वैर्धर्मैर्जानाति स सर्वान् पदार्थान्
सर्वैर्धर्मैर्जानातीत्यर्थत्वात्तसूत्रस्येति । ततश्च यो धर्मो यस्याप्रसिद्धस्तेन
धर्मेण स न कञ्चिदपि पदार्थं ज्ञातुं समर्थ इति स्थितम् । एवञ्च
भेदाभेदोभयत्वेन धर्मेण भेदस्य न पर्यायार्थिकनयविषयत्वमिति
सिद्धं, भेदाभेदोभयत्वस्य पर्यायार्थिकनयस्याप्रसिद्धत्वात् तेन धर्मेण
तस्य कस्यापि ज्ञानासम्भवेन भेदस्यापि ज्ञानासम्भवात् । ततश्च
भेदाभेदोभयत्वेन भेदस्य योपस्थितिः सा न पर्यायार्थिकनयदृष्टिरूपेति
सिद्धम् ।

एवं द्रव्यार्थिकनयोऽप्यभेदमभेदत्वेनैव जानाति, न तु भेदा-
भेदोभयत्वेन, भेदस्य मुख्यवृत्त्या तदविषयत्वात् तस्याप्रसिद्धत्वेन
भेदाभेदोभयत्वस्याप्यप्रसिद्धत्वात् । ततश्चाभेदस्य भेदाभेदोभयत्वेन यो

घटत्वेन ज्ञातो नथी. अने घडानो मृन्मयत्वेन बोध थई शके छे, પણ
घटत्वेन नही. अप्रसिद्ध (अज्ञात) धर्मथी પણ जो पदार्थनो बोध थई
शक्तो होय तो तो आपणे सर्वज्ञ ज बनी जईअे. अे शी रीते? आ
रीते - घटत्व, मृन्मयत्व, कंबुग्रीवादिमत्त्व वगेरे प्रसिद्धधर्मोथी तो
आपणे घडाने ज्ञाणी ज शकीअे छीअे. अेटले अप्रसिद्ध धर्मोथी પણ जो
ज्ञाणी शकता होईअे तो प्रसिद्ध-अप्रसिद्ध अधा धर्मोथी घडानुं ज्ञान थई
जशे. अने तो पछी 'जे सर्वधर्मथी अेक पदार्थने ज्ञाणे छे ते सर्वधर्मथी
सर्व पदार्थाने ज्ञाणे छे' आवुं ज्ञावनार जो एगं जाणइ सो सव्वं जाणइ
आवा आचारांगणना सूत्रने अनुसरीने सर्वज्ञता आवे ज. तेथी मानवुं

બોધઃ સ ન દ્રવ્યાર્થિકનયાત્મક ઇતિ સિદ્ધમ્ ।

एवञ्च सङ्केतितेन तेन शब्देन भेदस्याभेदस्य च योपस्थितिः स्यान्न सा पर्यायार्थिक-द्रव्यार्थिकनयरूपेति सिद्धम् । अयमत्रोप-निषद्भूतः सारः-

● पर्यायार्थिकनयो मुख्यवृत्त्या भेदमेव जानाति (गौण-वृत्त्याऽभेदमपि)...

● द्रव्यार्थिकनयो मुख्यवृत्त्याऽभेदमेव जानाति (गौणवृत्त्या भेदमपि)....

જ પડે છે કે જે ધર્મ અપ્રસિદ્ધ હોય તેનાથી કોઈપણ પદાર્થનું જ્ઞાન થઈ શકતું નથી. એટલે, પર્યાયાર્થિકનયને ભેદ-અભેદઉભયત્વ જ અપ્રસિદ્ધ હોવાથી જે કાંઈ એ ધર્મને આગળ કરીને ઉપસ્થિત કરવાનું હોય એ એના વિષયરૂપ હોય શકે જ નહીં, એ સ્પષ્ટ છે. માટે 'અ' શબ્દથી ભેદ-અભેદઉભયત્વેન જે ભેદ ઉપસ્થિત થશે એ પર્યાયાર્થિકનયના વિષયભૂત નહીં હોય, એ નિઃશંક છે. એ જ રીતે 'અ' શબ્દથી ભેદ-અભેદઉભયત્વેન જે અભેદ ઉપસ્થિત થશે એ પણ દ્રવ્યાર્થિકનયના વિષયભૂત નહીં હોય... કારણકે દ્રવ્યાર્થિકનયનો 'ભેદ' એ મુખ્યરૂપે વિષયભૂત જ ન હોવાથી ઉભયત્વ એને અપ્રસિદ્ધ છે.

આમ નિશ્ચિત થયું કે કોઈ એક શબ્દનો ભેદ-અભેદ બન્નેમાં સંકેત કરવામાં આવે તો એનાથી ભેદ-અભેદ... બન્ને ઉપસ્થિત થઈ શકશે... પણ પર્યાયાર્થિકનય અને દ્રવ્યાર્થિકનયના વિષયભૂત જે ભેદ અને અભેદ છે એ એનાથી ઉપસ્થિત થઈ શકતા નથી. એ ભેદ અને અભેદ તો ભેદત્વેન અને અભેદત્વેન જે ઉપસ્થિત થતા હોય એ જ સંભવી શકે... અર્થાત્ અલગ-અલગ શક્તિથી જે ઉપસ્થિત થતા હોય તે જ સંભવી શકે...

આ બધી ચર્ચાનો ટૂંક સાર આવો છે -

● પર્યાયાર્થિકનય મુખ્યરૂપે ભેદને જોનાર છે-ભેદને ઉપસ્થિત થતો માનનાર છે (ગૌણરૂપે અભેદને પણ માન્ય કરે.)

● स्याद्भिन्न एवेति भङ्गेन मुख्यवृत्त्या भेदत्वेन भेदस्योप-
स्थितिरुपचारवृत्त्या त्वभेदस्य । इयमेव पर्यायार्थिकनयदृष्टिः ।

● स्यादभिन्न एवेति भङ्गेन मुख्यवृत्त्याऽभेदत्वेनाभेदस्योप-
स्थितिरुपचारवृत्त्या तु भेदस्य । इयमेव द्रव्यार्थिकनयदृष्टिः ।

● ततश्च सकृदेवोच्चरितः कश्चिदेक एव शब्दविशेषो युगप-
देव भेदत्वेन भेदमभेदत्वेन चाभेदं यद्युपस्थापयति तदा भेदा-
भेदान्यतरमेव मुख्यवृत्त्योपस्थापयति, तदन्यं तु गौणवृत्त्यैवेति ज्ञायते ।

● हरिशब्दतुल्यो यदि कश्चिदनेकार्थकः शब्दविशेषः
संकेत्यते, तस्य च शक्तिर्भेदत्वेन भेदेऽभेदत्वेन चाभेद इति कल्प्यते,
तदा ते द्वे अपि शक्ती पृथक्पृथगेव भवेताम् । ततश्च सकृदुच्चरितः
स शब्दविशेषः प्रकरणमनुसृत्य भेदाभेदान्यतरमेवासन्दिग्धं ज्ञापयति,
न तु तदुभयमपि ।

● द्रव्यार्थिकनय मुष्यरूपे अलेदने जोनार छे - उपस्थित थतो
माननार छे. (गौणरूपे लेदने पण मान्य करे.)

● स्यादभिन्न एव.... आनाथी मुष्यरूपे (शक्तिसंबंधथी)
लेदत्वेन लेद उपस्थित थाय छे अने उपचाररूपे (लक्षणथी) अलेद
उपस्थित थाय छे.

● स्यादभिन्न एव.... आनाथी मुष्यरूपे अलेदत्वेन अलेद
उपस्थित थाय छे अने उपचारथी लेद उपस्थित थाय छे.

● अर्थात् कोणपण अेक शब्द लेदत्वेन लेदने अने अलेदत्वेन
अलेदने उपस्थित करतो डीय तो अने अनेने अेक ज वारमां उपस्थित
करतो डीय तो अेमांथी अेकने ज मुष्यवृत्तिअे उपस्थित करी शके छे,
अन्यने तो गौणवृत्तिअे ज उपस्थित करी शके छे.

● 'हरि' जेवो कोण अनेकार्थक शब्द कल्पवामां आवे ने अेनी
शक्ति लेदत्वेन लेदमां अने अलेदत्वेन अलेदमां...अेम अनेमां
मानवामां आवे तो, अे अने शक्तिने अलग-अलग स्वतंत्र मानवी पडे
छे, ने तेथी अे शब्द अेकवारमां, प्रकरणानुसारे अेमांथी अेकने ज
असंदिग्धपणे जणावी शके छे, अनेने नडीं.

● પુષ્પદન્તતુલ્યો યદિ કશ્ચિચ્છબ્દવિશેષઃ સઙ્કેત્યતે, તદા સ શક્તિસમ્બન્ધેનૈવ, યુગપદેવ ભેદમભેદઞ્ચોપસ્થાપયતિ, કિન્ત્વેકેનૈવ શક્તિસમ્બન્ધેન । તતશ્ચ સ ભેદાભેદોભયત્વેનૈવ તદ્દ્વયમુપસ્થાપયતિ, ન તુ ભેદં ભેદત્વેનાભેદં ચાભેદત્વેનેતિ ।

● અભેદસ્ય મુખ્યવૃત્ત્યા પર્યાયાર્થિકનયસ્યાપ્રસિદ્ધત્વાદ્ ભેદસ્ય ચ મુખ્યવૃત્ત્યા દ્રવ્યાર્થિકનયસ્યાપ્રસિદ્ધત્વાદ્ ભેદાભેદોભયત્વં દ્વયોરપિ નયોરપ્રસિદ્ધમેવ । તતશ્ચૈતૌ દ્વૌ નયૌ તદુભયત્વેન ધર્મેણ ન કસ્યાપ્યુપસ્થિતિં મન્યેતે । અતો ભેદાભેદોભયત્વેન ભેદસ્ય યોપસ્થિતિઃ સા ન પર્યાયાર્થિકનયરૂપા, યા ચાભેદસ્યોપસ્થિતિઃ સા ન દ્રવ્યાર્થિકનયરૂપેતિ નિશ્ચીયતે ।

इत्थञ्चैतन्निश्चीयते यद्-द्वयोरपि नययोर्यदा युगपदर्पणा क्रियते, द्वावपि नयौ स्वस्वदृष्ट्या द्रव्य-गुण-पर्यायाणां मिथः सम्बन्धं पश्यत इत्यर्थो यद्वा पर्यायनयो भेदत्वेन भेदं पश्यति, द्रव्यनयो-

● ‘પુષ્પદંત’ જેવો કોઈ શબ્દ કલ્પવામાં આવે તો એ શક્તિથી એક જ વારમાં ભેદ અને અભેદ બન્નેને મુખ્યરૂપે જણાવી શકે છે. પણ એ એક જ શક્તિથી જણાવી શકે છે ને તેથી ભેદત્વેન કે અભેદત્વેન નહીં, પણ ભેદ-અભેદઉભયત્વેન જ જણાવી શકે છે.

● ભેદ-અભેદઉભયત્વ... આવો ઉભયત્વ ધર્મ પર્યાયાર્થિક અને દ્રવ્યાર્થિક... બન્ને નયને અપ્રસિદ્ધ છે, કારણકે બન્નેને ક્રમશઃ અભેદ અને ભેદ મુખ્યવૃત્તિએ ઉપસ્થિત થવા અપ્રસિદ્ધ છે. એટલે આવા ઉભયત્વ-ધર્મથી આ બે નય કોઈ જ પદાર્થની ઉપસ્થિતિ માની શકતા નથી... અર્થાત્ આવા ઉભયત્વધર્મથી ઉપસ્થિત થનાર ભેદ-અભેદ આ બે નયના વિષયભૂત હોતા નથી. આ બે નય તો એવા છે કે પર્યાયાર્થિકનય ભેદત્વેન ભેદને જ ને દ્રવ્યાર્થિકનય અભેદત્વેન અભેદને જ મુખ્યવૃત્તિએ પોતાના વિષય માને છે.

● એટલે, બન્ને નયની એકી સાથે અર્પણા કરવામાં આવે... અર્થાત્ બન્ને નય પોતપોતાની દૃષ્ટિએ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાય વચ્ચેના સંબંધને

ऽभेदत्वेनाभेदं पश्यतीत्यर्थस्तदाऽनयोर्द्वयोर्युगपद्-दर्शनस्य यो विषय-
स्तं यः सकृदेवोच्चरितः सन् मुख्यवृत्त्या ख्यापयति तादृशः कोऽपि
शब्दो न वर्तते कोशादिषु, न च नूतनं कञ्चिच्छब्दविशेषं सङ्केतयितुं
पार्यत इति स्यादवक्तव्य एवेति तृतीयो भङ्ग एव शरणमिति स्थितम् ।

प्रस्तुतायाः सदसत्त्वसप्तभङ्ग्यास्तृतीये भङ्गेऽप्येवमेव ज्ञेयम् ।
स्वद्रव्यादिग्राहको नयो मुख्यवृत्त्याऽस्तित्वमेव जानाति । परद्रव्यादि-
ग्राहको नयो मुख्यवृत्त्या नास्तित्वमेव जानाति । अतो द्वयोरपि
नययोर्युगपदर्पणायां क्रियमाणायां स्यादवाच्य एवेति तृतीयो भङ्ग एव
शरणम् ।

अथान्यथाप्येतन्निश्चीयते । तथाहि-यदा जीवमुद्दिश्य सप्तभङ्गी

युगपद् जोઈ रह्वा डोय... अटले के पर्यायार्थिकनय भेदत्वेन भेदने जोई
रह्वाे छे. द्रव्यार्थिकनय अभेदत्वेन अभेदने जोई रह्वाे छे.. आ भन्नेना
युगपद् दर्शनना विषयने जे अेक ज वार भोलवा मात्रथी भुष्यवृत्तिअे -
शक्तिसंबंधथी जशावी दई शके अेवो कोई शब्द छे नही के नवो कल्पी
शकातो (संकेतित करी शकातो) नथी... माटे जवाभमां स्यादवाच्य
एव...अेम ज कहेवानुं रहे छे.

आवुं ज प्रस्तुतमां सत्त्व-असत्त्वनी सप्तभंगीना त्रीज्ज भंग माटे
पज्ञ जज्ञावुं. स्वद्रव्यादिग्राहकनय भुष्यरूपे अस्तित्वने ज जुअे छे,
नास्तित्वने नही. अने परद्रव्यादिग्राहकनय भुष्यरूपे नास्तित्वने ज जुअे छे,
अस्तित्वने नही. तेथी भन्ने नयनी अेक साथे अर्पणा करवामां आवे त्त्यारे
उपर भेद-अभेदनी वात करी अेम स्यादवाच्य एव अेम ज कहेवानुं रहे छे.

भीज्ज रीते पज्ञ आ वातनो निश्चय थाय छे ते डवे विचारीअे. ज्यारे
ज्जव अंगे सप्तभंगी प्रवर्त छे त्त्यारे गति-छन्द्रिय-काय वगेरे के गुणस्थानक
वगेरे अंशोने अपेक्षीने अस्तित्व वगेरे विचारवाना डोय छे. जेमके - शकनो
विचार करवो छे. तो देवत्व-पंचेन्द्रियत्व वगेरे 'स्व'धर्म छे, मनुष्यत्व-
चउरिन्द्रियत्व वगेरे 'पर'धर्म छे. तेथी शक देव छे? अेवा प्रश्नना जवाभमां
स्यादस्त्येव अेम प्रथमभंग आवे छे. शक मनुष्य छे? वगेरे प्रश्नना जवाभमां
स्यान्नास्त्येव अेवो भीज्जोभंग मणे छे. शक चउरिन्द्रियदेव छे? आवो प्रश्न डोय

પ્રવર્તતે તદા ગતિ-ઇન્દ્રિય-કાયાદીન્ ગુણસ્થાનકાદીન્ વાઽપેક્ષ્યાસ્તિ-
ત્વાદયો વિચાર્યન્તે । તદ્યથા-શક્રો દેવત્વેનાસ્તિ ન વેતિ પ્રશ્ને સ્યાદ-
સ્ત્યેવેતિ પ્રથમો ભદ્ગઃ । મનુષ્યત્વેનાસ્તિ ન વેતિ પ્રશ્ને સ્યાન્નાસ્ત્યેવેતિ
દ્વિતીયો ભદ્ગઃ । દેવ-ચતુરિન્દ્રિયત્વેનાસ્તિ ન વેતિ પ્રશ્ને સ્યાદવાચ્ય એવેતિ
તૃતીયો ભદ્ગઃ, દેવત્વલક્ષણસ્ય સ્વધર્મસ્ય ચતુરિન્દ્રિયત્વલક્ષણસ્ય ચ
પરધર્મસ્ય યુગપદ્વિવક્ષિતત્વાત્ । અત્ર દેવચતુરિન્દ્રિયત્વસ્ય (યદ્વા
ચતુરિન્દ્રિયદેવત્વસ્ય) શશશૂંગકલ્પત્વાત્ર સ્યાન્નાસ્ત્યેવેતિ દ્વિતીયો ભદ્ગઃ
ઉચિતઃ, ચતુરિન્દ્રિયતિર્યક્ત્વવત્ ચતુરિન્દ્રિયદેવત્વસ્યાપિ 'પર'ધર્મત્વપ્રતી-
ત્યાપત્તેઃ । કિન્ચ સ્યાન્નાસ્ત્યેવ શ્યામ ઇતિ દ્વિતીયો ભદ્ગોઽન્યત્ર વિદ્યમાનસ્ય
શ્યામત્વધર્મપ્રયોજ્યપ્રયોજનસમ્પાદકત્વસ્યાભાવ યથા રક્તઘટે સૂચયતિ
તથા યદ્યત્રાપિ દ્વિતીય એવ ભદ્ગઃ કથ્યેત તદા સોઽપ્યન્યત્ર વિદ્યમાનસ્ય

ત્યારે આમાં દેવત્વરૂપ સ્વધર્મ અને ચૌરિન્દ્રિયત્વરૂપ પરધર્મની યુગપદ્-
વિવક્ષા હોવાથી સ્યાદવાચ્ય એવે એવો ત્રીજો ભંગ કહેવાનો હોય છે. આમાં
ચૌરિન્દ્રિયદેવ એ શશશૂંગ તુલ્ય સર્વથા અસત્ છે, માટે 'સ્યાન્નાસ્ત્યેવ' એવો
બીજો ભંગ કહેવો ઉચિત ઠરતો નથી. નહીંતર, શક ચૌરિન્દ્રિયતિર્યક છે?
આવા પ્રશ્નના જવાબમાં કહેલા સ્યાન્નાસ્ત્યેવ જવાબથી ચૌરિન્દ્રિયતિર્યકત્વ એ
જેમ 'પર'ધર્મરૂપે પ્રતીત થાય છે, એમ ચૌરિન્દ્રિયદેવત્વ પણ 'પર'ધર્મરૂપે
પ્રતીત થવાની આપત્તિ આવે. (તો ભલે ને પ્રતીત થાય, શું વાંધો છે? આ
વાંધો છે - આ વિશ્વમાં ત્રણે કાળમાં ક્યારેય પણ ચૌરિન્દ્રિયદેવ હોતો નથી.
માટે એ શશશૂંગતુલ્ય પદાર્થ છે. એટલે કે કોઈ 'પર'પદાર્થ એવો છે જ નહીં
જેનો ચૌરિન્દ્રિયદેવત્વ એ ધર્મ હોય. તેથી એ જેમ 'સ્વ'ધર્મ નથી, એમ
'પર'ધર્મ પણ નથી જ. માત્ર કાલ્પનિક છે.)

વળી, સ્યાન્નાસ્ત્યેવ શ્યામઃ એવો બીજો ભંગ, અન્યત્ર (= કાળા
ઘડામાં) શ્યામત્વધર્મપ્રયોજ્યપ્રયોજનનું જે સંપાદકત્વ રહ્યું હોય છે એનો
અભાવ રક્તઘટમાં રહ્યો છે એવું જેમ જણાવે છે, એમ પ્રસ્તુતમાં પણ જો
બીજો ભંગ કહેવામાં આવે તો એ પણ, ચૌરિન્દ્રિયદેવત્વધર્મપ્રયોજ્ય
પ્રયોજનના અન્ય પદાર્થમાં રહેલા સંપાદકત્વનો શકમાં અભાવ છે એવું
સૂચન કરે. પણ આવો અભાવ (સૂચિત થવો એ) સંગત નથી, કારણકે

ચતુરિન્દ્રિયદેવત્વધર્મપ્રયોજ્યપ્રયોજનસમ્પાદકત્વસ્યાભાવમેવ સૂચયેત્ । ન ચ સોઽભાવ ઉપપન્નઃ, ચતુરિન્દ્રિયદેવત્વસ્ય શશશૃંગ્લકલ્પસ્ય કેવલકલ્પનાવિષયસ્ય વસ્તુતોઽવસ્તુત્વેન તત્સાધ્યસ્ય કસ્યચિદપિ પ્રયોજનસ્યાસમ્ભવિતયા તત્સંપાદકત્વલક્ષણસ્ય પ્રતિયોગિનઃ કુત્રાપ્ય-પ્રસિદ્ધત્વાત્ । इत्थञ्च चतुरिन्द्रियदेवोऽस्ति न वेति प्रश्ने द्वितीयस्य भङ्गस्यानवकाशात्तृतीय एव भङ्गः श्रेयान् ।

एतेन - पीतः शङ्खोऽस्ति न वेति प्रश्ने नास्त्येवेत्येवोच्यते शिष्टैः । ततश्च पीतशङ्खलक्षणस्य प्रतियोगिनोऽप्रसिद्धत्वेऽपि तदभावस्य यथा नाशक्यकथनीयत्वं तथैव चतुरिन्द्रियदेवस्याप्रसिद्धत्वेन कुत्राप्य-प्रसिद्धस्यापि विवक्षितसम्पादकत्वलक्षणस्य प्रतियोगिनोऽभावस्य नाशक्यकथनीयत्वमिति । न च सुवर्णादावन्यत्र प्रसिद्धस्य प्रतियोगिनः

શશશૃંગતુલ્ય કેવલકલ્પનારૂપ એવો ચતુરિન્દ્રિયદેવત્વરૂપ ધર્મ વસ્તુતઃ અવસ્તુ હોવાથી તેનાથી સાધ્ય હોય એવું કોઈ પ્રયોજન જ સંભવતું નથી. અને એ સંભવતું નથી, માટે એનું સંપાદકત્વ પણ સંભવતું નથી. આમ, પ્રતિયોગી એવું સંપાદકત્વ અપ્રસિદ્ધ હોવાથી સંપાદકત્વાભાવ કહેવો સંગત ઠરતો નથી. એટલે, શક એ ચતુરિન્દ્રિયદેવ છે? એવા પ્રશ્નના જવાબમાં બીજો ભંગ ઉચિત ન હોવાથી ત્રીજો ભંગ જ ઉચિત છે.

પૂર્વપક્ષઃ ‘પીળો શંખ હોય કે નહીં?’ આવા પ્રશ્નના જવાબમાં શિષ્ટપુરુષો ‘ન જ હોય’ આવો જવાબ આપે છે. એટલે જણાય છે કે પીળો શંખરૂપ પ્રતિયોગી અપ્રસિદ્ધ હોવા છતાં એનો અભાવ કહી શકાય છે. તો એ રીતે વિવક્ષિત સંપાદકત્વ ભલે ને અપ્રસિદ્ધ હોય, એનો અભાવ કહેવો કાંઈ અસંગત નથી.

શંકા- પીળા શંખનો અભાવ જે કહેવાય છે એમાં ખરેખર સર્વત્ર અપ્રસિદ્ધ એવા પીતશંખનો અભાવ જણાતો નથી, પણ અન્યત્ર (સુવર્ણાદિમાં) પ્રસિદ્ધ એવા પીતત્વનો (કે પીતત્વના સંબંધનો) શંખમાં અભાવ જણાય છે. શ્રી વિશેષાવશ્યકભાષ્ય (૧૫૭૪)માં કહ્યું છે કે - અસત્ પદાર્થનો નિષેધ હોતો નથી, (જે એવો વચનપ્રયોગ થાય છે તે) સંયોગાદિના પ્રતિષેધ (નિષેધ)થી સંગત થાય છે. આ સંયોગાદિ ચાર

પીતત્વસ્ય તત્સમ્બન્ધસ્ય વૈવાભાવસ્ય તત્ર બોધો ન તુ પીતશંખા-
 ભાવસ્ય, તદુક્તં - અસઓ નત્થિ નિસેહો, સંજોગાઇપડિસેહઓ સિદ્ધં ।
 સંજોગાઇચઠકંકપિ સિદ્ધમત્થંતરે નિયયં ॥ વિ૦ આ૦ ભા૦ ૧૫૭૪॥
 ઇતિ વાચ્યં, યદા શઙ્ખમુદ્દિશ્ય સ પીતો ન વા ? ઇતિ પ્રશ્નસ્તદૈવ
 નાસ્ત્યેવેત્યનેનોત્તરેણ શઙ્ખે પીતત્વાભાવવિષયકો બોધ ઉદેતીત્યનુભવાત્ ।
 યદા તુ કલ્પનાયામવતીર્ણ પીતશઙ્ખમુદ્દિશ્ય તદસ્તિત્વવિષયકઃ
 પ્રશ્નસ્તદા ન નાસ્તીત્યુત્તરેણ પીતત્વાભાવવિષયકો બોધઃ, અપિ તુ
 પીતશઙ્ખાભાવવિષયક એવ બોધ ઇત્યનુભવસિદ્ધમ્ । અન્યથા ચતુરિ-
 ન્દ્રિયદેવોઽસ્તિ ન વેતિ પ્રશ્નેઽપિ ભ્રમરાદૌ પ્રસિદ્ધસ્ય ચતુરિન્દ્રિયત્વસ્ય
 દેવે યોઽભાવસ્તદભિપ્રાયેણ સ્યાન્નાસ્ત્યેવેત્યુત્તરસ્યાનુપપત્યભાવાત્
 તૃતીયમ્ભક્ત્યાભાવ એવાપદ્યેતેત્યપિ પરાસ્તં, કલ્પનાયામવતીર્ણસ્ય

(અસત્ નથી હોતા) પણ અર્થાન્તરમાં = બીજા પદાર્થમાં નિયત=અવશ્ય
 સિદ્ધ=પ્રસિદ્ધ હોય છે. એટલે, પીતશંખના અભાવ કથનથી, અપ્રસિદ્ધ
 પ્રતિયોગીનો અભાવ કહેવો પણ સંગત છે, એમ કહી શકાતું નથી.

સમાધાન (પૂર્વપક્ષ) - આવી શંકા કરવી યોગ્ય નથી, કારણકે
 જ્યારે શંખને ઉદ્દેશીને 'એ પીળો હોય કે નહીં?' આવો પ્રશ્ન હોય ત્યારે
 જ, 'ન હોય' એવા જવાબથી 'શંખમાં પીતત્વાભાવ હોય છે' આવો બોધ
 થતો અનુભવાય છે. પણ જ્યારે કલ્પનામાં ઉભરેલા પીળાશંખને ઉદ્દેશીને
 તેના અસ્તિત્વ અંગે પ્રશ્ન ઊઠે છે ત્યારે નાસ્તિ એવા જવાબથી સુવર્ણાદિમાં
 પ્રસિદ્ધ એવા પીતત્વના અભાવનો બોધ થતો નથી, પણ પીતશંખાભાવનો
 જ બોધ થાય છે. આ વાત અનુભવસિદ્ધ છે. જો આવું ન માનવામાં આવે
 તો 'શક એ ચઉરિન્દ્રિયદેવ છે?' એવા પ્રશ્નમાં બીજો ભંગ સંભવિત બની
 જવાથી ત્રીજા ભંગનો અભાવ જ થઈ જશે. કેમકે આ રીતે તો ભમરા
 વગેરેમાં પ્રસિદ્ધ એવા ચઉરિન્દ્રિયત્વનો (શકાત્મક) દેવમાં જે અભાવ છે
 એને જણાવવાના અભિપ્રાયથી ત્યાં સ્યાન્નાસ્ત્યેવ એવો જવાબ આપી જ
 શકાય છે, ને આ અભાવ તો અસંગત નથી જ, પછી ત્રીજો ભંગ કહેવાની
 જરૂર શી?

ઉત્તરપક્ષ: આવો પૂર્વપક્ષ પરાસ્ત જાણવો, કારણકે કલ્પનામાં

પીતશઙ્ખ-ચતુરિન્દ્રિયદેવ-શશશૂંગાદેર્વ્યવહારતઃ પ્રામાણ્યમધ્યુપગમ્યૈવ તસ્ય નાસ્તીત્યુત્તરસ્ય પ્રામાણ્યસ્વીકારાત્ । તદુક્તં ન્યાયવિશારદૈર્મહો-પાધ્યાયૈર્નયરહસ્યે-સદુપરાગેણાસત્યપિ વિશિષ્ટે વૈજ્ઞાનિકસમ્બન્ધવિશેષ-રૂપતદ્વ્યવહારોપપત્તેઃ શશશૂંગમસ્તિ ન વેતિ જિજ્ઞાસુપ્રશ્ને શશશૂંગં નાસ્તીત્યેવાભિધાતું યુક્તત્વાત્, આનુપૂર્વીભેદાદુદ્દેશ્યસિદ્ધેઃ । ઇત્યમેવ પીતઃ શઙ્ખો નાસ્તીત્યાદેરપિ પ્રામાણ્યોપપત્તેઃ । કાલ્પનિકસ્યાપ્યર્થસ્ય પરપ્રતિબોધાર્થતયા કલ્પિતાહરણાદિવદ્ વ્યવહારતઃ પ્રામાણ્યાદિતિ ।

નન્વેવં 'અસઓ ણત્થિ ણિસેહો...' ઇત્યાદિમહાભાષ્યવચન-વિરોધઃ, તત્ર શશશૂંગં નાસ્તીત્યાદિવચનપ્રયોગપ્રામાણ્યસ્યોપપાદિતત્વાત્,

ઉભરેલા પીતશંખ-ચતુરિન્દ્રિયદેવ-શશશૂંગ વગેરેને વ્યવહારથી પ્રમાણ માનીને જ તે 'પીતશંખ નથી' વગેરે ઉત્તરને પ્રમાણ મનાય છે. ન્યાયવિશારદ મહોપાધ્યાય શ્રીમદ્ યશોવિજયજી મહારાજે નયરહસ્યગ્રન્થમાં કહ્યું છે કે - વિશિષ્ટ પદાર્થ અસત્ હોય તો પણ સત્ પદાર્થના ઉપરાગથી એક ચોક્કસ પ્રકારના વૈજ્ઞાનિકસંબંધરૂપ તેનો વ્યવહાર સંગત છે. [આશય એ છે કે શશ અને શૂંગ વચ્ચે વાસ્તવિક સંબંધ છે નહીં. તેથી શૂંગવિશિષ્ટશશરૂપ કે શશીયત્વવિશિષ્ટ શૂંગરૂપ વિશિષ્ટ પદાર્થ અસત્ છે. તો પણ શશ અને શૂંગ એ બન્ને સ્વતંત્ર તો સત્ છે જ. એ બન્નેના ઉપરાગવાળું (છાયાવાળું) 'શશઃ શૂંગચ્ચ' આવું જ્ઞાન થઈ શકે છે. ને તેથી આ એક જ્ઞાનની વિષયતા એ બન્નેમાં આવી જવાથી એકજ્ઞાનવિષયત્વસ્વરૂપ વૈજ્ઞાનિકસંબંધથી શશશૂંગવિશિષ્ટ બની શકે છે, ને એ રીતે એનો વ્યવહાર થઈ શકે છે. અથવા પોતાના જ્ઞાનમાં શશ અને (મૃગીય) શૂંગ ઉપસ્થિત થયેલા છે. એ બન્નેને જ્ઞાતા પોતાની કલ્પનાથી ભેગા કરીને સસલાના માથા પર શિંગડું હોય એવી કલ્પના કરે છે. 'શશશૂંગ' શબ્દ પરથી આવી કલ્પના થવી અશક્ય નથી. પણ આ માત્ર કલ્પના જ છે, વાસ્તવિક આવો કોઈ પદાર્થ હોતો નથી. આવી કલ્પનાસ્વરૂપ જ્ઞાનમાં ભાસતો બે વચ્ચેનો સંબંધ એ વૈજ્ઞાનિકસંબંધવિશેષ તરીકે અહીં અભિપ્રેત છે.] આવા સંબંધના કારણે કાલ્પનિક શશશૂંગનો વ્યવહાર થઈ શકતો હોવાથી, જિજ્ઞાસુએ જ્યારે 'શશશૂંગ હોય કે નહીં?'

તસ્ય ચ પ્રામાણ્યસ્ય પારમાર્થિકત્વાત્, 'વ્યવહારતઃ' ઇતિવિશેષણ-
 સ્યાનુપાદાનાદિતિ ચેદ્? અહો ભ્રાન્તિઃ, તત્ર મૃગાદૌ પ્રસિદ્ધસ્ય સત એવ
 શૃઙ્ગસ્ય (તત્સમ્બન્ધસ્ય વા) શશો યોઽભાવસ્તદ્વાચકત્વેનૈવ તદ્વચન-
 પ્રયોગપ્રામાણ્યસ્યોપપાદિતત્વાત્, ન તુ શશશૃઙ્ગાત્મકસ્યાસતઃ પદાર્થસ્ય
 યોઽભાવસ્તદ્વાચકત્વેનેતિ । પ્રતિયોગિજ્ઞાનાધીનજ્ઞાનવિષયત્વાદભાવસ્ય
 યત્ર શશશૃઙ્ગ-પીતશઙ્ખાદિલક્ષણસ્ય પ્રતિયોગિનઃ પારમાર્થિકં પ્રત્યક્ષાદિકં
 જ્ઞાનમસમ્ભવિ, તત્ર તસ્ય કાલ્પનિકં જ્ઞાનમપેક્ષ્યૈવ તદભાવબોધસ્યાપિ
 નિર્વાહ્યત્વેન વ્યવહારત એવ પ્રામા-ણ્યાત્ ।

કિञ્ચ પ્રકૃતં મહાભાષ્યવચનમવાચ્યત્વમપિ સૂચયત્યેવ ।

આવો પ્રશ્ન પૂછ્યો હોય છે ત્યારે જવાબમાં 'શશશૃંગ ન જ હોય' એમ
 જ કહેવું યોગ્ય છે (નહીં કે 'શશને શૃંગ ન હોય' એમ કહેવું એ.)

[અહીં આવો આશય છે કે- પૂર્વપક્ષ- 'શશશૃંગ ન જ હોય' આવો
 જવાબ આપવો ઉચિત નથી, કારણકે એમાં શશશૃંગને ઉદ્દેશીને (=ઉદ્દેશ્ય
 બનાવીને) નાસ્તિત્વનું વિધાન છે. પણ શશશૃંગ એ અસત્ હોવાથી ઉદ્દેશ્ય
 બની શકે જ નહીં. એટલે પ્રસ્તુતમાં 'શશને શૃંગ ન હોય' આવો જ જવાબ
 આપવો ઉચિત છે, કારણકે એમાં ઉદ્દેશ્યભૂત શશ પણ સત્ છે અને
 વિધેયભૂત (જેનું વિધાન છે તે) શૃંગનો અભાવ પણ અપ્રસિદ્ધ નથી.

ઉત્તરપક્ષ: શશને ઉદ્દેશીને શૃંગનો પ્રશ્ન હોય (એટલે કે શશને શૃંગ
 હોય કે નહીં? આવો પ્રશ્ન હોય) ત્યારે તમે કહેલો જવાબ બરાબર છે પણ
 'શશશૃંગ હોય કે નહીં?' આવા પ્રશ્ન અંગે એવો જવાબ કહેવો બરાબર
 નથી, કારણકે પ્રશ્નમાં શશ નહીં પણ શશશૃંગ ઉદ્દેશ્ય છે, માટે જવાબમાં
 પણ શશશૃંગ જ ઉદ્દેશ્ય તરીકે જોઈએ.

પૂર્વપક્ષ: પણ શશશૃંગ સર્વથા અસત્ હોવાથી ઉદ્દેશ્ય તરીકે
 સિદ્ધ=ઉપસ્થિત જ શી રીતે થશે?]

ઉત્તરપક્ષ: આનુપૂર્વીભેદથી= આનુપૂર્વીવિશેષથી= શ્અશ્અશ્-
 ઋઙ્ગ્અ... આવી ચોક્કસ પ્રકારની આનુપૂર્વીથી (વર્ણાનુપૂર્વીનિષ્પન્ન
 શબ્દથી) કલ્પનામાં શશશૃંગ ઉદ્દેશ્ય તરીકે સિદ્ધ થઈ શકે છે. (ને તેથી પછી
 એના નિષેધનું વિધાન થઈ શકે છે.) પીતઃ શંખો નાસ્તિ વગેરે વચનપ્રયોગો

તચ્ચૈવં-શશશૃઙ્ગાદેરસતો નિષેધો નાસ્તીત્યત્રોક્તં, તદ્વિધિસ્તુ નૈવ સમ્ભવતીતિ સર્વજનપ્રતીતિસિદ્ધમ્ । તતશ્ચાસ્તિનાસ્તીતિદ્વયોરસમ્ભવાત્ પારિશેષન્યાયાદવાચ્યત્વમેવાનન્યગત્યા મન્તવ્યમ્ । તથાહિ-ચરણાદૌ શશીયત્વં સ્વધર્મઃ, શૃઙ્ગત્વચ્છ પરધર્મઃ [યદ્વા (મૃગ)શૃઙ્ગે શૃઙ્ગત્વં સ્વધર્મઃ શશીયત્વચ્છ પરધર્મઃ] । અનયોઃ સ્વપરધર્મયોર્યુગપદ્વિવક્ષ્યાયાં શશશૃઙ્ગમસ્તિ ન વા ? इत्युत्तिष्ठति प्रश्ने 'स्यादवाच्य एव इत्येवोत्तरं

પણ આ જ રીતે પ્રમાણભૂત ઠરી શકે છે. એટલે કે કાલ્પનિક પીતશંખને ઉદ્દેશીને નાસ્તિત્વનું વિધાન છે એમ માનીને આવા વચનપ્રયોગોની સંગતિ થઈ શકે છે. પીપળ પાન ખરંતા હસતી કુંપલિયા, અમ વીતી તુમ વીતશે ધીરી બાપુડિયા....વગેરેમાં પીળા પાન-તાજા લીલાં પાન વચ્ચેનો સંવાદ એ કાલ્પનિક ઉદાહરણ છે (કારણકે પાંદડા વચ્ચે વાર્તાલાપ શક્ય નથી.) આવા કાલ્પનિક ઉદાહરણ પણ અન્યને અનિત્યતા વગેરેનો બોધ આપવા માટે હોવાથી વ્યવહારથી પ્રમાણભૂત મનાય છે (કારણકે અભિપ્રેત બોધ આપવાનું કાર્ય કરી શકે છે). એમ કાલ્પનિક શશશૃંગ વગેરે પણ, આવો કોઈ પદાર્થ ત્રણે કાળમાં ક્યાંય પણ સંભવતો નથી એવો બોધ આપતા હોવાથી વ્યવહારથી પ્રમાણભૂત છે (નયરહસ્યનો અધિકાર પૂર્ણ થયો..)

શંકા - આમ નયરહસ્યને અનુસરીને, શશશૃંગ નાસ્તિ વગેરેને વ્યવહારથી જ પ્રમાણ માનશો તો મહાભાષ્યના=વિશેષાવશ્યકભાષ્યના 'અસત્નો નિષેધ હોતો નથી' વગેરે (૧૫૭૪મી ગાથા) વચનનો વિરોધ થશે. કારણકે ત્યાં આવા વચનના પ્રામાણ્યની સંગતિ કરી દેખાડી છે. વળી 'વ્યવહારથી' એવો શબ્દ ત્યાં વાપર્યો નથી, માટે જણાય છે કે એ પારમાર્થિક પ્રામાણ્ય છે.

સમાધાન- અહો કેવી ભ્રમણામાં રાયો છો? એ ભાષ્યમાં તો, હરણિયા વગેરેના પ્રસિદ્ધ અને સત્ એવા જ શૃંગનો (કે એના સંબંધનો) સસલામાં જે અભાવ હોય છે એને જણાવનાર તરીકે એ વચનને પ્રમાણભૂત જણાવેલ છે, નહીં કે શશશૃંગાત્મક અસત્ પદાર્થનો જે અભાવ, એને જણાવનાર તરીકે. એને જણાવનાર તરીકે તો આવું વચન વ્યવહારથી

દેયમિતીત્યમપિ સિદ્ધમ્ ।

एवञ्च शशशृङ्गविषयो बोधस्त्रिविधो भवतीति निश्चीयते ।
(१) अन्यत्र प्रसिद्धस्य सतः शृङ्गस्य (तत्सम्बन्धस्य वा) शशो
योऽभावस्तद्विषयः प्रथमः (२) कल्पनायामवतीर्णस्य शशशृङ्गस्येह
जगति योऽभावस्तद्विषयो द्वितीयः (३) 'स्यादवाच्य एव' त्याकार-
स्तृतीयः । एतेषु त्रिषु बोधेषु प्रथमद्वितीयौ 'शशशृङ्गं नास्ती'तिशिष्ट-

જ પ્રમાણ ઠરી શકે છે. પરમાર્થથી નહીં. કારણકે 'અભાવ'ની એક વ્યાખ્યા આવી અપાય છે કે - જેનું જ્ઞાન પ્રતિયોગીના જ્ઞાનને આધીન હોય તે અભાવ. એટલે જે અભાવના પ્રતિયોગીરૂપ શશશૃંગ-પીતશંખ વગેરેનું પ્રત્યક્ષ વગેરે પારમાર્થિક જ્ઞાન અસંભવિત હોય છે, તે અભાવના બોધનો નિર્વાહ પ્રતિયોગીના કાલ્પનિકજ્ઞાનની અપેક્ષાએ જ કરવાનો હોવાથી ત્યાં વ્યવહારથી જ પ્રામાણ્ય માની શકાય છે.

વળી, મહાભાષ્યનું આ વચન ત્રીજા ભંગના અવાચ્યત્વને પણ જણાવે જ છે. તે આ રીતે - આ ગાથાના પ્રથમ ચરણમાં કહ્યું છે કે શશશૃંગ વગેરે અસત્નો નિષેધ હોતો નથી. એટલે કે નાસ્તિત્વ કહી શકાતું નથી. વળી એનો વિધિ પણ સંભવતો નથી (અર્થાત્ અસ્તિત્વ પણ કહી શકાતું નથી) એ વાત સર્વજનને પ્રતીતિસિદ્ધ છે. એટલે અસ્તિ-નાસ્તિ એ બન્ને અસંભવિત હોવાથી પારિશેષ ન્યાયે અવાચ્યત્વ જ માનવાનું રહે છે. તે આ રીતે - ચરણાદિમાં શશીયત્વ (=સસલાનું હોવાપણું) એ સ્વધર્મ છે ને શૃંગત્વ એ પરધર્મ છે. અથવા હરણિયાના શૃંગમાં શૃંગત્વ એ સ્વધર્મ છે ને શશીયત્વ એ પરધર્મ છે. આ બન્ને ધર્મની યુગપદ્ધિવિવક્ષા હોય ત્યારે શશશૃંગમસ્તિ ન વા એવો પ્રશ્ન ઊઠે છે ને ત્યારે ઉપર કહ્યું એમ સ્યાદવાચ્ય એવ એવો જ ઉત્તર આપવાનો રહે છે, એ સિદ્ધ થયું.

એટલે શશશૃંગ અંગે ત્રણ રીતે બોધ થાય એ જણાય છે. (૧) અન્યત્ર હરણિયા વગેરેમાં પ્રસિદ્ધ પારમાર્થિક સત્ એવા શિંગડાનો (કે એનાં સંબંધનો) સસલામાં જે અભાવ હોય છે એને જણાવનારો બોધ, (૨) કલ્પનામાં ઉભરેલા શશશૃંગનો આ વિશ્વમાં જે અભાવ છે તેને જણાવનારો

જનવચનજન્યૌ યથાક્રમં પારમાર્થિક-વ્યાવહારિકપ્રામાણ્યવન્તૌ ।
તૃતીયસ્તુ મહાભાષ્યગતપ્રકૃતપદ્યપ્રથમચરણતાત્પર્યલબ્ધઃ પરમાર્થતઃ
પ્રામાણ્યવાન્ । તતશ્ચ શશીયત્વ-શૃંગ્ગત્વલક્ષણસ્વપરધર્મયોઃ પૃથક્-
કૃતત્વાન્ન પ્રથમઃ, પરમાર્થતોઽપ્રમાત્વાચ્ચ ન દ્વિતીયોઽપ્યત્રાધિકૃતઃ ।
અતો યુગપદ્ધિવક્ષાવાન્ પરમાર્થતઃ પ્રમારૂપસ્તૃતીય એવોચિતઃ ।

એવમ્ચ દેવત્વલક્ષણસ્વધર્મ-ચતુરિન્દ્રિયત્વલક્ષણપરધર્માભ્યાં
યુગપદ્ધિચારણાયામુત્થિતસ્ય ચતુરિન્દ્રિયદેવત્વેન શક્રોઽસ્તિ ન વેતિ પ્રશ્ને
સ્યાદવાચ્ય એવત્યેવોત્તરમુચિતમિતિ સિદ્ધમ્ ॥૧૧॥ એવં નિરૂપિત-
સ્તૃતીયો ભક્તોઽથ ચતુર્થઃ પ્રારભ્યતે । સ ચ સ્યાદસ્ત્યેવ સ્યાન્નાસ્ત્યેવેતિ
રૂપ ઇત્યભિધાતુમાહ એકોઽશશ્ચેત્યાદિ-

એકોઽશશ્ચ સ્વરૂપેણ યૌગપદ્યમનર્પિતમ્ ।

એકોઽશઃ પરરૂપેણ સ્યાદસ્તિનાસ્તિ તૂર્યકઃ ॥૧૨॥

તથા (૩) સ્યાદવાચ્ય એવ એવો ત્રીજો બોધ. આ ત્રણમાંના પ્રથમ બે
'શશશૃંગ્ગં નાસ્તિ' એવા શિષ્ટ પુરુષોના વચન પરથી થાય છે ને ક્રમશઃ
પારમાર્થિક-વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ પ્રમાણભૂત હોય છે. ત્રીજો બોધ
મહાભાષ્યની પ્રસ્તુત ગાથાના પ્રથમચરણપરથી તાત્પર્યરૂપે પ્રાપ્ત થયેલો છે
ને એ પરમાર્થથી પ્રમાણભૂત છે. એટલે પ્રથમમાં શશીયત્વ-શૃંગ્ગત્વરૂપ સ્વ-
પરધર્મોની યુગપદ્ધિ વિવક્ષા ન હોવાથી અને બીજો પરમાર્થથી અપ્રમા
હોવાથી એ બન્ને પ્રસ્તુતમાં ઉપયોગી નથી. માટે યુગપદ્ધિવિવક્ષાવાળો
પરમાર્થથી પ્રમારૂપ ત્રીજો જ બોધ ઉચિત છે.

આમ, દેવત્વરૂપ સ્વધર્મ અને ચતુરિન્દ્રિયત્વરૂપ પરધર્મ...આ
બન્નેની યુગપદ્ધિ વિવક્ષામાં ઊભા થતા 'શક એ ચતુરિન્દ્રિયદેવ છે?' એવા
પ્રશ્નના જવાબમાં સ્યાદવાચ્ય એવ એવા ત્રીજાભંગનો ઉત્તર જ ઉચિત છે,
એ સિદ્ધ થયું.

આમ ત્રીજા ભંગનું નિરૂપણ પૂર્ણ થયું. ॥૧૧॥ હવે, 'છે ને નથી'

અત્ર સમુચ્ચયાર્થસ્ય ચકારસ્યોત્તરાર્થસ્થૈકોઽશઙ્ગત્યનન્તરમન્વયો
જ્ઞેયઃ । યૌગપદ્યમનર્પિતમિતિ-એકેનૈવ શબ્દેન યુગપદ્વયોર્બોધો નાપેક્ષિત
ઇત્યર્થઃ । શેષોઽર્થો વિવરણાદ ગમ્યઃ । તથાહિ-

एकं मृन्मयघटसाध्यं प्रयोजनमन्यच्च चतुष्कोणघटसाध्य-
मित्येवं द्वे प्रयोजने यदा स्तस्तदा घटो मृन्मयो न वा? चतुष्कोणो न
वा? इति प्रश्न उत्तिष्ठति यत्रैकः 'स्व'रूपस्योल्लेखोऽन्यश्च 'पर'रूपस्यो-
ल्लेखो वर्तते । स्यादस्त्येव मृन्मयः स्यान्नास्त्येव चतुष्कोण इत्युत्तरं
त्वस्य स्पष्टमेव ।

અત્ર ઘટશ્ચતુષ્કોણો ન વા? મૃન્મયો ન વે?તિ ક્રમેણોત્થિતસ્ય
પ્રશ્નસ્ય તત્ક્રમેણૈવ દત્તસ્ય સ્યાન્નાસ્ત્યેવ (ચતુષ્કોણઃ) સ્યાદસ્ત્યેવ
(મૃન્મયઃ) ઇત્યુત્તરસ્યાપ્યત્રૈવાન્તર્ભાવો જ્ઞેયઃ, ન તુ સ્વતન્ત્રો ભદ્ગઃ
કર્તવ્યઃ ।

તથા ઘટો મૃન્મયો ન વા? રક્તો ન વા? ચતુષ્કોણો ન

स्यादस्त्येव-स्यान्नास्त्येव એવો યોથો ભંગ પ્રરૂપાય છે -

गाथार्थ : એક અંશ સ્વરૂપે અને એક અંશ પરરૂપે જ્યારે
વિવક્ષિત છે, વળી યૌગપદ્ય અપેક્ષિત નથી, અર્થાત્ ક્રમશઃ જવાબ
આપવાનો છે, ત્યારે સ્યાદસ્ત્યેવ સ્યાન્નાસ્ત્યેવ એવો યોથો ભંગ મળે છે.

મૃન્મયઘડાથી સરી શકે એવું એક પ્રયોજન અને ચોરસઘડાથી સરી
શકે એવું એક પ્રયોજન...આવા બે પ્રયોજનો ઊભા થયા હોય ત્યારે 'આ
ઘડો મૃન્મય છે?' 'ચોરસ છે?' આવો એક 'સ્વ'રૂપના ઉલ્લેખવાળો અને
એક 'પર'રૂપના ઉલ્લેખવાળો પ્રશ્ન નિર્માણ થાય છે. આનો જવાબ 'છે અને
નથી' સ્યાદસ્ત્યેવ મૃન્મયઃ-સ્યાન્નાસ્ત્યેવ ચતુષ્કોણઃ આવો હોવો સ્પષ્ટ જ છે.

આમાં 'ઘડો ચોરસ છે? મૃન્મય છે?' આમ વિપરીતક્રમે પ્રશ્ન
ઊઠ્યો હોય અને તેથી જવાબ 'નથી અને છે' આ રીતે આપવામાં આવે
તો પણ એનો આ ભંગમાં જ સમાવેશ કરવામાં આવે છે, સ્વતંત્ર ભંગ
કહેવાતો નથી.

એમ 'ઘડો મૃન્મય છે? રક્ત છે? ચોરસ છે?' આ રીતે બે

वे?त्येवं यत्र द्वयोः स्वरूपयोरेकस्य च 'पर'रूपस्योल्लेखः, यद्वा घटो मृन्मयो न वा ? श्यामो न वा ? चतुष्कोणो न वा ?इत्येवं यत्रैकस्य 'स्व'रूपस्य द्वयोस्तु 'पर'रूपयोरुल्लेखः, यद्वा घटो मृन्मयो न वा ? भूमिस्थो न वा ? श्यामो न वा ? चतुष्कोणो न वा ?इत्येवं यत्र द्वयोः स्वरूपयोर्द्वयोस्तु पररूपयोरुल्लेखः, यद्वैवमेवानेकेषां स्वरूपाणामनेकेषाञ्च पररूपाणां यत्रोल्लेखः.....एतादृशानां सर्वेषामपि प्रश्नानां स्यादस्त्येव स्यान्नास्त्येवेत्येव समाधानं ज्ञेयम् । उत्तरेऽस्तीत्यस्य नास्तीत्यस्य च सकृदेवोच्चारो न तु प्रश्नानुसारेण द्वित्रिरनेककृत्वो वोच्चार इत्यर्थः, अस्ति-अस्ति-अस्ति...यद्वा नास्ति-नास्ति-नास्ति... इत्यनेकशः कथनस्य निष्प्रयोजनत्वात्, स्यादस्त्येव-स्यान्नास्त्येवेत्येतावतैवोत्तरेण जिज्ञासायास्तृप्तत्वसम्भवात् ।

ततश्चैवंप्रकारेषु प्रश्नेषु प्रज्ञापकः प्रश्नोल्लिखितानि सर्वाणि 'स्व'रूपाणि सम्मील्यैकस्यैव 'स्व'रूपस्यात्रोल्लेख इति मन्यते, तथैव

'स्व'रूपना अने अेक 'पर'रूपना उल्लेखवाणो प्रश्न निर्माण थयो डोय... क्यारेक 'घडो मृन्मय छे? श्याम छे? योरस छे?' आ रीते अेक 'स्व'रूपना अने अे 'पर'रूपना उल्लेखवाणो प्रश्न निर्माण थयो डोय... क्यारेक 'घडो मृन्मय छे? भूमिस्थ छे? श्याम छे? योरस छे?' आवा अे 'स्व'रूपना अे अे 'पर'रूपना उल्लेखवाणो प्रश्न निर्माण थयो डोय... के आ ज रीते गमे अेटला 'स्व'रूपना अने गमे अेटला 'पर'रूपना उल्लेखवाणो प्रश्न उलो थयो डोय... आवा अधा प्रश्नोने कभशः 'स्व'रूपना अने 'पर'रूपना उल्लेखवाणो प्रश्न समञ्जने जवाअ तो 'छे अने नथी' आवो आ ज अंगनो आपवानो डोय छे. कारण के छे-छे-छे... आवुं अनेकवार ओलवानो के नथी-नथी-नथी.... आवुं अनेक वार ओलवानो कशो मतलअ नथी. 'छे अने नथी' आटला उत्तरमां ज अधुं आवी जाय छे. अेटले आपणे कल्पना करी शकीअे छीअे के प्रज्ञापक आवा स्थणोमां जेटला 'स्व'रूपनो उल्लेख थयो डोय अे अधाने अेगा करीने अेक 'स्व'रूप तरीके अने अेम जेटला 'पर'रूपनो उल्लेख थयो डोय अे अधाने अेगा करीने अेक 'पर'रूप तरीके उल्लेख समञ्ज ले छे

ચ પ્રશ્નોલ્લિખિતાનિ સર્વાણિ પરરૂપાણિ સમ્મીલ્યૈકસ્યૈવ 'પર'રૂપસ્યા-
ત્રોલ્લેખ ઇતિ મન્યતે । એવં મત્વા સ્યાદસ્ત્યેવ સ્યાન્નાસ્ત્યેવેત્યેવોત્તરં
દદાતીતિ કલ્પને ન કોઽપિ દોષઃ પ્રતીયતે । તતશ્ચ 'ઘટોઽમદાવદજો
ન વા? મૃન્મયો ન વા? ભૂમિસ્થો ન વા? શ્યામો ન વા? ચતુષ્કોણો ન
વે?'તિ યદિ પ્રશ્નસ્તદા ધર્માણાં સ્વ-પરવિભાગસ્ય જ્ઞાતૃત્વાત્પ્રજ્ઞાપક
આદ્યાનિ ત્રીણિ સ્વરૂપાણિ સમ્મીલ્યાન્તિમે ચ દ્વે પરરૂપે સમ્મીલ્ય પ્રશ્નં
'ઘટોઽમદાવાદજમૃન્મયભૂમિસ્થો ન વા? શ્યામચતુષ્કોણો ન વા?'
ઇત્યાકારં મન્યતે, તતશ્ચ 'સ્યાદસ્ત્યેવામદાવાદજમૃન્મયભૂમિસ્થઃ સ્યાન્ના-
સ્ત્યેવ શ્યામચતુષ્કોણ' ઇત્યાકારમુત્તરં દદાતિ ।

નનુ કાનિ 'સ્વ'રૂપાણિ કાનિ ચ 'પર'રૂપાણીતિ વિભાગ-
જ્ઞાનાભાવાત્પ્રશ્નકારસ્તુ ક્રમેણ વ્યુત્ક્રમેણાક્રમેણ વાપિ પ્રશ્નં પૃચ્છતિ ।
તતશ્ચ ઘટો મૃન્મયો ન વા? શ્યામો ન વા? અમદાવાદજો ન વા?
ભૂમિસ્થો ન વા? ચતુષ્કોણો ન વા?'ઇતિ સ્વ-પર-સ્વ-સ્વ-પરધર્મેતિ

ને પછી 'છે અને નથી' એમ જવાબ આપે છે. જેમકે ઘડો અમદાવાદી
છે? મૃન્મય છે? ભૂમિસ્થ છે? શ્યામ છે? ચોરસ છે? આવો પ્રશ્ન ઊઠ્યો
હોય તો (પૂછનાર ભલે જાણતો નથી કે આમાંથી 'સ્વ'રૂપ કયા કયા છે
ને 'પર'રૂપ કયા કયા?) પણ પ્રજ્ઞાપક તો જાણે જ છે.. જો એ પણ
જાણતો ન હોય, તો તો જવાબ જ ન આપી શકે... આમાંના પ્રથમ ત્રણ
'સ્વ'રૂપ ને ભેગા કરીને અને છેલ્લા બે 'પર'રૂપને ભેગા કરીને પ્રશ્નને
'ઘડો અમદાવાદી મૃન્મયભૂમિસ્થ છે? શ્યામચોરસ છે?' આવો સમજીને
બધાનો જવાબ આવી જાય એ રીતે 'છે અને નથી' એમ જવાબ આપે
છે.. અર્થાત્ 'સ્યાદ્ અમદાવાદી-મૃન્મય-ભૂમિસ્થ છે જ અને સ્યાત્
શ્યામ-ચોરસ નથી જ' એમ જવાબ આપે છે.

શંકા- પ્રશ્નકર્તાને તો 'સ્વ'રૂપ કયા ને 'પર'રૂપ કયા એ ખબર
નથી... એટલે એનો પ્રશ્ન તો એવો પણ હોય શકે કે જેમાં સ્વ-
પરરૂપોનો આડો અવળો પણ ઉલ્લેખ હોય... જેમકે પ્રસ્તુતમાં 'ઘડો
મૃન્મય છે? શ્યામ છે? અમદાવાદી છે? ભૂમિસ્થ છે? ચોરસ છે?' આવો
પણ પ્રશ્ન એને ઊઠી શકે છે. (અર્થાત્ સ્વ-પર-સ્વ-સ્વ-પર રૂપના

ક્રમેણ યદા પ્રશ્નં પૃચ્છતિ તદા પ્રજ્ઞાપકઃ કિં કરોતીતિ ચેત્ ? શ્રુણુ-સ્વ-પરવિભાગસ્ય જ્ઞાતા પ્રજ્ઞાપક ઉપર્યુક્તવદેવ ત્રીણ્યપિ 'સ્વ'રૂપાણિ સમ્મીલ્ય દ્વે અપિ ચ પરરૂપે સમ્મીલ્ય પ્રશ્નં 'ઘટોઽમદાવાદજમૃન્મય-ભૂમિસ્થો ન વા ? શ્યામચતુષ્કોણો ન વા ?'ઇત્યાકારં કલ્પયિત્વા 'સ્યાદસ્ત્યેવામદાવાદજમૃન્મયભૂમિસ્થઃ સ્યાન્નાસ્ત્યેવ શ્યામચતુષ્કોણ' ઇત્યેવ દદાતિ । એતચ્ચ મન્તવ્યમેવ । અન્યથા ઘટાદિપદાર્થાનામસ્મદ્-વ્યવહારોપયોગીન્યપ્યનેકાનિ 'સ્વ'રૂપાણિ ભવન્ત્યનેકાનિ ચ 'પર'-રૂપાણિ ભવન્તીતિ તેષાં ક્રમેણ-વ્યુત્ક્રમેણાક્રમેણ ચ સહસ્રશઃ સંવેધાઃ સમ્ભવન્તિ । તતશ્ચાસ્તિ-નાસ્તિ, નાસ્તિ-અસ્તિ, અસ્તિ-અસ્તિ-નાસ્તિ, અસ્તિ-નાસ્તિ-અસ્તિ, અસ્તિ-નાસ્તિ-નાસ્તિ-અસ્તિ... ઇત્યેવં પ્રકારાઃ કિયન્તો ભજ્ઞા મન્તવ્યા ઇતિ ।

કિંચ્ચ યદ્યેવં 'સ્વ'રૂપાણાં 'પર'રૂપાણાં ચ સમ્મીલનં ન મન્યેત તદા પ્રથમાદિભજ્ઞાનામપિ શતશો ભજ્ઞાઃ સ્યુઃ । કશ્ચિત્પૃચ્છતિ (ઉલ્લેખવાળો... કે આવો કોઈપણ પ્રશ્ન ઊઠી શકે છે.) તો પ્રજ્ઞાપક શું કરશે?

સમાધાન- તો પણ પ્રજ્ઞાપક બધા 'સ્વ'રૂપોને ભેગા કરીને અને બધા 'પર'રૂપોને ભેગા કરીને ઉપર જણાવ્યા મુજબ 'છે અને નથી' એવો જ જવાબ આપશે...

આવું માનવું આવશ્યક છે, કારણ કે તે-તે ઘટાદિ પદાર્થના આપણા વ્યવહારમાં આવતા પણ ઢગલાબંધ 'સ્વ'રૂપો હોય છે ને ઢગલાબંધ 'પર'રૂપો હોય છે.. એના આડાઅવળાક્રમે હજારો સંબંધ થાય... છે. નથી-છે, છે-છે-નથી, છે-નથી-છે, છે-નથી-નથી-છે... આવા કેટલા ભંગ માનવાના? કોઈ આરો જ ન આવે....

વળી, આ રીતે જો બધા 'સ્વ'રૂપોને ભેગા કરવાની ને 'પર'રૂપોને ભેગા કરવાની વાત માનવામાં ન આવે તો તો પ્રથમ વગેરે દરેક ભંગના સેંકડો ભંગ થઈ જાય. કોઈ પૂછે કે ઘડો મૃન્મય છે? રક્ત છે? તો છે-છે જવાબ આપવો પડે. કોઈ પૂછે કે ઘડો મૃન્મય છે? રક્ત

ઘટો મૃન્મયો ન વા? રક્તો ન વા? 'ઇતિ, તદા સ્યાદસ્ત્યેવ સ્યાદ-સ્ત્યેવેત્યુત્તરં દાતવ્યં સ્યાત્ । કશ્ચિત્તુ પૃચ્છતિ ઘટો મૃન્મયો ન વા? રક્તો ન વા ? ભૂમિસ્થો ન વે?તિ, તદા સ્યાદ્ અસ્તિ-અસ્તિ-અસ્તિ-એવેત્યુત્તરં દાતવ્યં સ્યાદ્ । એવઞ્ચ પ્રથમભદ્રસ્યાપ્યનેકે ભદ્ગાઃ સ્યુઃ । તથૈવ ચ દ્વિતીયભદ્રસ્યાપિ સ્યાન્નાસ્ત્યેવ-સ્યાન્નાસ્ત્યેવ, સ્યાદ્ નાસ્તિ-નાસ્તિ-નાસ્તિ-એવેત્યાદયોઽનેકે ભદ્ગાઃ સ્યુઃ । એવમેવ ચ તૃતીયા-દીનામપિ સર્વેષાં ભદ્ગાનાં સહસ્રશો ભદ્ગાઃ સ્યુઃ । તથા ચ સત્ત્વભદ્ગ્યા એવ ભદ્ગઃ સ્યાત્, સપ્તેતિ સંખ્યાયાઃ વ્યાઘાતાત્ ।

પૂર્વાચાર્યાણામપ્યેતત્સમ્મીલનં સમ્પતમેવ । અત એવ તૈઃ પશ્ચિમેષુ ભદ્ગેષુ-એકોઽશઃ સ્વરૂપેણૈકોઽશઃ પરરૂપેણેત્યાદિવિવક્ષૈવ દર્શિતા, ન ત્વનેકેઽશાઃ સ્વરૂપેણાનેકેઽશાઃ પરરૂપેણેત્યાદિવિવક્ષા । વિવક્ષિતાનેકાંશસ્ય પ્રશ્નસ્ય સમ્ભવેઽપિ તસ્ય તૈઃ કાપિ વાર્તા યન્ન કૃતા, તેન પ્રશ્નોલ્લિખિતાન્ સ્વરૂપભૂતાનનેકાનંશાન્ સમ્મીલયિત્વૈક એવ સ્વરૂપભૂતોઽશો વિવક્ષિતવ્ય ઇતિ તેષામભિપ્રાયો નિશ્ચીયતે ।

છે? ભૂમિસ્થ છે? તો છે-છે-છે જવાબ આપવો પડે... આમ પ્રથમભંગના ઢગલાબંધ અલગ-અલગ ભંગ થઈ જાય... આ જ રીતે બીજા ભંગના પણ નથી, નથી-નથી, નથી-નથી-નથી.... આવા અલગ-અલગ ઢગલાબંધ ભંગ થઈ જાય... આવું જ ત્રીજા વગેરે દરેક ભંગ અંગે માનવાનું ઊભું થાય... ને તેથી પણ સમભંગી જેવું કાંઈ રહે જ નહીં....

શાસ્ત્રકારોને પણ આવું જ માન્ય છે. એટલે જ આગળના ભંગોમાં એક અંશ સ્વરૂપે-એક અંશ પરરૂપે એમ જણાવ્યું છે... પણ અનેક અંશની વાત નથી.. પ્રશ્ન તો અનેક અંશના ઊઠી જ શકે છે. છતાં એની વાત નથી કરી, એટલે જણાય છે કે જ્યારે પ્રશ્નમાં 'સ્વ'રૂપના અનેક અંશનો ઉલ્લેખ હોય ત્યારે એ બધા અંશોને ભેગા કરીને એક મોટો અંશ બનાવી દેવો... (જેમકે ઘટો મૃન્મય છે? રક્ત છે? આવા પ્રશ્નમાં મૃન્મયત્વ અને રક્તત્વરૂપ એક-એક ધર્મને આવરી લેનાર બે અંશોનો ઉલ્લેખ હોય તો આ બન્ને ધર્મોને આવરી લેનાર મૃન્મયરક્ત

एवमेव पररूपभूतांशविषये युगपदुभयरूपभूतांशविषये च ज्ञेयम् ।

ननु यथा प्रश्नोल्लिखितानि यानि ‘स्व’रूपाणि तानि सर्वाण्ये-
कीकृत्य स्वरूपस्यैक एवोल्लेखो विवक्ष्यते, यानि च ‘पर’रूपाणि
तान्यपि सम्मीलयित्वा पररूपस्यैक एवोल्लेखो विवक्ष्यते तथा स्व-
रूपाणि पररूपाणि च मिथः सम्मीलयित्वा स्व-पररूपस्यैक
एवोल्लेखो विवक्ष्यतामिति चेत् ? न, प्रश्नकर्तुस्तथाऽभिप्रायाभावात् ।
अयमाशयः- यदि प्रश्नकर्तुस्तथाऽभिप्रायो भवेत्तदा तेनैव स्व-पररूपं
सम्मील्यैक एवोल्लेखः कृतो भवेत्, यथा घटो मृन्मयचतुष्कोणो न
वेति प्रश्ने । परन्त्वेवंरूपे प्रश्ने सत्युत्तरं स्यादवक्तव्य एवेति तृतीय-
भङ्गरूपं स्यान्न तु स्यादस्त्येव स्यान्नास्त्येवेति चतुर्थभङ्गरूपम् । ननु
यदा प्रश्नकारो घटो मृन्मयो न वा ? रक्तो न वे ?ति प्रश्नं पृच्छति तदा
तस्य मृन्मयत्वं रक्तत्वञ्च सम्मील्य प्रश्नं पृच्छामीत्यभिप्रायो नास्त्येव,
अन्यथा तेन घटो मृन्मयरक्तो न वा ?इत्येव प्रश्नः पृष्ठः स्यात् । ततश्च

પણારૂપ એક મોટો અંશ બનાવવો.) આવું જ ‘પર’રૂપના અનેક અંશો
માટે જાણવું...

એટલે આ ચોથા ભંગ માટે બધા ‘સ્વ’રૂપોને ભેગા કરીને અને
બધા ‘પર’રૂપોને ભેગા કરીને ઉત્તર ‘છે અને નથી’ એટલો જ
આપવાનો હોય છે એમ માનવું આવશ્યક છે.

પ્રશ્ન- તો આ રીતે ‘સ્વ’ અને ‘પર’ બધા જ રૂપોને ભેગા
કરીને એક ઉલ્લેખ કરી નાખવામાં આવે તો?

ઉત્તર- પ્રશ્નકર્તાનો એવો અભિપ્રાય હોય તો એણે જ બધાને
ભેગા કરીને પૂછ્યું હોય. જેમકે ઘડો મૃન્મયચોરસ છે? આવા પ્રશ્નમાં.
પણ તો પછી ઉત્તર સ્યાદવક્તવ્ય એવ એવો ત્રીજાભંગનો આવી જાય,
ચોથા ભંગનો ન રહી શકે.

પ્રશ્ન- બધા ‘સ્વ’રૂપોને ભેગા કરવાનો પ્રશ્નકર્તાનો અભિપ્રાય ન
હોય... ને તેથી એણે બધાને અલગ-અલગ જ પૂછ્યા હોય (જેમકે ઘડો
મૃન્મય છે? વૃત્ત છે?) તો પણ એનો ભેગો ઉલ્લેખ કરી શકાય. એમ

પ્રષ્ટુસ્તથાભિપ્રાયેઽસત્યપિ પ્રજ્ઞાપકો યથા પ્રશ્નોલ્લિખિતાન્ સ્વરૂપ-
 ભૂતાન્ ધર્માન્ સમ્મીલ્યૈવૈકોલ્લેખં પ્રશ્નં મન્યતે, તદનુસૃત્ય ચોત્તરં
 દદાતિ તથા મૃન્મયત્વં (સ્વરૂપં) શ્યામત્વં (પરરૂપં) ચ સમ્મીલ્ય
 પ્રશ્નં પૃચ્છામીતિ પ્રષ્ટુરભિપ્રાયેઽસત્યપિ પ્રજ્ઞાપકસ્તુ સ્વ-પરરૂપં સમ્મી-
 લ્યૈવ પ્રશ્નં કલ્પયતુ, તદનુસૃત્ય ચોત્તરં દદાતુ, કો દોષઃ ? જિજ્ઞા-
 સોર્જિજ્ઞાસાયા યથાર્થતૃત્સેરભાવ એવાત્ર દોષ ઇતિ સ્વીકુરુ । તથાહિ-
 એકં મૃન્મયઘટસાધ્યમપરચ્છ શ્યામઘટસાધ્યં પ્રયોજનમિત્યેવં દ્વે પ્રયોજને
 યદા સ્તસ્તદા પ્રશ્નકારો મૃન્મયત્વં શ્યામત્વચ્છાસમ્મીલ્યૈવ ઘટો મૃન્મયો

પરરૂપોનો પણ પ્રશ્નકર્તાએ અલગ-અલગ ઉલ્લેખ કર્યો હોય, છતાં એનો
 ભેગો ઉલ્લેખ કરી શકાય.... તો ભલે ને પ્રશ્નકર્તાએ પ્રશ્નમાં સ્વ-પર
 રૂપોને ભેગા કર્યા ન હોય... પ્રજ્ઞાપક ભેગા કરીને જવાબ આપે તો શું
 વાંધો છે?

ઉત્તર- ઉત્તર બદલાઈ જવો ને તેથી પ્રશ્નકર્તાની જિજ્ઞાસા યથાર્થ
 રીતે ન સંતોષાવી એ વાંધો છે. ઘડો મૃન્મય છે? રક્ત છે? આ બે
 ‘સ્વ’રૂપોને ભેગા કર્યા વગર અલગ-અલગ છે-છે જવાબ આપવામાં
 આવે કે ‘ઘડો મૃન્મયરક્ત છે?’ એમ ભેગો ઉલ્લેખ સમજી ‘છે’ એટલો
 જ જવાબ આપવામાં આવે (અર્થાત્ સ્યાદસ્ત્યેવ મૃન્મયઃ સ્યાદસ્ત્યેવ રક્તઃ
 એવો જવાબ આપવામાં આવે કે સ્યાદસ્ત્યેવ મૃન્મયરક્તઃ એવો જવાબ
 આપવામાં આવે) પ્રશ્નકર્તાને કશો ફરક પડતો નથી... કારણકે બન્ને
 પ્રકારના જવાબમાં, ઘડો મૃન્મય પણ છે ને રક્ત પણ છે... ને તેથી
 મૃન્મયઘડાનું પ્રયોજન પણ એનાથી સરી શકે છે ને રક્તઘડાનું પણ...
 આવો બોધ સમાન રીતે મળી જ શકે છે. એ જ રીતે ઘડો વેદિકાસ્થ છે?
 ચોરસ છે? આ બે ‘પર’રૂપોને ભેગા કર્યા વગર અલગ અલગ ‘નથી-
 નથી’ (સ્યાન્નાસ્ત્યેવ વેદિકાસ્થઃ સ્યાન્નાસ્ત્યેવ ચતુષ્કોણઃ) જવાબ
 આપવામાં આવે કે ‘ઘડો વેદિકાસ્થ ચોરસ છે?’ એમ ભેગો ઉલ્લેખ
 સમજીને ‘નથી’ (સ્યાન્નાસ્ત્યેવ વેદિકાસ્થચતુષ્કોણઃ) એટલો જ જવાબ
 આપવામાં આવે.... પ્રશ્નકર્તાને કશો ફરક પડતો નથી. કારણ કે બન્ને
 રીતમાં ઘડો વેદિકાસ્થ પણ નથી.. ને ચોરસ પણ નથી... ને તેથી

ન વા ? શ્યામો ન વા ?'ઇતિ પૃચ્છતિ । તતશ્ચ પ્રજ્ઞાપકોઽપિ યદ્યસમ્મી-
લ્યૈવ 'સ્યાદસ્ત્યેવ મૃન્મયો સ્યાન્નાસ્ત્યેવ શ્યામ' ઇત્યુત્તરં દદાતિ તદા
તચ્છ્રુત્વા પ્રશ્નકર્તુઃ 'ઘટો મૃન્મયો વર્તતે, શ્યામો ન વર્તતે,' ઇતિ બોધઃ
સમુલ્લસતિ, તતશ્ચ મૃન્મયઘટસાધ્યં મમ પ્રયોજનં સમ્પદ્યેત, શ્યામ-
ઘટસાધ્યં તુ નેત્યપિ સ જાનાતિ । પરન્તુ યદિ પ્રજ્ઞાપકઃ સ્વ-પરરૂપં
સમ્મીલ્ય પ્રશ્નં 'ઘટો મૃન્મયશ્યામો ન વા ?'ઇતિ કલ્પયતિ, તદા તેન
સ્યાદવક્તવ્ય એવેત્યેવોત્તરં દાતવ્યં સ્યાત્ । અનેન ચોત્તરેણ પ્રશ્નકર્તુઃ
'ઘટો મૃન્મયો વર્તતે, શ્યામો ન વર્તતે' ઇતિ બોધો 'મૃન્મયઘટસાધ્યં મમ
પ્રયોજનં સમ્પદ્યેત, શ્યામઘટસાધ્યં તુ ને'તિ બોધોઽપિ ચ નૈવ
જાયેતાપિ તુ 'નાત્ર કિઞ્ચિદપિ વક્તું પાર્યત' ઇત્યેવ બોધસ્તસ્યોદેતિ ।
તતશ્ચ મૃન્મયઘટસાધ્યમેકં યન્મમ પ્રયોજનં તત્તુ સમ્પદ્યેતૈવેત્યપિ સ નૈવ
જાનીયાદ્ । અતો નિશ્ચીયતે 'સ્યાદવક્તવ્ય એવેત્યુત્તરં શ્રુત્વા તસ્ય યા
જિજ્ઞાસાતૃષ્ટિર્જાતા સા મિથ્યા, ન તુ યથાર્થે'તિ ।

નનુ પ્રશ્નકર્તુસ્તથાભિપ્રાયેઽસત્યપિ પ્રજ્ઞાપકેન દ્વે સ્વરૂપે દ્વે વા
પરરૂપે સમ્મીલ્યોત્તરદાને જિજ્ઞાસાતૃષ્ટેર્મિથ્યાત્વાપત્તિઃ કિં ન ભવતિ ?
નૈવ ભવતીતિ જાનીહિ । 'સ્યાદસ્ત્યેવ મૃન્મયઃ સ્યાદસ્ત્યેવ રક્ત' ઇત્યુત્તરં
શ્રુત્વા પ્રશ્નકર્તુઃ 'ઘટો મૃન્મયો વર્તતે રક્તોઽપિ વર્તતે' ઇતિ તથા
'મૃન્મયઘટસાધ્યમેકં પ્રયોજનં રક્તઘટસાધ્યં ચ દ્વિતીયમિત્યેવં મે યે દ્વે
પ્રયોજને તે દ્વે અપિ ઘટેનાનેન સમ્પદ્યેયાતામ્' ઇતિ ચેત્યેવં દ્વૌ યૌ બોધૌ

અધિકૃત ઘડાથી વેદિકાસ્થ ઘડાનું પ્રયોજન પણ સરવાનું નથી ને ચોરસ
ઘડાનું પણ પ્રયોજન સરવાનું નથી... આવો બોધ અન્યૂનાધિકપણે થઈ
જ શકે છે.

પણ આવું 'સ્વ'-'પર'રૂપને ભેગા કરવામાં થઈ શકતું નથી.
આશય એ છે કે પ્રશ્નકર્તાને બે પ્રયોજન ઊભા થયા છે. એક
મૃન્મયઘડાનું અને એક ચોરસ ઘડાનું... ને તેથી પોતે ઘડો મૃન્મય છે?
ચોરસ છે? એમ અલગ-અલગ ઉલ્લેખવાળો પ્રશ્ન પૂછ્યો છે. પ્રજ્ઞાપક
પણ જો એ બંનેને અલગ રાખીને જ 'છે ને નથી' (સ્યાદસ્ત્યેવ મૃન્મયઃ

જાયેતે તૌ, દ્વે અપિ મૃન્મયત્વરક્તત્વલક્ષણે સ્વરૂપે સમ્મીલ્ય દીયમાનં 'સ્યાદસ્ત્યેવ મૃન્મયરક્ત' इत्युत्तरं શ્રુત્વાપિ પ્રશ્નકર્તુરવિશેષેણ જાયેતે એવ । તથા ચ જિજ્ઞાસાતુત્તેર્મિથ્યાત્વગન્ધોઽપિ કુતઃ ? એવમેવ ચ પરરૂપવિષયેઽપિ જ્ઞેયમ્ । તથાહિ-'સ્યાન્નાસ્ત્યેવ વેદિકાસ્થઃ સ્યાન્નાસ્ત્યેવ શ્યામ' इत्युत्तरं શ્રુત્વા પ્રશ્નકર્તુઃ 'ઘટો વેદિકાસ્થો નાસ્તિ શ્યામોઽપિ નાસ્તિ' इति તથા 'વેદિકાસ્થઘટસાધ્યમેકં પ્રયોજનં શ્યામઘટસાધ્યં ચાન્યદત્યેવં મે યે દ્વે પ્રયોજને તે દ્વે અપિ ઘટેનાનેન નૈવ સમ્પદ્યેયાતામિ'તિ ચેત્યેવં દ્વૌ બોધૌ યૌ જાયેતે તૌ, દ્વે અપિ વેદિકાસ્થત્વ-શ્યામત્વરૂપે પરરૂપે સમ્મીલ્ય દીયમાનં 'સ્યાન્નાસ્ત્યેવ વેદિકાસ્થશ્યામ' इत्युत्तरं શ્રુત્વાપિ પ્રશ્નકર્તુરવિશેષેણ જાયેતે એવેતિ ।

તતશ્ચ નિશ્ચિતમિદં યદ્-યદિ પ્રશ્નકર્ત્રા 'સ્વ'રૂપસ્ય 'પર'-રૂપસ્ય ચ પૃથગેવોલ્લેખઃ કૃતઃ સ્યાત્તર્હિ પ્રજ્ઞાપકેન તે દ્વે સમ્મીલ્યોત્તર-

સ્યાન્નાસ્ત્યેવ ચતુષ્કોણઃ) એવો જવાબ આપે તો પ્રશ્નકર્તાને 'ઘડો મૃન્મય છે, પણ ચોરસ નથી' એવો બોધ ને તેથી 'અધિકૃતઘડાથી મૃન્મયઘટનું મારું પ્રયોજન સરી શકશે પણ ચોરસઘડાનું નહીં સરી શકે' એવો બોધ થાય છે જે એની જિજ્ઞાસાને યથાર્થ રીતે સંતોષી શકે છે...

પરંતુ જો આવા સ્થળે પ્રજ્ઞાપક પોતે સ્વ-પરરૂપનો ભેગો ઉલ્લેખ સમજીને (એટલે કે ઘડો મૃન્મયચોરસ છે? એ રીતે સમજીને) જવાબ આપે તો તો સ્યાદવક્તવ્ય એવ એવો જ જવાબ આપવો પડે.... આવું સાંભળવા પર પ્રશ્નકર્તાને 'ઘડો મૃન્મય છે પણ ચોરસ નથી...' આવો બોધ અને 'એનાથી મૃન્મયઘડાનું પ્રયોજન સરી શકશે પણ ચોરસ ઘડાનું નહીં...' આવો બોધ... આ બેમાંથી એકપણ બોધ થઈ શકશે નહીં, એ સ્પષ્ટ છે... એ તો એમ જ સમજી બેસશે કે આમાં કશું કહેવાય એવું નથી... આ બોધ એની જિજ્ઞાસાને સાચી રીતે સંતોષનાર નથી એ પણ સ્પષ્ટ છે.

માટે, પ્રશ્નકર્તાએ જો 'સ્વ'રૂપ અને 'પર'રૂપનો અલગ-અલગ ઉલ્લેખ કર્યો હોય તો પ્રજ્ઞાપક એ બેનો ભેગો ઉલ્લેખ કરીને જવાબ આપે એ ઉચિત નથી...ને તેથી બનેને અલગ-અલગ રાખવા જ યોગ્ય

દાનસ્યાનુચિતત્વાત્તે અસમ્મીલ્યૈવોત્તરસ્ય દેયત્વાત્સ્યાદસ્ત્યેવ સ્યાન્ના-
સ્ત્યેવેતિ ચતુર્થો ભઙ્ગ એવ શ્રેયાન્ । એવચ્ચ સમાસોઽયં ચતુર્થો ભઙ્ગઃ
॥૧૨॥ અધુના સ્યાદસ્ત્યેવ સ્યાદવાચ્ય એવેત્યવસરપ્રાસં પચ્ચમં ભઙ્ગ-
મભિધાતુમાહ એકોંશ ઇત્યાદિ-

એકોંશશ્ચ સ્વરૂપેણ યૌગપદ્યમપેક્ષિતમ્ ।

સ્યાદસ્તિ સ્યાદવાચ્યશ્ચ ભઙ્ગકઃ પચ્ચમો મતઃ ॥૧૩॥

અત્ર ચકારઃ સમુચ્ચયાર્થો ભિન્નક્રમશ્ચ । યૌગપદ્યમિત્યનન્તરં
તદન્વયઃ । અપેક્ષિતમિતિ-વિવક્ષિતમિત્યર્થઃ । સમુદાયાર્થસ્ત્વયં-

એકં મૃન્મયઘટસાધ્યમન્યત્ત્વમદાવાદજચતુષ્કોણઘટસાધ્ય-
મિત્યેવં દ્વે પ્રયોજને યદોત્થિતે તદા 'ઘટો મૃન્મયો ન વા? અમદાવાદ-
જચતુષ્કોણો ન વા?' ઇતિ પ્રશ્ન ઉત્તિષ્ઠતિ, યત્રૈકઃ સ્વરૂપસ્ય પૃથગુ-
લ્લેખોઽન્યશ્ચ સ્વ-પરરૂપં સમ્મીલ્ય યુગપદુલ્લેખો વર્તતે । અતઃ પ્રજ્ઞાપકઃ
'સ્યાદસ્ત્યેવ મૃન્મયઃ સ્યાદવાચ્ય એવે'ત્યુત્તરં દદાતિ ।

હોવાથી જવાબમાં ચોથો 'છે અને નથી' એવો ભંગ મળે છે, એ નિઃશંક
છે. ॥૧૨॥

હવે પાંચમો ભંગ... છે અને અવાચ્ય... સ્યાદસ્ત્યેવ, સ્યાદવાચ્ય
એવ... એનું નિરૂપણ કરે છે -

ગાથાર્થ : એક અંશની સ્વરૂપે વિવક્ષા હોય, એક અંશની
યુગપત્ ઉભયરૂપે વિવક્ષા હોય ત્યારે સ્યાન્નાસ્ત્યેવ સ્યાદવાચ્ય એવ એવો
પાંચમો ભંગ મળે છે.

એક પ્રયોજન એવું ઊભું થયું છે કે જે મૃન્મયઘડાથી સરી શકે
એવું છે ને એક પ્રયોજન એવું ઊભું થયું છે કે જે અમદાવાદી ચોરસ
ઘડાથી સરી શકે એવું છે.. એટલે 'ઘડો મૃન્મય છે? ચોરસ અમદાવાદી
છે?' આવો પ્રશ્ન ઊભો થાય છે જેમાં એક 'સ્વરૂપનો સ્વતંત્ર ઉલ્લેખ
છે ને બીજો સ્વ-પરરૂપનો ભેગો-યુગપત્ ઉલ્લેખ છે. એટલે પ્રજ્ઞાપક
સ્યાદસ્ત્યેવ મૃન્મયઃ સ્યાદવાચ્ય એવ એવો જવાબ આપે છે, જે સ્પષ્ટ છે.

અસ્મિન્નપિ ભક્તે પ્રશ્ને યાવતાં સ્વરૂપાણાં પૃથગુલ્લેખસ્તાનિ સર્વાણિ સમ્મીલ્યૈકમેવ સ્વરૂપં પ્રજ્ઞાપકો મન્યતે । એવં સ્વ-પરોભય-રૂપાણિ સમ્મીલ્ય યાવતાં દ્વિકાદીનામુલ્લેખસ્તાનિ સર્વાણિ સમ્મીલ્યૈક-મેવ યુગપદુભયરૂપં મન્યતે, એતચ્ચાવશ્યં મન્તવ્યમેવ, અન્યથા 'સ્યાદ-વાચ્ય એવ સ્યાદવાચ્ય એવે'ત્યાદિઘટિતાનામપિ ભક્ત્યાનાં સમ્ભવા-ત્સત્ત્વસંખ્યાવ્યાઘાતપ્રસજ્ઞાત્ । તતશ્ચ 'ઘટો મૃન્મયો ન વા? રક્તો ન વા? અમદાવાદજચતુષ્કોણો ન વા? સુગન્ધિવેદિકાસ્થો ન વા?' ઇત્યેવમાકારઃ પ્રશ્નો યદા ભવેત્ તદા પ્રજ્ઞાપક એતં પ્રશ્નં 'ઘટો મૃન્મય-રક્તો ન વા? અમદાવાદજચતુષ્કોણસુગંધિવેદિકાસ્થો ન વા?' ઇત્યાકારં કલ્પયિત્વા સ્યાદસ્ત્યેવ મૃન્મયરક્તઃ સ્યાદવાચ્ય એવે'ત્યેતાવદેવોત્તરં દદાતિ, એતાવતૈવ પ્રશ્નકર્તુર્યથાર્થબોધસમ્ભવાત્, અન્યથાઽસ્યાપિ ભક્તસ્ય બહુશો ભેદાપત્તેઃ ॥૧૩॥ અથ ક્રમપ્રાપ્તઃ સ્યાન્નાસ્ત્યેવ સ્યાદ-વાચ્ય એવેતિ ષષ્ઠો ભક્તો નિરૂપ્યતે એકોઽશ ઇત્યાદિના-

આ ભંગમાં પણ જુદા-જુદા અનેક 'સ્વ'રૂપોનો સ્વતંત્ર ઉલ્લેખ હોય તો પ્રજ્ઞાપક એ બધાનો ભેગો ઉલ્લેખ સમજી લે છે.. તથા યુગપત્ ઉભયરૂપના અનેક ઉલ્લેખ હોય તો એ બધાનો પણ ભેગો ઉલ્લેખ સમજી લે છે. (આવું માનવું જરૂરી છે, કારણકે સ્યાદવાચ્ય એવ-સ્યાદવાચ્ય એવ આવા અનેક ઉલ્લેખવાળો કોઈ ભંગ સપ્તભંગીમાં છે નહીં.) જેમકે ઘડો મૃન્મય છે? રક્ત છે? અમદાવાદી ચોરસ છે? સુગંધી વેદિકાસ્થ છે? આવો પ્રશ્ન છે.. અર્થાત્ સ્વ-સ્વ-સ્વપરઉભય-સ્વપર-ઉભય-રૂપ આવા ઉલ્લેખવાળો પ્રશ્ન છે. તો પ્રજ્ઞાપક આ પ્રશ્નને 'ઘડો મૃન્મયરક્ત છે? અમદાવાદી ચોરસ સુગંધીવેદિકાસ્થ છે?' આવા પ્રશ્નરૂપે સમજીને સ્યાદસ્ત્યેવ મૃન્મયરક્તઃ સ્યાદવાચ્ય એવ આવા જ જવાબ આપે છે... કારણકે આટલા જ જવાબથી પ્રશ્નકર્તાને યથાર્થ બોધ થઈ જાય છે. અને નહીંતર આ ભંગના પણ પાર વિનાના ભંગ ઊભા થઈ શકે છે. ॥૧૩॥

હવે, છટ્ટો ભંગ... નથી અને અવાચ્ય... સ્યાન્નાસ્ત્યેવ સ્યાદવાચ્ય એવ એની પ્રરૂપણા કરાય છે -

एकोऽंशः पररूपेण यौगपद्यमपेक्षितम् ।

स्यान्नास्ति स्यादवाच्यश्च षष्ठः प्राप्तस्तु भङ्गकः ॥१४॥

अत्र यौगपद्यमित्यनन्तरं चकारोऽध्याहार्य इति । शेषोऽर्थो विवरणादवसेयः ।

एकं श्यामघटसाध्यमन्यच्च मृन्मयचतुष्कोणघटसाध्यमित्येवं द्वे प्रयोजने यदा वर्तते तदा 'घटः श्यामो न वा ? मृन्मयचतुष्कोणो न वे?'ति प्रश्न उद्भवति, यत्रैकः पररूपस्य पृथगुल्लेखोऽन्यश्च स्व-पररूपं सम्मील्य युगपदुल्लेखो वर्तते । अतः प्रज्ञापकः 'स्यान्नास्त्येव श्यामः स्यादवाच्य एव'त्युत्तरं ददाति ।

अस्मिन्नपि भङ्गे प्रश्ने यावतां 'पर'रूपाणां पृथगुल्लेखस्तानि सर्वाणि सम्मील्यैकमेव 'पर'रूपं प्रज्ञापको मन्यते । एवं स्व-परोभयरूपाणि सम्मील्य यावतां द्विकादीनामुल्लेखस्तानि सर्वाणि

गाथार्थ : એક અંશની પરરૂપે વિવક્ષા હોય અને એક અંશની યુગપત્ ઉભયરૂપે વિવક્ષા હોય ત્યારે સ્યાન્નાસ્ત્યેવ સ્યાદવાચ્ય એવ એવો છટ્ટો ભંગ આવે છે.

એક પ્રયોજન એવું ઊભું થયું છે જે શ્યામઘડાથી સરી શકે એવું છે ને એક પ્રયોજન એવું ઊભું થયું છે જે મૃન્મયચોરસ ઘડાથી સરી શકે એવું છે... આવા અવસરે 'ઘડો શ્યામ છે? મૃન્મયચોરસ છે?' આવો પ્રશ્ન ઊભો થાય છે જેમાં એક 'પર'રૂપનો સ્વતંત્ર ઉલ્લેખ છે ને બીજો સ્વ-પરરૂપનો ભેગો યુગપત્ ઉલ્લેખ છે. એટલે પ્રજ્ઞાપક સ્યાન્નાસ્ત્યેવ શ્યામઃ સ્યાદવાચ્ય એવ આવો જવાબ આપે છે.

આ ભંગમાં પણ જુદા-જુદા અનેક 'પર'રૂપોનો સ્વતંત્ર ઉલ્લેખ હોય તો પ્રજ્ઞાપક એ બધાનો ભેગો ઉલ્લેખ સમજી લે છે... તથા, યુગપત્ ઉભયરૂપના અનેક ઉલ્લેખ હોય તો એ બધાનો પણ ભેગો ઉલ્લેખ સમજી લે છે... જેમકે ઘડો શ્યામ છે? સુવર્ણમય છે? અમદાવાદી ચોરસ છે? ભૂમિસ્થગ્રીખ્મઋતુજ છે? આવો પ્રશ્ન છે. અર્થાત્ પર-પર-સ્વપરઉભય-સ્વપરઉભય-રૂપના ઉલ્લેખવાળો પ્રશ્ન છે. તો

સમ્મીલ્યૈકમેવ યુગપદુભયરૂપં મન્યતે । તતશ્ચ 'ઘટો શ્યામો ન વા ? સુવર્ણમયો ન વા ? અમદાવાદજચતુષ્કોણો ન વા ? ભૂમિસ્થ-ગ્રીષ્મઋતુજો ન વા ?'ઇત્યેવમાકારઃ પ્રશ્નો યદા ભવેત્ તદા પ્રજ્ઞાપક એનં પ્રશ્નં 'ઘટો શ્યામસુવર્ણમયો ન વા ? અમદાવાદજચતુષ્કોણભૂમિસ્થ-ગ્રીષ્મજો ન વા ?'ઇત્યાકારં કલ્પયિત્વા 'સ્યાન્નાસ્ત્યેવ શ્યામસુવર્ણમયઃ સ્યાદવાચ્ય એવે'ત્યેતાવદેવોત્તરં દદાતિ, એતાવતૈવ પ્રશ્નકર્તુર્યથાર્થ-બોધસમ્ભવાત્, અન્યથાઽસ્યાપિ ભદ્ગસ્ય બહુશો ભેદાપત્તેઃ ॥૧૪॥

ષણ્ણાં ભદ્ગાનાં નિરૂપણાનન્તરમધુના સ્યાદસ્ત્યેવ સ્યાન્નાસ્ત્યેવ સ્યાદવાચ્ય એવેતિ ચરમો ભદ્ગો નિરૂપ્યતે એકોઽશશ્ચેત્યાદિના-

એકોઽશશ્ચ સ્વરૂપેણ યૌગપદ્યમપેક્ષિતમ્ ।

એકોઽશઃ પરરૂપેણ સ્યાદસ્તિનાસ્ત્યવાચ્યકઃ ॥૧૫॥

અત્ર ચકારઃ સમુચ્ચયાર્થો ભિન્નક્રમશ્ચ । ઉત્તરાર્ધસ્થૈકોશ ઇતિ

પ્રજ્ઞાપક આ પ્રશ્નને ઘડો શ્યામસુવર્ણમય છે? અમદાવાદીચોરસ ભૂમિસ્થ-ગ્રીષ્મઋતુજ છે? આવા ઉલ્લેખવાળો સમજીને સ્યાન્નાસ્ત્યેવ શ્યામ-સુવર્ણમયઃ, સ્યાદવાચ્ય એવ આવો જ જવાબ આપે છે, કારણકે આટલા જ જવાબથી પ્રશ્નકર્તાને યથાર્થ બોધ થઈ જાય છે. અને નહીંતર આના પણ પાર વિનાના ભંગ ઊભા થઈ શકે છે. ॥૧૪॥ છ ભંગના નિરૂપણ પછી હવે છેલ્લો સાતમો ભંગ... છે, નથી અને અવાચ્ય... સ્યાદસ્ત્યેવ-સ્યાન્નાસ્ત્યેવ સ્યાદવાચ્ય એવ નિરૂપાય છે.

ગાથાર્થ : એક અંશ સ્વરૂપે વિવક્ષીએ, એક અંશ પરરૂપે વિવક્ષીએ અને એક અંશ યુગપદ્ ઉભયરૂપે વિવક્ષીએ ત્યારે સ્યાદસ્ત્યેવ-સ્યાન્નાસ્ત્યેવ-સ્યાદવાચ્ય એવ એવો સાતમો ભંગ જાણવો.

એક પ્રયોજન એવું ઊભું થયું છે જે મૂનમય ઘડાથી સરી શકે એવું છે, એક પ્રયોજન એવું ઊભું થયું છે જે શ્યામઘડાથી સરી શકે એવું છે... ને ત્રીજું એક પ્રયોજન એવું ઊભું થયું છે જે ભૂમિસ્થ ચોરસ ઘડાથી સરી શકે એવું છે. આવા અવસરે 'ઘડો મૂનમય છે? શ્યામ છે? ભૂમિસ્થ ચોરસ છે?' આવો પ્રશ્ન ઊભો થાય છે જેમાં એક 'સ્વ'રૂપનો,

શબ્દાનન્તરં તદન્વયઃ । ભાવાર્થસ્ત્વયં-

એકં મૃન્મયઘટસાધ્યં, દ્વિતીયં શ્યામઘટસાધ્યં, તૃતીયઞ્ચ ભૂમિ-
સ્થચતુષ્કોણઘટસાધ્યં પ્રયોજનમિત્યેવં ત્રીણિ પ્રયોજનાનિ યદોત્તિષ્ઠન્તિ
તદા 'ઘટો મૃન્મયો ન વા? શ્યામો ન વા? ભૂમિસ્થચતુષ્કોણો ન
વા?' ઇતિ પ્રશ્ન ઉત્તિષ્ઠતિ, યત્રૈકઃ સ્વરૂપસ્ય પૃથગુલ્લેખ એકઃ
પરરૂપસ્ય પૃથગુલ્લેખોઽન્યશ્ચ સ્વ-પરરૂપં સમ્મીલ્ય યુગપદુલ્લેખો વર્તતે ।
અતઃ પ્રજ્ઞાપકઃ સ્યાદસ્ત્યેવ મૃન્મયઃ સ્યાન્નાસ્ત્યેવ શ્યામઃ સ્યાદવાચ્ય
એવેત્યુત્તરં દદાતિ ।

અસ્મિન્નપિ ભઙ્ગે પ્રશ્ને યાવતાં 'સ્વ'રૂપાણાં પૃથગુલ્લેખસ્તાનિ
સર્વાણિ સમ્મીલ્યૈકમેવ 'સ્વ'રૂપં પ્રજ્ઞાપકો મન્યતે । એવં યાવતાં
'પર'રૂપાણાં પૃથગુલ્લેખસ્તાનિ સર્વાણિ સમ્મીલ્યૈકમેવ 'પર'રૂપં સ
મન્યતે । તથૈવ ચ સ્વ-પરોભયરૂપાણિ સમ્મીલ્ય યાવતાં દ્વિકાદીના-
મુલ્લેખસ્તાનિ સર્વાણિ સમ્મીલ્યૈકમેવ યુગપદુભયરૂપં મન્યતે । તતશ્ચ
'ઘટો મૃન્મયો ન વા? ભૂમિસ્થો ન વા? શ્યામો ન વા ? મહાન્ ન વા ?
અમદાવાદજચતુષ્કોણો ન વા? સુગન્ધિગ્રીષ્મઋતુજો ન વા?' ઇત્યેવ-
માકારઃ પ્રશ્નો યદા ભવેત્ તદા પ્રજ્ઞાપક એનં પ્રશ્નં 'ઘટો મૃન્મયભૂમિસ્થો
ન વા? મહાશ્યામો ન વા? અમદાવાદજચતુષ્કોણસુગન્ધિગ્રીષ્મજો ન

એક 'પર'રૂપનો અને એક સ્વ-પર ઉભયરૂપનો ઉલ્લેખ છે. એટલે
પ્રજ્ઞાપક સ્યાદસ્ત્યેવ મૃન્મયઃ સ્યાન્નાસ્ત્યેવ શ્યામઃ સ્યાદવાચ્ય એવ આવો
જવાબ આપે છે.

આ ભંગમાં પણ જુદા-જુદા અનેક સ્વરૂપોનો સ્વતંત્ર ઉલ્લેખ
હોય તો પ્રજ્ઞાપક એનો ભેગો એક ઉલ્લેખ સમજી લે છે.. એમ
'પર'રૂપોનો એક ભેગો ઉલ્લેખ અને યુગપત્ ઉભયરૂપોનો એક ભેગો
ઉલ્લેખ સમજી લે છે. જેમકે ઘડો મૃન્મય છે? ભૂમિસ્થ છે? શ્યામ છે ?
મોટો છે? અમદાવાદીચોરસ છે? સુગંધીગ્રીષ્મઋતુજ છે? આવો પ્રશ્ન
હોય... અર્થાત્ સ્વ-સ્વ-પર-પર-સ્વપરઉભય-સ્વપર ઉભય-રૂપના ઉલ્લેખ-
વાળો પ્રશ્ન હોય તો પ્રજ્ઞાપક એને 'ઘડો મૃન્મયભૂમિસ્થ છે? શ્યામ મોટો

વા ? 'इत्याकारं कल्पयित्वा 'स्यादस्त्येव मृन्मयभूमिस्थः स्यान्नास्त्येव महाश्यामः स्यादवाच्य एवे'त्येतावदेवोत्तरं ददाति, एतावतैव प्रश्न-कर्तुर्यथार्थबोधसम्भवात्, अन्यथाऽस्यापि भङ्गस्य बहुशः भेदप्रसङ्गात् ।

एवं सप्तानां भङ्गानां निरूपणं समाप्तिमगात् । तेन चेदं ज्ञायते यत्-कस्यचिदपि पदार्थस्यास्तित्वविषये यदा प्रश्न उत्तिष्ठति तदा स 'अयं घटो न वा?' 'मृन्मयो न वा?' 'रक्तो न वा?' इत्यादिरूपेण स्वरूपोल्लेखी स्यात्, यद्वा 'सुवर्णमयो न वा?' 'श्यामो न वे'त्यादिरूपेण पररूपोल्लेखी स्यात् यद्वा 'मृन्मयश्यामो न वा?' 'वेदिकास्थ-वृत्तो न वा?' इत्यादिरूपेण स्व-परोभयोल्लेखी स्यात् । ततश्च निश्चीयत इदं यदेतेभ्यः स्व-पर-उभयरूपेभ्योऽन्यस्य कस्याप्युल्लेखोऽस्तित्ववि-षयकप्रश्नेऽसम्भाव्य एवेति । अथैतेषां 'स्व'- 'पर'- 'उभय' इतिपदानामेकैकका स्वपदं, परपदं, उभयपदमित्येवं त्रयो भङ्गाः, स्व-परपदे, स्व-उभयपदे, पर-उभयपदे इत्येवं द्विकसंयोगिनस्त्रयो भङ्गास्तथास्व-

છે? અમદાવાદી ચોરસ સુગંધી ગ્રીષ્મઋતુજ છે?' આવો સમજીને સ્યાદસ્ત્યેવ મૃન્મયભૂમિસ્થઃ સ્યાન્નાસ્ત્યેવ મહાશ્યામઃ સ્યાદવાચ્ય એવ આટલો જ જવાબ આપે છે, કારણ કે આટલા જ જવાબથી પ્રશ્નકર્તાને યથાર્થબોધ થઈ જાય છે. નહીંતર આ ભંગના પણ અનેક ભંગ થઈ જવાની આપત્તિ આવે.

આમ સાતભંગનું નિરૂપણ જોયું... આમાં આપણે જોઈ શકીએ છીએ કે કોઈપણ પદાર્થના અસ્તિત્વ અંગે જ્યારે પ્રશ્ન ઊઠે ત્યારે એ 'આ ઘડો છે?' 'એ માટીનો છે?' 'એ રક્ત છે?' આવા બધા 'સ્વ'રૂપના ઉલ્લેખવાળો હોય, અથવા 'એ સુવર્ણનો છે?' 'શ્યામ છે?' વગેરે રૂપે 'પર'રૂપના ઉલ્લેખવાળો હોય કે 'એ મૃન્મયશ્યામ છે?' 'વેદિકાસ્થવૃત્ત છે?' વગેરે રૂપે સ્વ-પર ઉભયરૂપના ઉલ્લેખવાળો હોય... આમ, સ્વ-પર કે ઉભયરૂપના ઉલ્લેખ સિવાયનો અન્ય કોઈ જ ઉલ્લેખ ક્યારેય પણ શક્ય હોતો જ નથી. હવે, આ સ્વ, પર અને ઉભય... આ ત્રણ પદના એક સંયોગી ત્રણ ભંગ, દ્વિક સંયોગી ત્રણ ભંગ અને ત્રિકસંયોગી એક ભંગ... થાય છે. એટલે કુલ ૭ ભંગ થાય છે. આમાં

पर-उभयपदानीत्येवं त्रिकसंयोग्येको भङ्ग इत्येवं सर्वे मीलिताः सप्तभङ्गा भवन्ति । यद्यप्यत्रैकानेकत्वकृतं भङ्गबाहुल्यं सम्भवति, तथापि 'स्वा'दिपदेभ्यो यस्य, ययोर्येषां वाऽनेकत्वं प्रश्ने स्यात्तत्सम्मी-
ल्यैकीकृत्यैव प्रज्ञापकेनोत्तरस्य दीयमानत्वान्न भङ्गबाहुल्यं भवति । एतत्तु पूर्वं विचारितमेव । तथा क्रमोत्क्रमादिकृतं बाहुल्यमपि यद्यपि सम्भवति तथापि क्रमोत्क्रमादिकमविवक्ष्यैव चतुर्थादीनां भङ्गानां विवक्षणात् भङ्गबाहुल्यम् । एतदपि पूर्वं विचारितमेव । यद्वा प्रश्न-
कारः क्रमोत्क्रमादिना यथातथा पृच्छतु, स्व-परादिविभागस्या-
ज्ञातृत्वात्, प्रज्ञापकस्तु स्व-पर-उभयेतिक्रमेणैवोत्तरं ददाति । तद्यथा-
घटः श्यामो न वा? मृन्मयचतुष्कोणो न वा? भूमिस्थो न वा? इत्येवं-
क्रमेण प्रश्नकारेण पृष्टेऽपि प्रश्ने, प्रज्ञापकस्तु 'स्यादस्त्येव भूमिस्थः
स्यान्नास्त्येव श्यामः स्यादवाच्य एव'त्येवंक्रमेणैवोत्तरं ददाति । ततश्च
क्रमोत्क्रमाद्यपेक्षमपि भङ्गबाहुल्यं न भवत्येवेति भङ्गानां सप्तसङ्ख्या-

એક 'સ્વ'રૂપનો પ્રશ્ન.... બે 'સ્વ'રૂપનો પ્રશ્ન... વગેરે કે એક 'પર'રૂપનો
પ્રશ્ન.... બે 'પર'રૂપનો પ્રશ્ન.... વગેરેરૂપે પ્રશ્નોની વિવિધતા વધી શકે છે,
પણ આપણે જોઈ ગયા છીએ કે પ્રજ્ઞાપક તો બધા 'સ્વ'રૂપોને, બધા
'પર'રૂપોને અને બધા ઉભયરૂપોને ભેગા કરીને એક-એક સ્વ-પર કે
ઉભયરૂપ જ સમજીને જવાબ આપે છે... ને તેથી એક-અનેકના કારણે
ભંગ વધી શકતા નથી... એમ ક્રમ-ઉત્ક્રમાદિના કારણે પણ ભંગ વધતા
નથી, કારણકે ચોથા વગેરે ભંગની વિવક્ષામાં ક્રમ-ઉત્ક્રમાદિની વિવક્ષા
નથી. અર્થાત્ ઘડો મૃન્મય છે? શ્યામ છે? આવા પ્રશ્નના જવાબમાં 'છે
અને નથી' એમ જે કહેવાય છે અને 'ઘડો શ્યામ છે? મૃન્મય છે?'
એવા પ્રશ્નના જવાબમાં 'નથી અને છે' એમ જે કહેવાય છે એનો એક
જ ભંગ ગણાય છે, અલગ-અલગ નહીં... અથવા, પ્રશ્નકારે ભલે ગમે
તે ક્રમે પ્રશ્ન પૂછ્યો હોય, પ્રજ્ઞાપક એને સ્વ-પર-ઉભય... આ ક્રમે
કલ્પીને જ એ જ ક્રમે ઉત્તર આપે છે. એટલે કે ધારો કે ઘડો શ્યામ છે ?
મૃન્મય ચોરસ છે? ભૂમિસ્થ છે? આ ક્રમે પૂછાયો હોય તો પણ પ્રજ્ઞાપક
'સ્યાત્ ભૂમિસ્થ છે, શ્યામ નથી જ, અવાચ્ય જ' આ જ ક્રમે જવાબ

કત્વમેવ મન્તવ્યં, ન ન્યૂનત્વં નાપ્યધિકત્વમ્ । તતશ્ચ-

- એકાનેકસ્વરૂપમાત્રોલ્લેખિનિ પ્રશ્ને સતિ પ્રથમભદ્ગઃ,
- એકાનેકપરરૂપમાત્રોલ્લેખિનિ પ્રશ્ને સતિ દ્વિતીયભદ્ગઃ,
- એકાનેક'સ્વ'રૂપૈકાનેક'પર'રૂપયોર્યુગપદુલ્લેખેન યજ્ઞાયતે તદત્રાગ્નિમેષુ ચ ભદ્ગેષુ 'ઉભયરૂપ' ઇતિ શબ્દેન કથ્યતે । તતશ્ચ, એકાનેકોભયરૂપમાત્રોલ્લેખિનિ પ્રશ્ને સતિ તૃતીયભદ્ગઃ:

- ય: પ્રશ્ન એકાનેકસ્વરૂપસ્ય પૃથગુલ્લેખવાન્, એકાનેકપર-રૂપસ્ય ચ પૃથગુલ્લેખવાંસ્તસ્યોત્તરે ચતુર્થભદ્ગઃ,
- ય: પ્રશ્ન એકાનેકસ્વરૂપસ્ય પૃથગુલ્લેખવાન્ એકાનેકોભય-રૂપસ્ય ચોલ્લેખવાંસ્તસ્યોત્તરે પચ્ચમભદ્ગઃ,
- ય: પ્રશ્ન એકાનેકપરરૂપસ્ય પૃથગુલ્લેખવાન્ એકાનેકોભય-રૂપસ્ય ચોલ્લેખવાંસ્તસ્યોત્તરે ષષ્ઠભદ્ગઃ,

આપે છે. માટે કમોલ્કમાદિના કારણે પણ ભંગ સંખ્યા વધતી નથી, એટલે

- એક કે અનેક માત્ર 'સ્વ'રૂપના ઉલ્લેખવાળો પ્રશ્ન હોય તો પ્રથમ ભંગ..
- એક કે અનેક માત્ર 'પર'રૂપના ઉલ્લેખવાળો પ્રશ્ન હોય તો બીજો ભંગ...
- એક કે અનેક 'સ્વ'રૂપ અને એક કે અનેક 'પર'રૂપના યુગપત્ એક કે અનેક ઉલ્લેખવાળો પ્રશ્ન હોય તો ત્રીજો ભંગ...
- એક કે અનેક 'સ્વ'રૂપના સ્વતંત્ર ઉલ્લેખવાળો અને એક કે અનેક 'પર'રૂપના સ્વતંત્ર ઉલ્લેખવાળો પ્રશ્ન હોય તો ચોથો ભંગ...
- એક કે અનેક 'સ્વ'રૂપના સ્વતંત્ર ઉલ્લેખવાળો તથા એક કે અનેક 'સ્વ'રૂપ + એક કે અનેક 'પર'રૂપના યુગપત્ એક કે અનેક ઉલ્લેખવાળો પ્રશ્ન હોય તો પાંચમો ભંગ...
- એક કે અનેક 'પર'રૂપના સ્વતંત્ર ઉલ્લેખવાળો તથા એક કે

● ય: પ્રશ્ન એકાનેકસ્વરૂપસ્ય પૃથગુલ્લેખવાન્, એકાનેકપર-
રૂપસ્ય પૃથગુલ્લેખવાન્, એકાનેકોભયરૂપસ્ય ચોલ્લેખવાંસ્તસ્યોત્તરે
સત્તમો ભક્તો જ્ઞેય: ।

પ્રયોજનમનુસૃત્યોદ્ભવત: કસ્યચિદપિ પ્રશ્નસ્થૈતેષાં સત્તાનામન્ય-
તમસ્મિન્ ભક્ત્ત્વ એવાન્તર્ભાવ: । એતેષામન્યતમસ્મિન્નપિ ભક્તેઽનન્તર્ભવન્
પ્રશ્ન: કસ્યચિદપિ કદાપિ ન સમ્ભવત્યેવેતિ પ્રશ્નાનાં સત્તવિધત્વાદુત્ત-
રાણામપિ સત્તવિધત્ત્વમેવ ભવતિ । અતો ભક્ત્તાનાં સત્તત્ત્વમેવ, ન
ન્યૂનાધિકત્ત્વમિતિ નિ:શંકં જ્ઞેયમ્ ।

અસ્તિ-નાસ્તિ-અવાચ્યપદનિષ્પન્નેયમેકા સત્તભક્તી, તથા ભેદ-
અભેદ-અવાચ્યપદનિષ્પન્નાપ્યન્યા સત્તભક્તી જ્ઞેયા । એવમેવ એક-

અનેક 'સ્વ'રૂપ + એક કે અનેક 'પર'રૂપના યુગપત્ એક કે અનેક
ઉલ્લેખવાળો પ્રશ્ન હોય ત્યારે છટ્ટો ભંગ... અને

● એક કે અનેક 'સ્વ'રૂપના સ્વતંત્ર ઉલ્લેખવાળો, એક કે
અનેક 'પર'રૂપના સ્વતંત્ર ઉલ્લેખવાળો તથા એક કે અનેક 'સ્વ'રૂપ +
એક કે અનેક 'પર'રૂપના ભેગા એક કે અનેક ઉલ્લેખવાળો પ્રશ્ન હોય
તો સાતમો ભંગ...

ટૂંકમાં, સ્વ, પર, ઉભય... આ એક સંયોગી પ્રથમ ત્રણ ભંગ
છે... અને સ્વ-પર, સ્વ-ઉભય, પર-ઉભય... આ દ્વિક સંયોગી પછીના
ત્રણ ભંગ છે... અને સ્વ-પર-ઉભય.... આ ત્રિક સંયોગી છેલ્લો એક
ભંગ છે.

પ્રયોજનને અનુસરીને થતી જિજ્ઞાસાઓ (પ્રશ્નો)નો વિચાર
કરવામાં આવે તો એ દરેકનો આ સાતમાંથી જ કોઈક ને કોઈક ભંગમાં
સમાવેશ થતો હોય છે. આમાંના એકપણ ભંગમાં સમાવેશ ન પામતો
હોય એવો પ્રશ્ન ક્યારેય કોઈનેય પણ ઊઠવાની સંભાવના જ નથી...
આમ પ્રશ્નો સાત પ્રકારના હોય છે, માટે ઉત્તર પણ સાત પ્રકારના હોય
છે. માટે સત્તભંગી જ હોય છે, ન્યૂનાધિકભંગ હોતા નથી... એ વાત
નિ:શંક છે.

અનેક-અવાચ્યપદનિષ્પન્નૈકા નિત્ય-અનિત્ય-અવાચ્યપદનિષ્પન્ના ચૈકા સપ્તમહાવિંશિકા ઝેયા । એવમન્યા અપિ સપ્તમહાવિંશિકા ઝેયા: ।

નન્વત્ર સ્યાદવાચ્ય એવેત્યાદિભદ્ગેષુ યોઽવાચ્ય ઇતિ શબ્દસ્તસ્ય શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધસ્યા 'નભિલાપ્ય' ઇતિ શબ્દસ્ય ચ સમાનાર્થત્વાત્સ્યાદવાચ્ય એવેત્યસ્ય સ્થાને સ્યાદનભિલાપ્ય એવેતિ કથનેઽપિ ન કોપિ દોષઃ । કિન્ન શાસ્ત્રેષ્વનન્તા અભિલાપ્યાસ્તદનન્તગુણાશ્ચાનભિલાપ્યાઃ પદાર્થો ઉક્તાઃ । તતશ્ચ યત્ર યત્ર મહદેઽવાચ્યત્વમુક્તં તત્ર તત્રાધિકૃતઃ પદાર્થો-ઽનન્તાનન્તાનામનભિલાપ્યાનાં પદાર્થાનાં યો રાશિસ્તસ્મિન્ પ્રવિશ-તીત્યર્થો લબ્ધ ઇતિ ચેનૈવં, સપ્તમહાવિંશિકાપ્રસિદ્ધસ્યાવાચ્યશબ્દસ્ય શાસ્ત્ર-પ્રસિદ્ધસ્ય ચાનભિલાપ્યશબ્દસ્ય સમાનાર્થત્વાભાવાત્, 'અવાચ્ય' શબ્દ-

આ જ રીતે સ્યાદિન્ન એવ, સ્યાદભિન્ન એવ અને સ્યાદવાચ્ય એવ આ ત્રણ પદ દ્વારા ભેદ-અભેદની સપ્તભંગી... સ્યાદેક એવ, સ્યાદનેક એવ અને સ્યાદવાચ્ય એવ એ ત્રણ પદ દ્વારા એકત્વ-અનેકત્વની સપ્તભંગી... સ્યાનિત્ય એવ, સ્યાદનિત્ય એવ અને સ્યાદવાચ્ય એવ એ ત્રણ પદ દ્વારા નિત્યત્વ-અનિત્યત્વની સપ્તભંગી... આમ અલગ-અલગ સપ્તભંગીઓ જાણવી...

શંકા- આ સપ્તભંગીમાં જે સ્યાદવાચ્યઃ કહ્યું છે. એ અવાચ્ય શબ્દ અને શાસ્ત્રપ્રસિદ્ધ અનભિલાપ્ય શબ્દ એ બે શબ્દો સમાનાર્થક છે. એટલે કે અવાચ્યના બદલે અનભિલાપ્ય પણ કહી શકાય છે. વળી શાસ્ત્રોમાં અનન્તા પદાર્થોને અભિલાપ્ય હોવા કહ્યા છે અને એના કરતાં અનન્તગુણ પદાર્થોને અનભિલાપ્ય હોવા કહ્યા છે.... એટલે શું એમ કહી શકાય કે ત્રીજા વગેરે જે જે ભંગમાં 'અવાચ્ય' છે ત્યાં ત્યાં સર્વત્ર વિવક્ષિત પદાર્થ આ અનન્તાનન્ત અનભિલાપ્ય પદાર્થોનો જે રાશિ છે, એમાં ભળી જાય છે?

સમાધાન- ના, એમાં ભળી જતો નથી, કારણ કે સપ્તભંગીમાં રહેલ અવાચ્ય શબ્દ અને અનભિલાપ્ય પદાર્થોને જણાવનાર જે શાસ્ત્રોક્ત અનભિલાપ્ય શબ્દ... આ બન્ને શબ્દો સમાનાર્થક નથી.. તે પણ એટલા

स्य सर्वपदवाच्यत्वाभावार्थकत्वादनभिलाष्यशब्दस्य त्वनभिलाप्यपदवाच्यत्वार्थकत्वात् । तच्चैवं-अभिलाष्येभ्योऽर्थेभ्योऽनन्तगुणत्वेनोक्तेषु पदार्थेषु सर्वपदवाच्यत्वाभावेऽनभिलाष्यपदवाच्यत्वस्याप्यभाव एव । ततश्च घटपदश्रवणेऽपि घटपदवाच्यत्वाभाववतः पटस्योपस्थितिर्यथा न भवत्येव तथाऽनभिलाष्यपदश्रवणेऽपि तेषामनन्तगुणत्वेनोक्तानां पदार्थानामुपस्थितिर्न स्यादेवेत्यनुभवसिद्धोपस्थितिकानां तेषामनभिलाष्यपदवाच्यत्वमवश्यं स्वीकरणीयम् । अत्रानभिलाष्यत्वकथनानन्तरमभिलाष्यत्वं (वाच्यत्वं) यदुक्तं तत्रापातदृष्ट्या वदतोव्याघात(विरोध)दोषः प्रतिभाति । तस्य परिहार आवश्यकः, अभिलाष्यत्वानभिलाष्यत्वयोर्द्वयोः सम्मतत्वात् । तदर्थं 'यः केनचिदपि पदेनाभिलाष्यः स अभिलाष्यः' इति परिभाषासामान्यं परित्यज्य

माटे के सप्तलंगीमां रडेल अवाच्य शब्द सर्वपदवाच्यत्वाभाव ने ज्ञावे छे ज्यारे शास्त्रोक्त अनभिलाष्य शब्द अनभिलाष्यपदवाच्यत्व ने ज्ञावे छे. ते आ रीते - जे अनंतानंत पदार्थोने अभिलाष्य पदार्थोथी जुदा पाऽया छे ते पदार्थोमां जो वाच्यता डोय ज नडीं, तो अे पदार्थोनी अनभिलाष्य पदथी पण उल्लेख थई शके ज नडीं, ने आपणने पण अे पद सांभणवा छतां, अे पदार्थोनी उपस्थिति थई शके ज नडीं. आशय अे छे के जेम आपणने 'घट' पद सांभणता पटनी कांई उपस्थिति थती नथी, कारणके पटमां 'घट'पदवाच्यता नथी. अेम अनभिलाष्यत्वेन अभिमत जे अनंतानंत पदार्थो छे तेमां जो अनभिलाष्यपदवाच्यता न डोय तो तो अे पदार्थोनी पण 'अनभिलाष्य' पदथी उपस्थिति थई शके ज नडीं... पण अे थाय तो छे.. माटे अे अधामां अनभिलाष्यपदवाच्यत्व छे अे निश्चित छे.. आमां प्रथमनजरे, अनभिलाष्य क्हा पछी अे ज पदार्थने अभिलाष्य कडेवामां वदतोव्याघात-विरोध दोष भासे छे. अेनी परिहार करवो, जरूरी छे, कारणके अभिलाष्यत्व अने अनभिलाष्यत्व अन्ने मान्य छे. अटले, 'कोईपण पदथी अभिलाष्य डोय ते अभिलाष्य' आवी सामान्यपरिभाषाने तिलांजलि आपीने कोई विशेष-परिभाषा मानवी जरूरी छे. अे आ रीते मानी शकाय छे-पदविशेषथी

કશ્ચિત્પરિભાષાવિશેષો મન્તવ્યઃ । સ ચૈવં-પદવિશેષાભિલાપ્યત્વ-
મેવાભિલાપ્યત્વમ્ । તતશ્ચ યો ન પદવિશેષાભિલાપ્યોઽપિ તુ પદ-
સામાન્યમાત્રાભિલાપ્યસ્તસ્યાભિલાપ્યભિન્નત્વેનાનભિલાપ્યત્વમિતિ ।
શાસ્ત્રોક્તાનામનભિલાપ્યભાવાનાં 'ઘટ' 'પટા'દિપદવિશેષાભિલાપ્યત્વા-
ભાવાત્પારિભાષિકાભિલાપ્યત્વાભાવેનાનભિલાપ્યત્વમક્ષતમેવ, અનભિ-
લાપ્યપદાભિલાપ્યત્વેનાભિલાપ્યત્વમપ્યક્ષતમેવેતિ ન કશ્ચિદ્વિરોધઃ । નનુ
અનૂઅભૂઙ્... ઇત્યાદિ વર્ણાવલીવિશેષનિષ્પન્નત્વેનાનભિલાપ્યેતિપદમપિ
પદવિશેષ એવ, તદભિલાપ્યત્વન્તુ ભવતાપિ કથ્યત એવેતિ ચેત્ ? ન,
અનભિલાપ્યપદસ્ય પદસામાન્યત્વાત્ । તથાહિ-યથા ઘટપદં કમ્બુગ્રી-
વાદિમત્પદાર્થવિશેષસ્યૈવ વાચકં, ન તુ તન્તુનિષ્પન્નપદાર્થવિશેષા-
ન્તરવાચકમતસ્તત્પદં પદવિશેષ એવ । પરન્ત્વનભિલાપ્યપદં તુ ન તથા,

(=વિશેષપદથી) જે અભિલાપ્ય હોય તે 'અભિલાપ્ય', અને પદવિશેષથી
જે અભિલાપ્ય ન હોય, માત્ર પદસામાન્યથી અભિલાપ્ય હોય તે,
અભિલાપ્યપદાર્થથી ભિન્ન હોવાથી 'અનભિલાપ્ય.' શાસ્ત્રોમાં જે
અનભિલાપ્યભાવો કહ્યા છે તેમાં 'ઘટ'પદ, 'પટ'પદ વગેરે રૂપ
પદવિશેષના અભિલાપ્યત્વનો અભાવ છે, ને છતાં 'અનભિલાપ્ય' એવા
પદસામાન્યના અભિલાપ્યત્વનો અભાવ નથી... માટે કોઈ વિરોધ રહેતો
નથી.

શંકા- એમ તો અનભિલાપ્ય એ પણ 'પદવિશેષ' જ છે ને? ને
તદ્વાચ્યત્વ તો આ પદાર્થોમાં તમે કહો છો જ?

સમાધાન- જેમ કંબુગ્રીવાદિમાનૂ પદાર્થના વાચક તરીકે 'ઘટ'
એવું એક ચોક્કસ પદ છે.. તાણાવાણાવાળા પદાર્થના વાચક તરીકે 'પટ'
એવું એક ચોક્કસ પદ (પદવિશેષ) છે. આવું આ અનંતાનંત પદાર્થો
માટે નથી.. અર્થાત્ બધા માટે અલગ-અલગ પદ (પદવિશેષ) નથી...
પણ બધા માટે વાચક તરીકે એક સાધારણ (common) અનભિલાપ્ય
એવું એક જ પદ છે. માટે આ પદવિશેષ નથી, પણ પદસામાન્ય છે
અને આવા માત્ર પદસામાન્યનું અભિલાપ્યત્વ એ અનંતાનંત પદાર્થોમાં

અનન્તપદાર્થસાધારણં તત્ત્વેકમેવાનન્તપદાર્થાનાં વાચકમતસ્તત્પદં પદસામાન્યમેવ । તદ્વાચ્યત્વં ત્વેતેષ્વનન્તગુણત્વેનોક્તેષ્વનન્તપદાર્થે-
ષ્વસ્ત્યેવેતિ ચ તેષુ સર્વપદવાચ્યાત્વાભાવોઽપિ ત્વનભિલાપ્યપદ-
વાચ્યત્વમેવ ।

સ્યાદેવં-ચમુદ્દિશ્ય સપ્તભઙ્ગી પ્રવૃત્તા સ પદાર્થો ઘટો વા ભવતુ
પટો વા, તૃતીયભઙ્ગસ્તુ સ્યાદવાચ્ય એવેત્યેવ । અતઃ સપ્તભઙ્ગીવિષય-
ભૂતાનાં તૃતીયભઙ્ગગતાનાં ઘટ-પટાદીનાં સર્વેષાં વાચકત્વેન તૃતીય-
ભઙ્ગગતસ્યાવાચ્યપદસ્યાપિ પદસામાન્યત્વમેવ, તદ્વાચ્યત્વં તુ તેષ્વેવ
ઘટપટાદિષુ વર્તતે । અતોઽસ્યાવાચ્યપદસ્યાનભિલાપ્યપદસમાનાર્થ-
કત્વમેવેતિ । અહો વિસ્મરણશીલતાઽઽયુષ્મતઃ, અનંતાનંતપદાર્થેષુ
સ્થિતમનભિલાપ્યપદવાચ્યત્વં બોધયત્યનભિલાપ્યેતિપદં, કેવલં પદ-
વિશેષવાચ્યત્વસ્યાભાવાદેવાનાભિલાપ્યત્વમુચ્યતે, તૃતીયભઙ્ગે તુ ન
કેવલં પદવિશેષવાચ્યત્વાભાવ એવાપિ તુ પદસામાન્યવાચ્યત્વાભાવો-
ઽપ્યતઃ પ્રસ્તુતમવાચ્યપદં તુ સર્વપદવાચ્યત્વાભાવમેવ બોધયતિ,
ઇત્યાદિપૂર્વમુક્તં ચદ્વિસ્મરસિ ।

છે, માટે અનભિલાપ્ય પદથી એ બધા વાચ્ય બને છે... અને તેથી એ
અનંતાનંત પદાર્થોમાં અનભિલાપ્યપદવાચ્યત્વ જણાય છે, પણ સર્વપદ-
વાચ્યત્વાભાવ નહીં.

શંકા- એમ તો સપ્તભંગીના ત્રીજા ભંગમાં, ચાહે ઘટ હોય કે
ચાહે પટ હોય બધા માટે સ્યાદવાચ્ય એવ એ જ જવાબ હોય છે... એટલે
કે અવાચ્ય એ પણ પદસામાન્ય છે...ને તદ્વાચ્યતા ઘટ-પટ વગેરેમાં
છે... માટે એ પણ અનભિલાપ્ય પદને સમાનાર્થક કેમ નહીં?

સમાધાન- અરે ભલા આદમી મેં કહ્યું ને કે અનભિલાપ્ય પદ
તો અનભિલાપ્યપદવાચ્યત્વ એ અનંતાનંત પદાર્થોમાં હોવું જણાવે છે,
માત્ર પદવિશેષવાચ્યત્વાભાવ હોવાથી જ અનભિલાપ્ય કહેવાય છે. જ્યારે
પ્રસ્તુત અવાચ્ય પદ તો સર્વપદવાચ્યત્વાભાવને જણાવે છે. એટલે કે
પદવિશેષવાચ્યત્વાભાવ તો છે જ, પદસામાન્યવાચ્યત્વાભાવ પણ છે જ.

ન ચ વક્તવ્યં સત્ત્વભક્તીવિષયભૂતેષુ ઘટાદિષુ તૃતીયભક્ત-
વિચારણાયાં સત્યાં પદસામાન્યવાચ્યત્વાભાવોઽતશ્ચ સર્વપદવાચ્યત્વા-
ભાવોઽપિ કિમિતિ કથ્યતે, અવાચ્યપદવાચ્યત્વસ્ય સત્ત્વાદિતિ,
તસ્યાપ્યસત્ત્વાદેવ । તસ્યાપ્યસત્ત્વેઽવાચ્યપદેન ઘટાદેરુલ્લેખોઽપિ ન
સ્યાદેવેતિ ચેત્ ? ન સ્યાદેવ, કઃ કિમાહાત્ર ? નનુ સ્યાદવાચ્યઃ કઃ ?
નનુ કિમત્ર પ્રષ્ટવ્યમ્ ? યં ઘટાદિકમુદ્દિશ્ય સત્ત્વભક્તી પ્રવૃત્તા સ ઘટાદિરેવ
। નન્વનભિલાપ્યઃ કઃ ? તે એવાભિલાપ્યભિન્નત્વેનોક્તા અનન્તાનન્તપદાર્થા
ઇતિ ચેત્ ? સત્યં, યદ્યેવમનન્તાનન્તપદાર્થાનામનભિલાપ્યપદેનોલ્લેખો
ભવતિ, તર્હિ ઘટાદેરવાચ્યપદેનોલ્લેખઃ કિં ન સ્યાદિતિ ચેત્ ? ન,
ઘટાદે' ઘટાદિ 'પદેનૈવોલ્લિખિતત્વેના' વાચ્ય' પદોલ્લિખિતત્વસ્યાના-
વશ્યકત્વાત્ । તથાપિ ઘટસ્યા' વાચ્ય' પદેનાપ્યુલ્લેખસ્ય સ્વીકારેઽપ્યન-

શંકા- પણ, ઘટાદિમાં અવાચ્યપદવાચ્યત્વ તો છે જ, પછી પદ-
સામાન્યવાચ્યત્વાભાવ કેમ કહો છો?

સમાધાન- ના, અવાચ્યપદવાચ્યત્વ પણ છે જ નહીં...

શંકા- જો એ ન હોય, તો તો ઘટાદિનો અવાચ્ય પદથી ઉલ્લેખ
પણ ન જ થવો જોઈએ.

સમાધાન- તે નથી જ થતો ને...કોણે કહ્યું કે અવાચ્ય પદથી
ઘટાદિનો ઉલ્લેખ થાય છે?

શંકા- સ્યાદવાચ્ય કોણ છે?

સમાધાન- કેમ આવો પ્રશ્ન કરો છો? જે ઘટાદિ અંગે સમભંગી
પ્રવર્તી રહી છે, તે ઘટાદિ જ.

શંકા- અનભિલાપ્ય કોણ છે?

સમાધાન- એ જ અભિલાપ્યભિન્ન અનન્તાનન્ત પદાર્થો...

શંકા- બરાબર...જો આ અનન્તાનન્ત પદાર્થોનો અનભિલાપ્ય પદથી
ઉલ્લેખ થાય છે, તો ઘટાદિનો અવાચ્ય પદથી ઉલ્લેખ કેમ ન થાય?

સમાધાન- ઘટાદિનો 'ઘટાદિ' પદથી જ ઉલ્લેખ થઈ જાય છે,

ભિલાપ્યપદાર્થરાશૌ તત્પ્રવેશસ્ય શઙ્કાગન્ધોઽપિ નૈવ, ઘટપદાભિલાપ્ય-
ત્વસ્ય નિરાબાધં સત્ત્વાદેવ । વસ્તુતોઽ'નભિલાપ્ય'પદસ્ય યથાઽન-
ભિલાપ્યપદવાચ્યત્વમર્થો ન તથાઽ'વાચ્ય'પદસ્યા'વાચ્ય'પદવાચ્ય-
ત્વમર્થઃ, અવાચ્યપદસ્ય વાચકત્વાસમ્ભવાત્, બાધિતત્વાત્ । તથાહિ-
મહોપાધ્યાયૈઃ શ્રીમદ્દ્વિર્યશોવિજયવાચકૈઃ કથિતમસ્માભિશ્ચ સતર્કં પૂર્વ
નિશ્ચિતમિદં યત્ સંકેતિતોઽપિ ન કશ્ચિત્ શબ્દવિશેષો મુખ્યવૃત્ત્યા
યુગપદુભયધર્મં બોધયિતું સમર્થં ઇતિ । અતો 'અવાચ્ય'-'અનભિલાપ્ય'
ઇત્યાદિકસ્ય કસ્યચિદપિ શબ્દસ્ય તદ્વાચકત્વં યદિ સમ્ભવેત્, તદા
તસ્યૈવ શબ્દસ્ય સંકેતઃ કિમિતિ ન ક્રિયેત? તતશ્ચ'વાચ્ય'પદસ્ય
નાવાચ્યપદવાચ્યત્વાર્થકત્વમિતિ સ્પષ્ટમ્ ।

નનુ યથા પટપદવાચ્યત્વાભાવાદ્ 'ઘટઃ પટ' ઇતિ નોચ્યતે
તથાઽવાચ્યપદવાચ્યત્વાભાવે ઘટોઽવાચ્ય ઇત્યપિ નોચ્યેતૈવેતિ ચેત્ ?
મૈવં, મૂનમયત્વ-ચતુષ્કોણત્વાદિરૂપૈઃ સ્વપરોભયધર્મૈર્યુગપદ્વિચારણાયાં

પછી એનો 'અવાચ્ય'પદથી ઉલ્લેખ માનવાની શી જરૂર છે? ને છતાં
ઘટનો 'અવાચ્ય'પદથી પણ ઉલ્લેખ થાય છે, એમ માનીએ તો પણ
એમાં, 'ઘટ'પદાભિલાપ્યત્વ તો છે જ, પછી એનો અનભિલાપ્યપદાર્થોની
રાશિમાં પ્રવેશ થઈ જવાની તો શંકા જ ક્યાં ઊભી રહે? વસ્તુતઃ,
'અનભિલાપ્ય'પદ 'અનભિલાપ્ય'પદવાચ્યત્વને જેમ જણાવે છે, એમ
'અવાચ્ય'પદ 'અવાચ્ય'પદવાચ્યત્વને જણાવતું નથી. તે પણ એટલા માટે
કે એનો અર્થ આવો થાય છે કે આ 'અવાચ્ય'પદ એ વાચક છે, પણ
આ અર્થ નીચે પ્રમાણે બાધિત છે.

મહોપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજી મહારાજે દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયના
રાસમાં કહ્યું છે ને આપણે પણ તર્કથી વિચારી ગયા છીએ કે કોઈએક
'અ' કે એવો કોઈપણ સંકેતિત કરેલો નવો શબ્દ મુખ્યવૃત્તિએ યુગપત્
ઉભયધર્મને જણાવવા સમર્થ નથી. એટલે જો અવાચ્ય કે અનભિલાપ્ય
એવો કોઈ શબ્દ વાચક તરીકે શક્ય હોય તો તો એનો જ સંકેત કરી
દેવામાં ન આવે? એટલે અવાચ્યપદવાચ્યત્વ પણ નથી જ, એ સ્પષ્ટ છે.

સત્યાં 'ઘટઃ સ્યાદવાચ્ય એવે'તિ યદુચ્યતે તન્ન 'ઘટોઽવાચ્યપદવાચ્ય એવે'ત્યર્થાભિપ્રાયેણાપિ તુ 'ઘટઃ સર્વપદવાચ્યત્વાભાવવાનેવે'ત્યર્થાભિપ્રાયેણેતિ દોષાભાવાત્ । નનુ તર્હિ 'અનન્તાનન્તા અર્થા અનભિલાપ્યા ઇતિ શાસ્ત્રેષુ યદુક્તં તસ્યાપિ 'અનન્તાનન્તા અર્થાઃ સર્વપદવાચ્યત્વાભાવવન્ત' ઇત્યેવાર્થોઽસ્તુ કિં 'અનન્તાનન્તા અર્થા અનભિલાપ્યપદવાચ્યા' ઇત્યર્થેનેતિ ચેત્ ? ન, આધારભૂતાનાં તેષામનન્તાનન્તાનામર્થાનામુપસ્થિત્યભાવપ્રસંગાત્ । અયમાશયઃ-યથા 'ઘટાભાવવદ્ ભૂતલમિ'તિ જ્ઞાનાય ભૂતલોપસ્થિતિરપેક્ષિતા, ધર્મિણોઽનુપસ્થિતૌ તદ્ધર્મત્વેન કસ્યાપિ જ્ઞાનાસમ્ભવાત્ તથા 'અનન્તાનન્તા અર્થાઃ સર્વપદવાચ્યત્વાભાવવન્ત' ઇતિ જ્ઞાનાયાપેક્ષિતાઽઽધારભૂતાનામનન્તાનન્તાનામર્થાનામુપસ્થિતિઃ કથં સ્યાદિત્યુચ્યતામ્ ? નનુ સર્વપદવાચ્યત્વાભાવવાન્ ઘટ ઇતિ જ્ઞાનાય ઘટસ્યોપસ્થિતિઃ કથં સ્યાદિતિ ચેત્ ? નનુ ઘટસ્ય

શંકા- તો પણ ઘટોઽવાચ્યઃ એમ શા માટે કહેવાય છે?

સમાધાન- જ્યારે સ્વ-પર ઉભયધર્મોથી યુગપત્ વિચારવામાં આવે ત્યારે ઘટો અવાચ્ય એવે એનો અર્થ ઘટોઽવાચ્યપદવાચ્ય એવે એવો નથી, પણ ઘટઃ (સર્વપદ)વાચ્યત્વાભાવવાન્ એવો છે.

શંકા- તો 'અનન્તાનન્ત પદાર્થો અનભિલાપ્ય છે' આમાં પણ આવો જ અર્થ કરો ને? અર્થાત્ અનભિલાપ્યપદવાચ્યત્વ નહીં, પણ સર્વપદવાચ્યત્વાભાવ જ કહો ને?

સમાધાન- આ સર્વપદવાચ્યત્વાભાવ ક્યાં રહેશે?

શંકા- કેમ? એ અનભિલાપ્યપદાર્થોમાં...

સમાધાન- એટલે અર્થ આવો મળશે કે સર્વપદવાચ્યત્વાભાવવાન્ અનભિલાપ્યઃ પદાર્થઃ આમાં, ઘટાભાવવદ્ ભૂતલમ્ માં જેમ ભૂતલ નું જ્ઞાન જરૂરી છે. તો જ એના ધર્મ તરીકે ઘટાભાવ ભાસી શકે છે... એમ પ્રસ્તુતમાં અનભિલાપ્ય પદાર્થરૂપ ધર્મિનું જ્ઞાનપણ જોઈશે જ, તો જ એના ધર્મ તરીકે સર્વપદવાચ્યત્વાભાવ ભાસી શકે. તો આ જ્ઞાન શી રીતે કરશે?

ચાક્ષુષપ્રત્યક્ષસિદ્ધત્વં કિં ભવતો ન સિદ્ધમ્ ? અનભિલાપ્યાસ્તુ પદાર્થાઃ શાસ્ત્રોક્તેનાનભિલાપ્યશબ્દેનૈવાસ્માભિર્જ્ઞેયાઃ, ન તદન્તરેણ કોઽપ્યુપાયઃ સમસ્તિ । તતશ્ચ 'શાસ્ત્રોક્તોઽનભિલાપ્યશબ્દઃ સર્વપદાભિલાપ્યત્વાભાવમેવ બોધયતિ, ન ત્વનભિલાપ્યાનર્થાન્, અનભિલાપ્યપદવાચ્યત્વાર્થકત્વાભાવાદિ'ત્યભ્યુપગમે તેષામર્થાનામુપસ્થિતિરશક્યૈવ સ્યાત્ । તદનુપસ્થિતૌ તુ તત્ર સર્વપદાભિલાપ્યત્વાભાવસ્ય બોધોઽપિ નૈવ સમ્ભવેદિતિ નિશ્ચીયત્ત્વં ઇદં યદનભિલાપ્યપદમનભિલાપ્યપદવાચ્યત્વમેવ બોધયતિ, ન તુ સર્વપદવાચ્યત્વાભાવમિતિ । તતશ્ચ સમાસેયમવાચ્યાનભિલાપ્યપદયોઃ સમાનાર્થકત્વવાર્તા, પ્રથમસ્ય સર્વપદવાચ્યત્વાભાવાર્થકત્વાદ્, દ્વિતીયસ્ય ચાનભિલાપ્યપદાભિલાપ્યાર્થકત્વાદિતિ ।

નનુ સ્યાદવાચ્ય એવત્યત્રસ્થોઽવાચ્યશબ્દઃ કથञ્ઞિદવાચ્ય-

શંકા- તો તમે ઘડાનું જ્ઞાન શી રીતે કરશો?

સમાધાન- ભલા આદમી... એ તો ચાક્ષુષપ્રત્યક્ષસિદ્ધ છે.. એટલે પ્રત્યક્ષથી ઉપસ્થિત છે... પણ એમાં વાચ્યત્વાભાવ જણાઈ શકે છે. અનભિલાપ્ય પદાર્થો તો શાસ્ત્રગત અનભિલાપ્ય શબ્દથી જ જાણી શકાય એવા છે, એ સિવાય આપણા માટે એ જાણવાનો કોઈ ઉપાય જ નથી. એટલે 'અનભિલાપ્ય' એવા શબ્દથી પણ એ ઉપસ્થિત થતા નથી, પણ સર્વપદાભિલાપ્યત્વાભાવ જ એનાથી ઉપસ્થિત થાય છે એવું જો માનશો તો એ પદાર્થો કશાથી ઉપસ્થિત જ નહીં થઈ શકે. ને એ જો ઉપસ્થિત નહીં થાય તો એમાં સર્વપદાભિલાપ્યત્વાભાવ પણ જાણી નહીં જ શકાય. એટલે નક્કી થાય છે કે 'અનભિલાપ્ય'પદ અનભિલાપ્યપદવાચ્યત્વને જણાવે છે અને 'અવાચ્ય'પદ સર્વપદવાચ્યત્વાભાવને જણાવે છે, માટે એ બંને પદ સમાનાર્થક નથી.

શંકા- ત્રીજાભંગમાં ઉત્તર સ્યાદવાચ્ય એવ છે. આમાં સ્યાત્કાર પડેલો છે. એટલે કથંચિદ્ અવાચ્યત્વ જ માનવાનું છે. સર્વથા અવાચ્યત્વ નહીં. એટલે અવાચ્યપદવાચ્યત્વ તો માનવું જ જોઈએ. નહીંતર સ્યાત્કારની સંગતિ કઈ રીતે કરશો?

ત્વમેવ બોધયતિ, ન તુ સર્વથાઽવાચ્યત્વં, સ્યાત્કારેણ લાઞ્ઞિતત્વાત્ । તતશ્ચાવાચ્યપદવાચ્યત્વં મન્તવ્યમેવ, અન્યથા સ્યાત્કારાનુપપત્તેરિતિ ચેત્ ? ન, સ્યાત્કારોપપત્તેરન્યથોપપત્તેરિતિ । અયમાશયઃ-एकोऽंशः स्वरूपेणैकश्च पररूपेणेत्ययुगपदपेक्षायां स्यादस्त्येव स्यान्नास्त्येवेति यदुत्तरं तेन प्राप्यमाणं यदस्तिनास्तिपदवाच्यत्वं तदेव स्यात्કારેણા-ક્ષિપ્યતે । અતો ન સ્યાત્કારાક્ષિપ્યમાણત્વેનાવાચ્યપદવાચ્યત્વસ્ય સિદ્ધિઃ । નન્વેતત્તુ કથંચિદ્ વાચ્યત્વમપેક્ષાન્તરમપેક્ષ્યાગતમ્, તામેવ યુગપદપેક્ષામપેક્ષ્ય તુ નૈવાગતમિતિ ચેત્ ? ન, ઇષ્ટાપત્તેઃ, સ્યાત્કારસ્યા-પેક્ષાન્તરમપેક્ષ્યૈવ વિરુદ્ધધર્માક્ષેપકત્વાત્, મૃન્મયત્વાદિસ્વરૂપાપેક્ષ્યા પ્રાપ્તસ્ય સ્યાદસ્ત્યેવેતિ પ્રથમભક્ષ્યસ્ય ઘટકીભૂતસ્ય સ્યાત્કારસ્યાપિ સુવર્ણમયત્વાદિપરરૂપાપેક્ષ્યૈવ (કથઞ્ચિદ્)નાસ્તિત્વસ્યાક્ષેપ-

સમાધાન- ‘સ્વ’રૂપ-‘પર’રૂપની ક્રમિક અપેક્ષા હોય ત્યારે અસ્તિ-નાસ્તિ પદનું વાચ્યત્વ તેમાં છે જ. સ્યાત્કાર કથંચિદ્ વાચ્યત્વ તરીકે આ વાચ્યત્વને ખેંચી લાવે છે. એટલે સ્યાત્કારની સંગતિ માટે અવાચ્યપદવાચ્યત્વ માનવું જરૂરી નથી.

શંકા- આ તો અપેક્ષા બદલીને કથંચિદ્વાચ્યત્વ આવ્યું.... યુગપદ્ અપેક્ષાને ઊભી રાખીને તો ન આવ્યું ને?

સમાધાન- સ્યાત્કાર વિરુદ્ધધર્મને કથંચિદ્ જે ખેંચી લાવે છે તે અપેક્ષા બદલીને જ, અપેક્ષા બદલ્યા વગર કાંઈ નહીં.... જેમકે પ્રથમભંગમાં ‘સ્વ’રૂપની (મૃન્મયત્વની) અપેક્ષાએ સ્યાદસ્ત્યેવ જે કહેવાય છે તેમાં રહેલો સ્યાત્કાર કથંચિદ્ નાસ્તિત્વને જે ખેંચી લાવે છે તે ‘સ્વ’રૂપની અપેક્ષાને ઊભી રાખીને નહીં, પણ ‘પર’રૂપની અપેક્ષાને અપેક્ષિત કરીને જ. ‘સ્વ’રૂપની અપેક્ષાને જ વળગી રહેવામાં આવે તો નાસ્તિત્વ કહી શકાય જ નહીં, કારણકે મૃન્મયત્વેન ઘડામાં નાસ્તિત્વ છે જ નહીં. આમ અવાચ્યપદવાચ્યત્વ માન્યા વિના પણ, અપેક્ષા બદલીને વાચ્યત્વ આવી જ શકે છે. માટે અવાચ્યપદવાચ્યત્વ માનવાની જરૂર નથી. ને તેથી સર્વપદવાચ્યત્વાભાવ માનવામાં કશો વાંધો નથી.

कत्वात्, स्वरूपापेक्षया एवापेक्ष्यत्वे तु नास्तित्वस्य नास्तित्वमेव, घटेऽधिकृते मृन्मयत्वाद्यपेक्षया नास्तित्वस्यासम्भवात् । ततश्च स्यात्कारस्यापेक्षान्तरेणैव विरुद्धधर्माक्षेपकत्वमिति स्थितम् । एवञ्च स्थिते तृतीयभङ्गघटकस्य स्यात्कारस्यायौगपद्यापेक्षस्य कथञ्चिद् वाच्यत्वस्यापेक्षेणैव चरितार्थत्वान्नावाच्यपदवाच्यत्वसिद्धिः । ततश्च सर्वपदवाच्यत्वाभावोऽनाबाध एव ।

अत्रेदमपि विचारणीयं - घटे घटपदवाच्यत्वं तु वर्तत एवेत्यविशेषेण सर्वपदवाच्यत्वाभावस्य कथनं त्वनुचितमेव । ततश्चास्य कश्चिदर्थविशेषो मन्तव्यः । स चैवमाभाति-यदा स्वद्रव्यादिग्राहकनयस्यार्पणा, तदाऽस्तित्वं ज्ञायते, तज्ज्ञापयितुं च स्यादस्त्येवेत्येव' मस्ति 'शब्दः प्रयुज्यते । यदा परद्रव्यादिग्राहकनयस्यार्पणा, तदा नास्तित्वं ज्ञायते, तज्ज्ञापयितुं च स्यान्नास्त्येवेत्येवं 'नास्ति' शब्दः प्रयुज्यते । यदा द्वयोर्नययोरर्पणा, तदा यज्ज्ञायते तज्ज्ञापयितुम-'वाच्य' शब्दः प्रयुज्यते । ततश्च यथाऽस्तिनास्तिशब्दौ मुख्यतया न घटं बोधयितुं प्रयुज्येते, अपि तु तत्तन्नयविषयभूते अस्तित्वनास्तित्वे बोधयितुमेव, एवं मवाच्य' शब्दोऽपि मुख्यतया न घटं बोधयितुं

तथा, आमां आवुं पशु विचारवुं जोऽं के, घटमां घटपदवाच्यत्व तो छे ज. तेथी सीधे सीधो सर्वपदवाच्यत्वाभाव कडेवो तो योग्य नथी ज. तो पछी आनो विशेष अर्थ डोवो जोऽं. ते आवो ज्ञाय छे- ज्यारे स्वद्रव्यादिग्राहक नये जोवामां आवे त्यारे 'अस्तित्व' ज्ञाय छे ने अने ज्ञाववा माटे स्यादस्त्येव अेम 'अस्ति' शब्द वपराय छे. ज्यारे परद्रव्यादिग्राहक नये जोवामां आवे छे त्यारे 'नास्तित्व' ज्ञाय छे...ने अने ज्ञाववा माटे 'स्यान्नास्त्येव' अेम 'नास्ति' शब्द वपराय छे. ज्यारे आ अन्ने नयनी अर्पणा करवामां आवे छे त्यारे जे देभाय अने ज्ञाववा माटे अवाच्य शब्द वपराय छे. अटले जेम, अस्ति-नास्ति शब्द मुप्यत्या घटने ज्ञाववा माटे नथी, पशु अस्तित्व-नास्तित्वने ज्ञाववा माटे छे, अेम अवाच्य शब्द सर्वपदवाच्यत्वाभावने जे ज्ञावे छे ते मुप्यतया घट अंगे नथी, पशु

પ્રયુજ્યતેઽપિ તુ યુગપદર્પિતયોર્દ્વયોર્નયયોર્યો વિષયસ્તજ્ઞાપયિતુ-
મેવેત્યવાચ્યશબ્દેન બુદ્ધ્યમાનઃ સર્વપદવાચ્યત્વાભાવોઽપિ મુખ્યતયા
તસ્મિન્નેવ વિષયે મન્તવ્યઃ । તતશ્ચ ઘટે યથૈકૈકનયવિષયભૂતમસ્તિત્વં
નાસ્તિત્વં ચ વર્તતે, તથાઽન્યદપિ કિञ્ચિદ્ યુગપદર્પિતનયદ્વયવિષય-
ભૂતં વર્તતે યત્ર સર્વપદવાચ્યત્વાભાવોઽસ્તિ । યતશ્ચ તત્ર સર્વપદ-
વાચ્યત્વાભાવોઽતો નૈકેનાપિ પદેન તદુલ્લેખસ્ય સમ્ભવ ઇતિ સ્યાદવાચ્ય
એવ ઘટ ઇત્યુચ્યતે ।

કિञ્ચ શક્રાપેક્ષયા દેવત્વં 'સ્વ'ધર્મઃ, ચતુરિન્દ્રિયત્વં ચ
'પર'ધર્મઃ । તતશ્ચ દેવત્વધર્મપુરસ્કારેણ વિચાર્યમાણે શક્રે યદસ્તિત્વં
જ્ઞાયતે તદસ્તીતિ શબ્દેનોચ્યતે । ચતુરિન્દ્રિયત્વધર્મપુરસ્કારેણ યન્નાસ્તિત્વં
જ્ઞાયતે તન્નાસ્તીતિ શબ્દેનોચ્યતે । ચતુરિન્દ્રિયદેવત્વલક્ષણોભય-
ધર્મપુરસ્કારેણ યુગપદ્વિચાર્યમાણે શક્રે કિં જ્ઞાયતે કેન ચ શબ્દેનોચ્યતે
તત્તૃતીયભદ્ગે વિચાર્યતે । તત્ર ચતુરિન્દ્રિયદેવત્વસ્ય શશશૃંગકલ્પત્વાત્ર
તદ્ધર્મપુરસ્કારેણ કસ્યચિદપિ પદાર્થસ્ય કિञ્ચિદપિ જ્ઞાનં ભવિતુ-

ઉભયનયની અર્પણા વખતે બનતા વિષય અંગે છે. એટલે કે અસ્તિત્વ-
નાસ્તિત્વ સિવાય કંઈક છે જેમાં સર્વપદવાચ્યત્વાભાવ છે. ને
સર્વપદવાચ્યત્વાભાવ છે માટે કોઈપણ પદથી એ વાચ્ય ન હોવાથી એનો
ઉલ્લેખ શક્ય ન હોવાના કારણે સ્યાદવાચ્ય એવ ઘટ: એમ કહેવાય છે.

વળી, શકની અપેક્ષાએ દેવત્વ એ સ્વધર્મ છે અને ચૌરિન્દ્રિયત્વ
એ પરધર્મ છે. એટલે દેવત્વધર્મને આગળ કરીને શકને વિચારતા જે
અસ્તિત્વ જણાય છે એ 'અસ્તિ' એવા શબ્દથી કહેવાય છે
ચૌરિન્દ્રિયત્વધર્મને આગળ કરીને જે નાસ્તિત્વ જણાય છે એ 'નાસ્તિ'
શબ્દથી બોલાય છે. ચૌરિન્દ્રિય-દેવત્વરૂપ ઉભયધર્મની અપેક્ષાએ યુગપદ્
વિચારવામાં આવે ત્યારે શું જણાય છે ને કયા શબ્દથી બોલાય છે? એ
ત્રીજાભંગમાં વિચારાય છે. એમાં ચૌરિન્દ્રિયદેવત્વ એ શશશૃંગતુલ્ય અસત્
હોવાથી તે ધર્મને આગળ કરીને કોઈપણ પદાર્થનું કોઈપણ જ્ઞાન થઈ શકતું
નથી. અને જ્ઞાન એ જ તો કોઈપણ વસ્તુની વસ્તુતાનું વ્યવસ્થાપન કરનાર
અને જણાવનાર છે. એટલે છતે પ્રયાસે પણ જો જ્ઞાન થતું નથી - થઈ

મર્હતિ । જ્ઞાનમેવ હિ વસ્તુનો વસ્તુત્વસ્ય વ્યવસ્થાપનાય ઘ્યાપનાય ચાલં, તદેવ હિ યદિ સત્યપિ પ્રયાસે ન ભવતિ તદાઽવસ્તુત્વમેવ તત્ર મન્તવ્યં સ્યાત્ । અત એવ સમ્મતિતત્ત્વસોપાને (પૃ. ૧૬૭) ‘યદા તુ દ્વાભ્યામપિ યુગપત્તદ્વસ્ત્વભિધિત્સિતં ભવતિ તદાઽવક્તવ્યભદ્ગ્નિમિત્તં તથાભૂતસ્ય વસ્તુનોઽભાવાત્ પ્રતિપાદકવચનાતીતત્વાત્ તૃતીયભદ્ગ્ન-સદ્ભાવઃ’ ઇત્યાદ્યપ્યુક્તમ્ । તતશ્ચ યદિ તૃતીયભદ્ગ્નેઽવસ્ત્વેવ, તદાઽવાચ્યપદવાચ્યત્વસ્યાપ્યસમ્ભવાત્ તૃતીયભદ્ગ્નગતોઽવાચ્યશબ્દઃ સર્વ-પદવાચ્યત્વાભાવમેવ સૂચયતીતિ સ્વીકર્તવ્યં સ્યાદેવ [કિઞ્ચૈવં પૂર્વ (પૃ. ૧૦૦) ‘તથાઽન્યદપિ કિઞ્ચિદ્ યુગપદર્પિતનયદ્વયવિષયભૂતં વર્તતે’ ઇતિ યદુક્તં તત્ર ‘કિઞ્ચિદિત્યુક્તિમાત્રમેવ જ્ઞેયં, કસ્યચિદપિ જ્ઞાનાસમ્ભવેન વિષયસ્ય વસ્તુનોઽભાવાદિતિ ।] । તદેવં તૃતીયાદિ-ભદ્ગ્નગતેના’વાચ્ય’પદેન કિં બુદ્ધ્યતે તન્નિર્ણયાર્થં કૃતાઽનુપ્રેક્ષા પ્રદર્શિતા । પરમાર્થસ્ત્વયમેવાન્યો વા કશ્ચિદિતિ તુ બહુશ્રુતા વિદન્તીતિ ।

તથાપ્ય’વાચ્ય’પદં ન સર્વપદવાચ્યત્વાભાવાર્થકમપિ ત્વ-

શકતું નથી તો અવસ્તુત્વ જ માનવાનું રહે. એટલે જ સમ્મતિતત્ત્વસોપાન (પૃ. ૧૬૭) ગ્રન્થમાં આવું પણ કહ્યું છે કે-“જ્યારે સ્વ-પર બન્ને ધર્મોથી યુગપદ્ તે વસ્તુને કહેવાની ઈચ્છા હોય ત્યારે અવક્તવ્યભંગને કહેવાનું નિમિત્ત છે, કારણકે તેવા પ્રકારની વસ્તુનો અભાવ હોવાથી પ્રતિપાદક વચનાતીત હોવાના કારણે ત્રીજાભંગનો સદ્ભાવ થાય છે” એટલે ત્રીજા ભંગમાં જો અવસ્તુ જ છે તો અવાચ્યપદવાચ્યત્વ પણ સંભવતું નથી જ. માટે તૃતીયભંગમાં રહેલો ‘અવાચ્ય’ શબ્દ સર્વપદવાચ્યત્વાભાવને જ સૂચવે છે, એ સ્વીકારવું જોઈએ. [વળી આ રીતે તો પૂર્વે (પૃષ્ઠ ૧૦૦ પર) ‘પણ ઉભયનયની અર્પણા વખતે બનતા વિષય અંગે છે. એટલે કે અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વ સિવાય કંઈક છે’ વગેરે જે કહ્યું છે તેમાં વિષયભૂત આ ‘કંઈક’ એ માત્ર કથન જાણવું, વાસ્તવિક કશું છે નહીં, કારણ કે કશું જણાતું નથી.]

ત્રીજા વગેરે ભંગમાં રહેલા અવાચ્ય શબ્દથી શું જણાય છે? એનો નિર્ણય કરવા માટે કરેલી અનુપ્રેક્ષા આ રીતે દર્શાવી. પરમાર્થ આ જ છે કે અન્ય? એ બહુશ્રુતો જાણે છે.

‘વાચ્યપદવાચ્યત્વાર્થકમેવે’ત્યત્રૈવ યદ્યાસ્થા તથાપિ ન કિञ્ચિન્નઃ ક્ષૂયતે, અવાચ્યપદસ્યાનભિલાપ્યપદસમાનાર્થકત્વસ્યૈવમપ્યસિદ્ધેઃ । અવાચ્યપદસ્ય શબ્દસંકેતાસમ્ભવસૂચકત્વાત્, અનભિલાપ્યપદસ્ય તુ ન તદસમ્ભવસૂચકત્વં, અપિ તુ છદ્મસ્થાન્ પ્રતિ સંકેત્યમાનાર્થજ્ઞાનાભાવેન કેવલિનસ્તુ પ્રતિ પ્રયોજનાભાવેન યઃ શબ્દસંકેતાભાવસ્તસ્યૈવ સૂચક-ત્વમિતિ । એતચ્ચાગ્રે વ્યક્તીભવિષ્યતિ ।

અર્થૈતદેવાન્યપ્રકારેણાપિ નિશ્ચિનુમઃ । તદર્થં પૂર્વં વચન-વ્યવહારવિષયં કિञ્ચિદ્વિચારયામઃ ।

● સ્વમનોગતાભિપ્રાયં જ્ઞાપયિતું યદ્વાઽન્યમનોગતાભિપ્રાયં જ્ઞાતું વચનવ્યવહારો પ્રવર્તતે । એતાભ્યાં પ્રયોજનાભ્યાં વિનાપિ પ્રવર્તમાનો વચનવ્યવહારોઽશિક્ષિતાલાપાપરપર્યાયમૌર્ઘ્યં (બકવાસ ઇતિ ભાષાયાં) ઉચ્યતે । ન ચ શિષ્ટાનાં તસ્ય સમ્ભવઃ ।

● અતો વચનવ્યવહારશ્છદ્મસ્થસ્ય છદ્મસ્થં પ્રતિ યદ્વા છદ્મ-

છતાં જો, ‘અવાચ્યપદવાચ્યત્વ’ તો માનવું જ એમ જ દિલ કહ્યા કરતું હોય તો પણ અવાચ્યપદ અનભિલાપ્યપદને સમાનાર્થક તો બની જવાનું નથી જ. કારણકે જે રીતે અભિપ્રેત છે એ રીતે જણાવનાર કોઈ શબ્દ (કે સંકેત) શક્ય જ નથી માટે અવાચ્યત્વ છે. જ્યારે અનભિલાપ્યપદાર્થો માટે એવું નથી. ત્યાં શબ્દ (કે સંકેત) સાવ અશક્ય છે એવું નથી... સંકેત્યમાનનું જ્ઞાન ન હોવાથી છદ્મસ્થોને ઉદ્દેશીને સંકેત કરાતો નથી. પ્રયોજન ન હોવાથી કેવલીને ઉદ્દેશીને સંકેત કરાતો નથી. અર્થાત્ શબ્દ કે સંકેત અશક્ય જ છે એવું નથી. પણ કરાતા નથી. માટે અનભિલાપ્યત્વ છે. આ વાત આગળ વધારે સ્પષ્ટ થશે.

આ જ વાતને હવે બીજી રીતે વિચારીએ.

● સ્વગત-કે અન્યગત મનના અભિપ્રાયને જાણવા કે જણાવવા માટે વચન-વ્યવહાર હોય છે.. જ્યાં આવું પ્રયોજન ન હોય એવા વચનપ્રયોગો એ બકવાસરૂપ છે ને એ શિષ્ટપુરુષોને સંભવતા નથી.

● એટલે, વચનવ્યવહાર છદ્મસ્થ-છદ્મસ્થ વચ્ચે, છદ્મસ્થ-કેવલી

સ્થસ્ય કેવલિનં પ્રતિ યદ્વા કેવલિનશ્છદ્વાસ્થં પ્રતિ પ્રવર્તતે, ન તુ કેવલિનઃ કેવલિનં પ્રતિ, દ્વયોઃ સર્વજ્ઞત્વેન જ્ઞાનજ્ઞાપનાન્યતરસ્યાપિ પ્રયોજનસ્યાભાવાત્, કેવલિનસ્તુ શિષ્ટતમત્વાત્ ।

● સદ્કેતં જ્ઞાતું જ્ઞાપયિતું વા પ્રવર્તમાને વચનપ્રયોગે વક્તૃ-શ્રોત્રોર્મધ્યાદેકઃ સદ્કેતસ્ય જ્ઞાતા ભવતિ, તદન્યસ્ત્વજ્ઞાતા । યથા પુત્રઃ પિતરં પૃચ્છતિ ‘તાત ! એષ કમ્બુગ્રીવાદિમાન્ પદાર્થઃ કેન શબ્દે-નોચ્યતે ?’ અત્ર વક્તા પુત્રોઽજ્ઞાતા, શ્રોતા તુ પિતા સદ્કેતસ્ય જ્ઞાતા । તતશ્ચ પિતા પુત્રં પ્રત્યુત્તરયતિ ‘વત્સ ! સ ‘ઘટ’ ઇતિ શબ્દેનોચ્યતે’ (ઘટઇતિ શબ્દસ્તસ્ય વાચકઃ) ઇતિ । અત્ર વક્તા પિતા સદ્કેતસ્ય જ્ઞાતાઽસ્તિ પુત્રસ્તુ શ્રોતાઽજ્ઞાતા, શ્રવણાનન્તરં તુ સોઽપિ જ્ઞાતા સ્યાદેવ । સદ્કેતજ્ઞાનજ્ઞાપનાન્યતરાર્થેભ્યો વચનવ્યવહારેભ્યોઽન્યે યે વચનવ્યવહારા-સ્તેષુ વક્તૃશ્રોત્રોર્દ્વયોઃ સદ્કેતજ્ઞાતૃત્વમાવશ્યકં, અન્યથા બોધાસમ્ભવાત્ ।

● સદ્કેતકરણાવસરે સદ્કેતકર્તા વાચ્યાર્થસ્ય સદ્કેત્યમાન-

વચ્ચે અને કેવલી-છદ્મસ્થ વચ્ચે હોય શકે છે, પણ કેવલી-કેવલી વચ્ચે હોવો સંભવતો નથી... કારણકે શ્રોતા અને વક્તા બન્ને કેવલી હોવાથી બન્ને બધું જ જાણે છે... કશું અજ્ઞાત છે જ નહીં જેને જણાવવા વચનવ્યવહાર આવશ્યક બને... અને કેવલી ભગવંતો તો મહાશિષ્ટ પુરુષો છે... બકવાસની તો ગંધ સુધ્ધાં સંભવતી નથી જ.

● સંકેત જાણવા-જણાવવા માટે જ જે વચનપ્રયોગ થાય છે એમાં વક્તા-શ્રોતા બેમાંથી એક સંકેતનો જાણકાર હોય છે અને બીજો અજાણ હોય છે.. જેમકે બાળક બાપને પૂછે છે - આ સામા પદાર્થને શું કહેવાય? આમાં વક્તા બાળક અજાણ છે ને શ્રોતા બાપ જાણકાર છે. પછી બાપ જવાબ આપે કે ‘આ સામા પદાર્થને ‘ઘટ’ કહેવાય.’ ત્યારે વક્તા જાણકાર છે ને શ્રોતા અજાણ છે ને હવે જાણકાર બને છે. સંકેતને જાણવા-જણાવવા માટેના આ વચનપ્રયોગો સિવાયના તો બધા વચનપ્રયોગો માટે શ્રોતા અને વક્તા બન્ને સંકેતના જાણકાર જોઈએ.... અન્યથા બોધ થાય નહીં.

ઘટાદિશબ્દવાચ્યત્વેન કમ્બુગ્રીવાદિમત્ત્વાદિતદન્યધર્મેણ ચ જ્ઞાતા ભવતિ, સદ્ધેતગૃહીતા તુ તદન્યધર્મેણૈવ જ્ઞાતા ભવતિ, ન તુ સંકેત્ય-માનશબ્દવાચ્યત્વેનાપિ, અન્યથા સદ્ધેતકરણસ્યાનતિપ્રયોજનાત્ । અન્યધર્મેણાપ્યજ્ઞાતરિ સદ્ધેતગૃહીતરિ પ્રથમં કથચ્છિદપિ તજ્ઞાનમેવ દીયતે, તદ્વથા-ચાક્ષુષપ્રત્યક્ષાદિના કમ્બુગ્રીવાદિમત્ત્વેન ઘટમજાનાનં સદ્ધેતગ્રાહકં પ્રતિ પ્રથમં કમ્બુગ્રીવાદિમત્ત્વસ્ય કલ્પના દીયતે-તથાહિ-યસ્યાધોભાગે પૃથુ બુધ્ધં મધ્યભાગે ચ મહદુદરમુપરિ ચ ભાગે કળ્ઠો-(ગ્રીવા) વર્તતે તાદૃશં પદાર્થં કલ્પયેત્યાદિ । એવં કેનચિદપિ પ્રકારેણ ઘટસ્તજ્ઞાનવિષયીકર્તવ્ય એવ, અન્યથા સદ્ધેતગ્રહણાસમ્ભવાત્ । અત એવ પરમાણવાદીનામતીન્દ્રિયાણામર્થાનાં સદ્ધેત યદા કર્તવ્યઃ સ્યાત્ તદાપિ પ્રથમં પરમાણવાદીનાં કલ્પના દેયૈવ ભવતિ । તથાહિ-કપાલાનિ ઘટસ્ય વિભાગઃ (અવયવાઃ), કપાલિકાઃ કપાલસ્ય,

● જ્યારે સંકેત કરવામાં આવે છે, ત્યારે જે સંકેત કરી રહ્યો છે તેને આપણે સંકેત કરનાર કહીશું... અને જે સંકેતનું ગ્રહણ કરનાર છે એને આપણે સંકેત ઝીલનાર કહીશું...આમાંથી જે સંકેત કરનાર હોય છે એ વાચ્યાર્થનો વિવક્ષિતપદવાચ્યત્વેન પણ જાણકાર હોય છે ને એ સિવાય અન્ય રીતે પણ જાણકાર હોય છે.. જે સંકેત ઝીલનાર છે એ વાચ્યાર્થનો અન્ય રીતે જાણકાર હોય છે (અથવા પહેલાં કલ્પના આપવા વગેરે દ્વારા એને જાણકાર બનાવવો પડે છે). પણ વિવક્ષિતપદવાચ્યત્વેન જાણકાર હોતો નથી. (એનો, સંકેત ઝીલવા પર એ જાણકાર બનવાનો છે.) જેમકે-સંકેત કરનાર વાચ્યાર્થ ઘટનો કંબુગ્રીવાદિમત્ત્વેન ચાક્ષુષ પ્રત્યક્ષાદિથી જાણકાર છે અને ઘટપદવાચ્યત્વેન પણ (પોતે જ્યારે સૌપ્રથમ સંકેત અન્ય પાસેથી ઝીલ્યો હતો ત્યારથી) જાણકાર છે. સંકેત ઝીલનારો પણ ચાક્ષુષપ્રત્યક્ષાદિથી વાચ્યાર્થ ઘટનો જાણકાર છે, ક્યારેક ચાક્ષુષાદિ પ્રત્યક્ષ ન હોય છે ત્યારે 'જેની પહોળી બેઠક હોય.. મોટું પેટ હોય... ઉપર કાંઠો હોય...' વગેરે રૂપે એને કલ્પના આપીને જાણકાર બનાવાતો હોય છે... પણ આમ સંકેત કરતાં પૂર્વે એ વાચ્યાર્થનો જાણકાર બનેલો હોવો જ જોઈએ... તો જ સંકેતને એ સમજી શકે છે.

લઘુકપાલિકા: કપાલિકાયાઃ, એવમુત્તરોત્તરં પ્રાપ્યમાણાયા વિભાગ-ધારાયા ક્વચિદ્વિરામો ભવતિ, અસ્યા વિભાગધારાયા અન્તે તદ્દ્રવ્યં પ્રાપ્યતે યદવિભાજ્યં (નિરવયવં) વર્તતે । એવં સઙ્કેતગૃહીતુર્મનસિ નિરવયવત્વેન પરમાણોરુપસ્થિતિઃ પ્રથમં ક્રિયતે । તદનન્તરં 'અન્તે પ્રાપ્યમાણં તન્નિરવયવં દ્રવ્યં પરમાણુરુચ્યત' ઇત્યાદિરૂપેણ સઙ્કેતઃ ક્રિયતે । તતશ્ચ સઙ્કેતગૃહીતુરપિ વાચ્યાર્થસ્ય કેનચિદ્ધર્મેણ જ્ઞાન-માવશ્યકમેવેતિ સ્થિતમ્ ।

એતદ્ભૂમિકાનન્તરમથ પ્રસ્તુતં પ્રસ્તુમઃ-

કેવલી ભગવાન્ કેવલજ્ઞાનેનાનભિલાપ્યાનપ્યર્થાન્ સાક્ષાજ્ઞા-નાત્યેવ । અન્યોઽપિ કેવલી તાન્ જ્ઞાનાત્યેવ । અતઃ સતિ પ્રયોજને કેવલિનાઽન્યં કેવલિનં પ્રતિ 'એષોઽધિકૃતોઽર્થો 'અ'ઈતિ વર્ણોનોચ્યતા-

અને ઘટપદવાચ્યત્વેન વાચ્યાર્થનો એ જાણકાર નથી... પણ સંકેત દ્વારા જાણકાર બનવાનો છે. પરમાણુ જેવા અતીન્દ્રિય પદાર્થનો સંકેત કરવાનો હોય ત્યારે પણ...પ્રથમ પરમાણુની કલ્પના તો આપવી જ પડે છે... જેમકે- ઘટ-કપાલ-કપાલિકા-ઠીકરી-નાની ઠીકરી-એનાથી પણ નાની ઠીકરી... આમ વિભાગ કરતાં કરતાં જે અવયવધારા મળે છે એ ક્યાંક અટકે છે... અર્થાત્ આ અવયવધારામાં છેલ્લે એવું દ્રવ્ય આવે છે જે અવિભાજ્ય (નિરવયવ) હોય છે. આ રીતે વાચ્યાર્થને સંકેત ઝીલનારની બુદ્ધિમાં નિરવયવત્વેન ઉપસ્થિત કરવામાં આવે છે ને પછી એનો સંકેત થાય છે કે આવું જે નિરવયવદ્રવ્ય છે એને 'પરમાણુ' કહેવાય છે. એટલે નિશ્ચિત થયું કે સંકેત ઝીલનારને પણ વાચ્યાર્થની કોઈક ને કોઈક રીતે જાણકારી હોવી જ જોઈએ.

આટલી પાયાની વિચારણા બાદ હવે પ્રસ્તુતમાં આવીએ....

જે અનભિલાપ્ય પદાર્થો છે એને કેવલીભગવાન્ પોતાના કેવલજ્ઞાનથી સાક્ષાત્ જાણે છે. બીજા કેવલી ભગવાન્ પણ એ રીતે જાણે છે. એટલે એક કેવલી ભગવાન્ ધારે તો અન્ય કેવલી પ્રતિ 'આ વિવક્ષિત પદાર્થને 'અ' કહેવો એમ સંકેત કરી શકે છે.. પણ પ્રયોજન

મિત્વાદિરૂપેણ સદ્કેતઃ કર્તુ શક્ય એવ, કેવલં પ્રયોજનસ્યાસમ્ભવાત્ કદાચિદપિ સ ક્રિયત્ત ઇતિ । છદ્મસ્થં સદ્કેતગૃહીતારં પ્રતિ સદ્કેત-કરણસ્ય સપ્રયોજનત્વસમ્ભવાત્ કેવલિનાઽપિ પ્રયોજનમનુસૃત્યાનેકે સદ્કેતાઃ ક્રિયન્ત એવ । કેવલં તે ત્વભિલાષ્યાનામેવ, ન ત્વનભિલાષ્યાનામપિ, છદ્મસ્થાનાં કેનાપિ ધર્મેણાનભિલાષ્યાનાં વિવક્ષિતાનાં જ્ઞાનાસમ્ભવેન સદ્કેતકરણાત્પૂર્વ તદુપસ્થિત્યસમ્ભવાત્ । અતઃ કેવલ્યપિ 'પદાર્થોઽયં 'અ' ઇતિ વર્ણનોચ્યતામિત્વાદિ સદ્કેતં ન

ન હોવાથી ક્યારેય સંકેત કરતા નથી... સંકેત ઝીલનાર છદ્મસ્થ હોય તો એને સંકેત કરવો એ કેવલીને પણ સપ્રયોજન બની શકે છે ને તેથી કેવલીભગવંતો એવા કેટલાય સંકેત કરતાં જ હોય છે. પણ પ્રસ્તુતમાં અનભિલાષ્ય પદાર્થો છદ્મસ્થના જ્ઞાનનો અન્ય કોઈ રીતે વિષય બની જ શકતા નથી.. એટલે કેવલીભગવંતો પણ, 'જો આ પદાર્થને 'અ' કહેવાય' આને 'બ' કહેવાય... આવો કોઈ સંકેત કરી શકતા નથી. એટલે છદ્મસ્થને તો અન્ય રીતે પણ જાણકારી નથી... ને અમુકપદવાચ્યત્વેન પણ જાણકારી નથી... માટે છદ્મસ્થો વચ્ચે પણ અનભિલાષ્ય પદાર્થો સંકેતનો વિષય બની શકતા નથી.

શંકા- એ પદાર્થોમાં અનભિલાષ્યપદવાચ્યત્વ છે એ તો તમે જ કહી ગયા છો. તો એમાં 'અનભિલાષ્ય' પદનો સંકેત થયેલો જ છે ને ?

સમાધાન- ના, એ પદાર્થોમાં અમે માત્ર વાચ્યત્વ જ કહેલું છે. સંકેત નથી કહ્યો. કારણકે સંકેત માનવામાં એ પદાર્થોનું અનભિલાષ્યત્વ જ હણાઈ જાય છે. તે આ રીતે - આ પદાર્થોમાં પણ જ્ઞેયત્વ-સત્ત્વ હોવાથી જ્ઞેયપદાભિલાષ્યત્વ અને સત્પદાભિલાષ્યત્વ માનવું જ પડે છે. એટલે અનભિલાષ્યત્વ જ ઊડી ન જાય એ માટે નીચેમાંનો કોઈપણ નિયમ (કે વિશેષ પ્રકારની પરિભાષા) માનવો જ પડે છે. (૧) પૂર્વ કહ્યા મુજબ પદવિશેષાભિલાષ્યત્વ જ 'અભિલાષ્યત્વ' કહેવાય... આ પદાર્થોમાં તે ન હોવાથી અનભિલાષ્યત્વ છે. અથવા (૨) અર્થપર્યાય-પ્રવૃત્તિનિમિત્તકપદથી અભિલાષ્ય જે ન હોય તે અનભિલાષ્ય. [પરિભાષાના અજાણ પાઠકો માટે - વાચ્યાર્થમાં રહેલ જે ધર્મને નજરમાં

કદાચિદપિ કરોતિ । અત એવ છદ્મસ્થાનાં તુ ન તત્ર કોઽપ્યવકાશઃ । તતશ્ચાનભિલાપ્યાનામર્થાનાં ન કદાચિદપિ સદ્ક્રેતઃ ક્રિયત ઇતિ સ્થિતમ્ । નનુ તેષ્વ 'નભિલાપ્ય' -ઇતિપદસ્ય સદ્ક્રેતઃ કૃત એવ વર્તંતે, અનભિલાપ્યપદવાચ્યત્વસ્ય તેષુ ભવતૈવોક્તત્વાદિતિ ચેત્ ? ન, સદ્ક્રેતસ્યાનુક્તત્વાત્, અન્યથા અનભિલાપ્યત્વહાનિપ્રસજ્ઞાત્, અનભિલાપ્યત્વેનાભિમતાનામપ્યર્થાનાં 'જ્ઞેય'પદાભિલાપ્યત્વસ્ય સત્પદાભિલાપ્યત્વસ્ય ચાવશ્યંસ્વીકરણીયત્વાત્, તેષામપિ જ્ઞેયત્વાત્ સત્ત્વાચ્ચ । અતસ્તસ્યાઃ હાનેર્નિવારણાર્થમયં નિયમોઽવશ્યમઙ્ગીકર્તવ્યો યદ્-એતેષુ પદવિશેષાભિલાપ્યત્વં યન્નાસ્તિ તદપેક્ષયૈવ પૂર્વમુક્તવદનભિલાપ્યત્વં મન્તવ્યમિતિ । યદ્વાઽર્થપર્યાયપ્રવૃત્તિનિમિત્તકપદાભિલાપ્યત્વમેવ વસ્તુતોઽભિલાપ્યત્વમ્, તદ્યત્ર નાસ્તિ સ પદાર્થોઽનભિલાપ્ય ઇતિ નિયમઃ સ્વીકરણીયઃ । તતશ્ચ નાનભિલાપ્યાનામનભિલાપ્યત્વહાનિઃ, જ્ઞેયત્વા-

રાખીને સંકેત કરવામાં આવે છે (ને તેથી પછી તે તે શબ્દની-પદની એ વાચ્યાર્થને જણાવવા માટે પ્રવૃત્તિ (=પ્રયોગ) કરવામાં આવે છે] તે ધર્મને પદપ્રવૃત્તિનિમિત્ત કહેવાય છે. જેમકે ઘટત્વને નજરમાં રાખીને 'ઘટ' શબ્દ બોલાય છે. તો ઘટત્વ એ ઘટપદપ્રવૃત્તિનિમિત્ત છે. એમ લાલાશ એ રક્તપદપ્રવૃત્તિનિમિત્ત છે, શ્રીમંતાઈ એ શ્રીમંતપદપ્રવૃત્તિનિમિત્ત છે. આવા ઘટ, રક્ત વગેરે જે શબ્દો વ્યવહારમાં વપરાયા કરે છે એ બધાના પદપ્રવૃત્તિનિમિત્તભૂત ઘટત્વ-રક્તત્વ વગેરે ધર્મો અર્થ-પર્યાયરૂપ જ હોય છે ને તેથી આ પદાર્થો અભિલાપ્ય જ છે. અનભિલાપ્ય પદાર્થોમાં પણ અર્થપર્યાય હોય તો છે જ. પણ આપણે એણે કોઈપણ રીતે જાણી શકતા જ નથી. તેથી એને આગળ કરીને સંકેત થઈ શકતો નથી, એટલે કે એના અર્થપર્યાયો પદપ્રવૃત્તિનિમિત્ત બનતા નથી. એ સિવાય જ્ઞેયત્વ-સત્ત્વ વગેરે ધર્મોને નજરમાં રાખીને એ પદાર્થોને જ્ઞેય-સત્ કહેવાય છે. પણ એ જ્ઞેયત્વ વગેરે અર્થપર્યાયરૂપ નથી. વાચ્યત્વ એ અર્થપર્યાય નથી, આ વાત આગળ સવિસ્તર કહેવાશે. એ જ રીતે જ્ઞેયત્વ પણ અર્થ પર્યાય નથી એ જાણી લેવું.

શંકા- પણ સત્ત્વ તો ખુદ જ અર્થક્રિયાકારિત્વરૂપ છે. તો એ તો

દેરર્થપર્યાયત્વાભાવાત્ । તસ્ય તદભાવશ્ચાગ્રે વ્યક્તીકરિષ્યતે ।

યદ્વા સંકેતિતપદાભિલાપ્યત્વમેવ વસ્તુતોઽભિલાપ્યત્વમ્, તદ્દ્યત્ર નાસ્તિ સ પદાર્થોઽનભિલાપ્ય ઇતિ પરિભાષા સ્વીકરણીયેતિ નાનભિલાપ્યાનામનભિલાપ્યત્વહાનિઃ, અનભિલાપ્યપદસ્ય સંકેતિતત્વાભાવાત્, વાચ્યાર્થાનામનભિલાપ્યાનાં સંકેતકરણાત્પૂર્વમુપસ્થિત્યસમ્ભવાત્, વચનવ્યવહારાવિષયત્વાચ્ચ । અયમર્થઃ-‘પરમાણુ’ ઇતિપદસ્ય સંકેતિતત્વેન, તદ્વાચ્યાનાં પરમાણુનામતીન્દ્રિયત્વેઽપિ ‘દ્વાભ્યાં પરમાણુભ્યાં દ્વયણુકો ભવતિ,’ ‘પરમાણૌ દ્વાવવિરુદ્ધૌ સ્પર્શાવેકો રસ એકો ગન્ધ એકશ્ચ વર્ણો ઇત્યેવં સ્પર્શાદયો વર્તન્તે,’ ‘અધોલોકસ્ય સર્વાન્તિમાત્ પ્રતરાદેકેનૈવ સમયેન પરમાણુરૂર્ધ્વલોકસ્ય સર્વાન્તિમં પ્રતરં ગચ્છતિ’ ઇત્યાદિ વચનવ્યવહારો યથા પ્રવર્તતે ન તથાઽનભિલાપ્યાનાં પદાર્થાનામ્ ‘ઇહ જગત્યભિલાપ્યેભ્યોઽનન્તગુણા અનભિલાપ્યાઃ પદાર્થાઃ સન્તિ’

અર્થપર્યાય છે જ ને?

સમાધાન- ના, અર્થક્રિયાકારિત્વ પોતે અર્થપર્યાય નથી, પણ જે ધર્મને કારણે પદાર્થમાં અર્થક્રિયાકારિત્વ આવે છે તે ધર્મ અર્થપર્યાય છે. માટે સત્ત્વ એ પણ અર્થપર્યાય નથી.

એટલે અર્થપર્યાયપ્રવૃત્તિનિમિત્તકપદથી વાચ્ય ન હોવાના કારણે અનભિલાપ્ય પદાર્થોમાં અભિલાપ્યત્વ નથી.] અથવા

(૩) સંકેતિતપદાભિલાપ્યત્વ એ જ વાસ્તવિક અભિલાપ્યત્વ છે. અનભિલાપ્ય પદાર્થોમાં એ ન હોવાથી અભિલાપ્યત્વ નથી. એ પદાર્થો અનભિલાપ્યપદથી બોલાય છે ખરા, પણ ‘અનભિલાપ્ય’ એ સંકેતિત પદ નથી, કારણકે વાચ્યાર્થભૂત અનભિલાપ્ય પદાર્થોનું સંકેતકરણપૂર્વે જ્ઞાનસંભવિત નથી. વળી, વચનવ્યવહારનો અવિષય હોવાથી પણ એ સંકેતિત નથી. આશય એ છે કે - ‘પરમાણુ’ એ સંકેતિત પદ છે. માટે તેનાથી વાચ્ય પરમાણુઓ, અતીન્દ્રિય હોવા છતાં ‘બે પરમાણુ મળીને દ્વયણુક બને છે’ ‘પરમાણુમાં બે અવિરુદ્ધ સ્પર્શ, એક રસ, એક ગંધ અને એક વર્ણ હોય છે’ ‘અધોલોકની સર્વાન્તિમપ્રતરમાંથી ઊર્ધ્વલોકની સહુથી ઉપરની પ્રતરમાં પરમાણુ એક જ સમયમાં પહોંચી જાય છે.’ આવી બધી

इत्याद्याकारो यो बोधः शास्त्रोक्तवचनेन प्राप्तो वर्तते तस्मादन्यस्य कस्यापि बोधस्य वचनव्यवहारस्य वा कदाचिदपि सम्भवो नास्तीति प्रतीतिसिद्धम् । सङ्केतकारणानन्तरमपि यः कदाचिदपि कस्यचिदपि व्यवहारस्य विषयो न भवति तस्य तद्वाचकस्य वा शब्दस्य सङ्केतितत्वकथने न किमप्यौचित्यं, सङ्केतस्य वचनव्यवहारैकप्रयोजनत्वात् । अतस्तस्याशक्यसम्भवस्तदभावमेव सूचयति । ततश्चा'नभिलाप्ये'ति यत्पदं तत्र सङ्केतितमित्यनेनापि प्रकारेण सिद्धम् । ततश्चानभिलाप्या-नामर्थानां सङ्केतो न भवतीति निश्चितम् ।

इदमत्रावधेयम् । अनभिलाप्यानामर्थानां सङ्केतस्य योऽयम-भावस्तत्र वाचकस्य शब्दस्यासम्भवो न कारणमपि तु सङ्केतकरणात्पूर्वं छद्मस्थानां तदनुपस्थितिः कारणम्, केवलानां तु प्रयोजनाभावः कारणम् । अन्यथा सति प्रयोजने केवलिभिः मिथस्तत्करणेऽसामर्थ्यस्या-भावात् । केवलं न कदाचिदपि प्रयोजनं भवतीति न कदाचिदपि क्रियते । नन्वस्मज्ज्ञानविषयीभूतानपि बहूनर्थान् शब्दैर्व्यक्तीकर्तुं वयम-

रीते वचनव्यवहारनो विषय बने छे. पण अनभिलाप्य पदार्थो अंगे आवो कशो व्यवहार क्यारेय थतो नथी. 'विश्वमां अभिलाप्य करतां अनन्तगुण अनभिलाप्य पदार्थो छे' आटलो बोध के वचनव्यवहार शास्त्रमां तेओनी जे वात करी छे तद्रूपे मणे छे. आ सिवाय कशुं ज नही.

संकेत कर्था पछी जे क्यारेय पण कोठना पण कशा पण वचनव्यवहारनो विषय बनता ज नथी.. ओनो संकेत थयेलो कहेवाय ज शी रीते? कारणके छेवटे संकेत पण वचनव्यवहार माटे ज होय छे, अे ज जो क्यारेय पण क्थांय पण शक्य बनतो ज न होय तो संकेत कर्थो छे अेम कहेवानो मतलब ज शुं?

अटले, निश्चित थयुं के छद्मस्थानो अन्य कोठ रीते विषय बनी शकता न होवाथी अनभिलाप्य पदार्थो अंगे संकेत होतो नथी.. पण आ संकेत न होवामां 'कोठ शब्द ओनो वाचक मणी शकतो नथी...' अे कारण नथी... पण छद्मस्थाना ज्ञाननो अन्य रीते अे विषय बनी शकता नथी.. अे कारण छे... अटले ज केवलीओ धारे तो परस्पर संकेत

સમર્થાઃ સ્મઃ । ‘મયાઽનુભૂયમાનાપિ પીડા શબ્દૈઃ કથયિતુમશક્યે’-
ત્યાદિકં વયં વૈદ્યં પ્રતિ કદાચિદ્ બ્રૂમ ઇતિ । યદ્વા ગુડસ્ય શર્કરાયાશ્ચ
માધુર્યયોર્વિશેષં સંવેદયન્તોઽપિ વયં શબ્દૈતસ્દવ્યક્તીકર્તુ સમર્થા નૈવ
ભવામઃ । સંકેત્યમાનશબ્દવાચ્યત્વભિન્નેન ધર્મેણ સદ્કેતકરણાત્પૂર્વ
વાચ્યાર્થસ્યોપસ્થિતેરસમ્ભવાભાવેઽપિ વ્યવહારાભાવે કિં કારણમિતિ
ચેત્ ? શ્રોતુર્વાચ્યાર્થસ્યાનુપસ્થિતિસ્તત્ર કારણમિતિ ગૃહાણ । અનુભૂય-
માનપીડામાધુર્યવિશેષવિષયં જ્ઞાનં શ્રોતરિ કેનોપાયેન સમ્પાદ્યમિત્ય-
જાનાના વયં સદ્કેતં કર્તુમપ્યસમર્થા એવિતિ તુ સ્પષ્ટમ્ । યદિ સદ્કેત-
ગૃહીતા સ્વયમેવ કથચ્છિદપિ તજ્જાનીયાત્તદા સદ્કેતોઽપિ શક્યઃ સ્યા-
દેવ । યથા તજ્જાનાનં કેવલિનં પ્રતિ । ‘મયાઽનુભૂયમાના પીડા
‘પ’શબ્દેનોચ્યતામિ’તિ સદ્કેતે કૃતે સતિ ‘પ્રભો! ‘પ’આખ્યેયં મે પીડા
પૂર્વજન્મનો કસ્ય કર્મણો ફલમિ’તિ યદિ વયં પૃચ્છામસ્તદા કેવલી

કરી શકે છે.. (એનો અર્થ જ એ કે એના વાચક શબ્દો તો મળી જ શકે
છે...) પણ તેઓને પ્રયોજન ન હોવાથી સંકેત કરતા નથી.

શંકા- ઘણા પદાર્થો આપણા જ્ઞાનનો વિષય બનતા હોય છે
છતાં આપણે શબ્દદ્વારા એને વ્યક્ત કરી શકતા હોતા નથી... એટલે
ઘણીવાર ડૉ. ને કહેતા હોઈએ છીએ કે મને વેદના થાય છે... પણ કેવા
પ્રકારની થાય છે? એ કહી શકતો નથી... અથવા આપણે ગોળની
મિઠાશ અને સાકરની મિઠાશના તફાવતને પકડી શકીએ છીએ, પણ
શબ્દદ્વારા વ્યક્ત કરી શકતા નથી. તો આમ કેમ?

સમાધાન- એમ તો, આપણે જે તફાવત અનુભવ્યો છે... એને
‘અ’ કહેવો એમ આપણે સંકેત કરી શકીએ છીએ... એમ આપણને જે
વિલક્ષણ પીડા અનુભવાઈ રહી છે એનો આપણે ‘આ પીડાને ‘પ’ કહેવી...’
એમ સંકેત કરી શકીએ છીએ... ને સામે જો સર્વજ્ઞ હોય તો તેઓ આપણા
સંકેતને પકડી શકે છે... ને તેથી આપણે પૂછીએ કે પ્રભુ આ મારી ‘પ’
નામની પીડા પૂર્વના કયા કર્મના કારણે આવી છે? તો તેઓ જવાબ પણ
આપી જ શકે છે.. પણ સામા છદ્મસ્થને વાચ્યાર્થનો બોધ આપણે અન્ય રીતે
કરાવી શકતા નથી... માટે સંકેત શક્ય બનતો નથી...

भगवानपि तदुत्तरं दद्यादेव ।

ननु सङ्केतगृहीताप्यस्मदास्वादिते गुडशर्करे आस्वादयेत्तर्हि सोऽपि माधुर्यविशेषं जानीयादेवेति तदनन्तरं सङ्केतोऽपि स्यान्न वा ? प्रायो न स्यादेव, गुडशर्करयोरंशान्तरेषु स्वादतारतम्यस्य सम्भवात्, स्व-अन्यमुखरसेषु विशेषसम्भवात्, मतिज्ञानस्य बह्वबहुबहुविधा-बहुविधादिभेदैः सूचितस्य मतिज्ञानावरणकर्मक्षयोपशमतारतम्यस्य सम्भवाच्च वाच्यार्थभूतस्यास्मदनुभूतमाधुर्यविशेषस्य सङ्केतगृहीतुर-नुभवासम्भवस्यापि सम्भवात् । यावतांशेन स तमनुभवेत्तावतांशेन तु सङ्केतः शक्यः स्यादपीति ज्ञेयम् ।

परन्तु येऽनन्तानन्ता अनभिलाष्या अर्था अस्मज्ज्ञानस्याविषया एव तेषां सङ्केतस्त्वशक्य एव । केवलं तत्र कारणं न शब्दानाम-क्षमत्वमपि त्वस्मदक्षमत्वमेव । वयमेव तान् ज्ञातुं ज्ञापयितुं वा यतोऽसमर्थास्तत एव सङ्केतोऽशक्यः ।

अधुना सप्तभङ्गीतृतीयभङ्गतमवाच्यशब्दं विचारयामः । यथा पूर्वमुक्तं तथाऽत्र नैकोऽपि शब्दः प्राप्यते यो युगपदुभयधर्मं मुख्य-

शंका- જે સાકર-ગોળ આપણે ચાખ્યા છે એ જ સાકર-ગોળના અન્ય અંશ સામી વ્યક્તિને ચાખવા આપીએ તો એ પણ તફાવત અનુભવી શકે ને?

સમાધાન- તો પણ આપણે જેવો તફાવત પકડ્યો છે એવો જ એ પકડશે એ નિશ્ચિત નથી... કારણકે સાકર ગોળના કણિયા બદલાયા એટલે સ્વાદ અલગ હોય શકે. મુખમાંથી ઝરતા રસોમાં તરતમતા હોવાથી સ્વાદના અનુભવમાં ફેર પડી શકે. તથા મતિજ્ઞાનાવરણના ક્ષયોપશમની તરતમતાના પ્રભાવે પણ ફેર પડી શકે. (એટલે તો શાશ્વોમાં મતિજ્ઞાનના બહુ-અબહુ-બહુવિધ-અબહુવિધ વગેરે ભેદો દર્શાવેલા છે.) છતાં જેટલા અંશે શ્રોતા અન્ય રીતે જાણકારી મેળવી શકે એટલા અંશે સંકેત થવામાં કોઈ પ્રશ્ન જ નથી. પણ જે અનંતાનંત પદાર્થો આપણા જ્ઞાનનો વિષય જ બનતા નથી એ અનભિલાષ્ય પદાર્થો અંગે તો સંકેત શક્ય બનતો જ નથી... પણ, એમાં આગળ જણાવ્યું

વૃત્ત્યા કથયેદ્ । તતશ્ચાત્ર યઃ શબ્દપ્રયોગાભાવસ્તત્ર શબ્દાનામક્ષમત્વ-
મેવ કારણમ્ । અત એવ કેવલિનાપ્યન્યં કેવલિનં પ્રત્યપિ તજ્ઞાપક-
શબ્દપ્રયોગોઽશક્ય એવ ।

એવમનભિલાપ્યત્વમસ્મદક્ષમત્વવશાદવાચ્યત્વચ્ચ શબ્દાક્ષમત્વ-
વશાદિતિ નાવાચ્યાનભિલાપ્યશબ્દયોઃ સમાનાર્થકત્વમિતિ સ્થિતમ્ ।
તતશ્ચાવાચ્યપદઘટિતેષુ ભક્તેષ્વધિકૃતો ઘટાદિપદાર્થોઽનભિલાપ્યા-
નામર્થાનાં રાશિમધ્યે પ્રવિશતીતિ શક્કાપિ નિરસ્તા જ્ઞેયા ॥૧૫ ॥ પરઃ શક્કતે-

સપ્તધૈવેતિ સર્વત્ર ભક્ત્યા નૂનમસદ્ગતમ્ ।

દ્વિધા વ્યજ્ઞનપર્યાય ઇત્યુક્તં નનુ સમ્મતૌ ॥૧૬ ॥

નનુ સર્વત્ર ભક્ત્યાઃ સપ્તધૈવેતિ નૂનમસદ્ગતમ્, યતઃ સમ્મતિતર્ક-
પ્રકરણે વ્યજ્ઞન-પર્યાયે ભક્ત્યાઃ દ્વિધા ભવન્તીત્યુક્તમિતિ પરસ્યાભિપ્રાયઃ
॥૧૬ ॥ દ્વિધાત્વ-સપ્તધાત્વયોર્દ્વયોઃ સમ્મતાવેવોક્તત્વેન સ્વીકર્તવ્યત્વં
નિઃશક્કં મન્યમાનસ્તદ્વિષયવિભાગં સકારણં પ્રદર્શયત્રાહ-

એમ શબ્દોની અક્ષમતા કારણ નથી... પણ આપણી એનું જ્ઞાન કરી
કરાવી ન શકવાની અક્ષમતા એ કારણ છે...

હવે સપ્તભંગીના તૃતીયભંગમાં જે 'અવાચ્ય' શબ્દ છે એનો
વિચાર કરીએ....અહીં પૂર્વે જણાવ્યું એમ, કોઈ શબ્દ જ એવો મળી
શકતો નથી જે મુખ્યવૃત્તિએ, બન્ને ધર્મોને નજરમાં રાખીને યુગપત્
ઉલ્લેખ કરી શકે. એનો અર્થ, અહીં શબ્દની જ અક્ષમતા છે કે આવી
બાબતનો ઉલ્લેખ કરવાનું એનામાં (કોઈપણ શબ્દમાં) સામર્થ્ય જ નથી..
એટલે જ કેવલી ધારે તો પણ એવા કોઈ શબ્દનો ઉલ્લેખ અન્ય કેવલી
પ્રત્યે પણ કરી શકતા નથી જ.

આમ અનભિલાપ્યતા આપણી અક્ષમતાના કારણે છે, જ્યારે
અવાચ્યતા શબ્દની અક્ષમતાના કારણે છે... માટે, અનભિલાપ્ય અને
અવાચ્ય એ સમાનાર્થક શબ્દો નથી. અને તેથી ત્રીજા વગેરે અવાચ્ય-
પદઘટિત ભંગોમાં ઘટાદિ પદાર્થ અનભિલાપ્યપદાર્થોમાં પ્રવેશ પામી જાય
છે એ શંકા પણ નિરસ્ત જાણવી. ॥૧૫ ॥ કોઈ શંકા કરે છે -

आधिक्यासम्भवात्तत्र तदुक्तमिति मन्यताम् ।

सप्तत्वनियमस्तत्र प्रोक्तोऽर्थपर्ययेषु हि ॥१७॥

अत्र हिरेवकारार्थो, तथा मनःपर्ययशब्दस्य यथा मनःपर्याय-शब्दपर्यायता तथाऽर्थपर्ययशब्दस्याऽर्थपर्यायशब्दपर्यायतेति स्वी-कृत्यार्थपर्ययेष्वित्युल्लेखः कृत इति ध्येयम् । ततश्चायमर्थो लभ्यते-तत्र =व्यञ्जनपर्याय आधिक्यासम्भवात्=द्वाभ्यामधिकत्वस्यासम्भवात् तद्=द्विधात्वमुक्तमिति मन्यताम् । ननु तर्हि भङ्गानां सप्तत्वनियमस्तु निर्मूलमुन्मूलित एवेत्याशङ्कयामाह सप्तत्वेति । तत्र=सम्मतौ भङ्गानां सप्तत्वनियमोऽर्थपर्ययेषु हि=अर्थपर्यायेष्वेव प्रोक्तः । तदुक्तं श्री-सम्मतितर्कप्रकरणे,

एवं सत्तविअप्पो वयणपहो होइ अत्थपज्जाए ।

वंजणपज्जाए पुण सविअप्पो णिव्विअप्पो य ॥१-४१॥

तत्सङ्क्षेपार्थस्त्वयं-एवं=पूर्वोक्तप्रकारेण सप्तविकल्पो= सप्त-प्रकारो वचनपथो भवत्यर्थपर्याये । व्यञ्जनपर्याये पुनः स द्विप्रकार एव, सविकल्पो विधिरूप इत्यर्थः, निर्विकल्पश्च निषेधरूपश्चेत्यर्थः ।

गाथार्थ : सर्वत्र भंग सात ज डोय छे.. आ वात भराभर नथी. कारइके श्री सम्मतिग्रन्थमां व्यंजनपर्याय अंगे भे ज भंग डोवा क्खा छे.

विवरण : शंका ग्रन्थ सुगम छे. ॥१६॥ भे प्रकारना भंग अने सात प्रकारना भंग...आ भन्ने वात सम्मतिग्रन्थमां ज कडी डोवाथी स्वीकार्य ज छे...अे वातने निःशंक मानता ग्रन्थकार अे भन्नेना विषयविभागने सकारण जइावे छे -

गाथार्थ : तत्र=व्यंजनपर्याय अंगे अधिक भंगोनी संभव न डोवाथी भे ज भंग क्खा छे, ते स्वीकारो. भंग सात डोवानो ज नियम जे त्यां=सम्मतिग्रन्थमां क्खो छे ते अर्थपर्यायो अंगे क्खो छे.

विवरण : श्रीसम्मतितर्क प्रकरणना प्रथमकांडनी ४१मी गाथानो

તતશ્રાયં વિષયવિભાગઃ પ્રાપ્તઃ- અર્થપર્યાયે સત્તૈવ ભદ્ગૈઃ, ન ન્યૂના ન વાઽધિકાઃ, વ્યઙ્ગનપર્યાયે તુ દ્વાવેવ ભદ્ગૈઃ, ન ન્યૂનો ન વાઽધિકાવિતિ ॥૧૭॥ તત્રાર્થપર્યાયે ન્યૂનાધિકત્વાસમ્ભવઃ સવિસ્તરં પ્રાગ્ નિરૂપિત ઇતિ વ્યઙ્ગનપર્યાયસ્વરૂપં નિરૂપ્ય તત્રાધિક્યાસમ્ભવં સકારણં નિરૂપયિતુકામ આહ-

પદેન વાચ્યતા યા સ્યાત્ સૈવ વ્યઙ્ગનમુચ્યતે ।

સમ્મીલનં યતોઽશક્યમિતિ નાધિક્યસમ્ભવઃ ॥૧૮॥

અત્ર પદૈકદેશે પદસમુદાયોપચારાદ્ વ્યઙ્ગનમિતિ વ્યઙ્ગન-પર્યાય ઇત્યર્થો જ્ઞેયઃ । કમ્બુગ્રીવાદિમત્યર્થે ઘટાદિપદવાચ્યતા યા વર્તતે સૈવ વ્યઙ્ગનપર્યાય ઉચ્યતે । એતેષાં વ્યઙ્ગનપર્યાયાણાં સમ્મીલનં યતોઽશક્યમિતિ હે તોવ્યઙ્ગનપર્યાયે ભદ્ગાધિક્યં ન સમ્ભવતીતિ ગાથાર્થઃ । તત્સમ્મીલનસ્યાશક્યત્વમગ્રે વ્યક્તીકરિષ્યતે ।

અર્થ આવો છે. એવં=પૂર્વે કહી ગયા એ રીતે, અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વ વગેરે વચનપથ અર્થપર્યાય અંગે સાત વિકલ્પવાળો=સાત પ્રકારવાળો હોય છે. પણ વ્યંજનપર્યાય અંગે તે સવિકલ્પ=વિધિરૂપ (એટલે કે 'સ્યાદસ્ત્યેવ' અને નિર્વિકલ્પ=નિષેધરૂપ (એટલે કે સ્યાન્નાસ્ત્યેવ) એમ બે જ પ્રકારે હોય છે, (એટલે આ વ્યંજનપર્યાય શું છે? એ અર્થપર્યાય કરતાં જુદા કેમ છે? એના અંગે બે જ ભંગ મળે છે - સાત નહીં.... આવું શા માટે? આ બધો આપણે વિચાર કરવો છે.)

આમ આવો વિષયવિભાગ મળે છે - અર્થપર્યાયમાં સાત જ ભંગ હોય છે, ન ન્યૂન, ન અધિક. વ્યંજનપર્યાયમાં બે જ ભંગ હોય છે, ન ન્યૂન, ન અધિક. ॥૧૭॥ આમાંથી અર્થપર્યાયમાં ન્યૂનાધિકત્વ સંભવતું નથી એ આપણે પૂર્વે જોઈ ગયા છીએ. એટલે વ્યંજનપર્યાય શું છે? ને એમાં બેથી અધિક ભંગ કેમ સંભવતા નથી એ વાતને જણાવતા ગ્રંથકાર કહે છે -

ગાથાર્થઃ : કમ્બુગ્રીવાદિમાનૂ પદાર્થમાં ઘટાદિપદવાચ્યતા જે હોય છે તે જ વ્યંજન=વ્યંજનપર્યાય કહેવાય છે. આ વ્યંજનપર્યાયોનું સંમીલન=મિશ્રણ અશક્ય હોય છે માટે અધિકભંગ સંભવતા નથી.

ભાવાર્થસ્ત્વયમ્-એતન્નુ વિચારિતં પૂર્વમસ્માભિર્યદ્ ઘટત્વાદેઃ સર્વસ્યાર્થધર્મસ્ય કિञ્ચિત્ત્વર્થક્રિયાકારિત્વં ભવત્યેવ । તથાહિ-કમ્બુ-ગ્રીવાદિમતોઽર્થસ્ય ઘટત્વં ધર્મોઽતઃ સ જલાહરણં કરોતિ, રક્તત્વञ્ચ ધર્મોઽતો હસ્તવસ્ત્રાદીનિ રક્તીકરોતિ, તથાઽમદાવાદજત્વં ધર્મોઽતો વહને કષ્ટહાસં કરોતિ, એવં મૃન્મયત્વં ધર્મોઽતો જલં શીતીકરોતિ, વૃત્તત્વञ્ચ ધર્મોઽતો વૃત્તાકૃત્યાલેખનં કરોતિ । એવં યો યો ધર્મસ્તત્ર વર્તતે તેન તસ્યાર્થસ્ય ધર્મધર્મિણોરભેદવિવક્ષયા તસ્ય ધર્મસ્ય ચ તત્તદર્થક્રિયાકારિત્વં-અર્થઃ-પ્રયોજનમિતિ યાવદ્ ભવતિ । અત એતે સર્વે ધર્મા અર્થપર્યાયા ઉચ્યન્તે । એતે ચાસ્ય સ્વરૂપત્વાદસ્તિત્વેના-વસ્થિતાઃ । તથા તસ્મિન્ કમ્બુગ્રીવાદિમતિ પદાર્થે પટત્વં નાસ્તિ, અતસ્તેન પ્રાવરણમશક્યમ્, એવં શ્યામત્વં નાસ્તીતિ શ્યામીકરણમ-શક્યમ્ । એવં યો યો ધર્મસ્તત્ર નાસ્તિ, તત્સાધ્યપ્રયોજનસમ્પાદન-સામર્થ્યમપિ તસ્ય નાસ્તિ । તે ચ સર્વે ધર્મા અર્થપર્યાયા એવ, કેવલ-મસ્ય 'પર'રૂપત્વાન્નાસ્તિત્વેન સમ્બદ્ધાઃ ।

અથ કમ્બુગ્રીવાદિમત્યર્થે ઘટત્વ-રક્તત્વાદયો ધર્મા યથા વર્તન્તે તથા ઘટપદવાચ્યત્વ-રક્તપદવાચ્યત્વાદયો ધર્મા અપિ વર્તન્તે, અન્યથા

(એનું સંમીલન કેમ અશક્ય હોય છે? એ વાત આગળ સ્પષ્ટ થશે.)

પૂર્વે આપણે વિચારી ગયા છીએ કે પદાર્થમાં રહેલા ધર્મોનું કંઈક ને કંઈક અર્થક્રિયાકારિત્વ હોય છે. કંબુગ્રીવાદિમાન્ પદાર્થમાં ઘટપણું છે, માટે એ જલાહરણાદિ કરે છે. રક્તત્વ છે માટે હાથ-કપડાં વગેરેને લાલ કરે છે.. અમદાવાદીપણું છે, માટે ઊંચકીને વહન કરવામાં સરળતા-કષ્ટહાસ કરે છે. મૃન્મયત્વ છે, માટે પાણીને ઠંડું કરે છે. વૃત્તાકાર છે, માટે આમ-તેમ દડી શકે છે. આમ જે-જે ધર્મો છે એ બધાનું કંઈક ને કંઈક અર્થક્રિયાકારિત્વ=અર્થ=પ્રયોજન છે. માટે આ બધા અર્થપર્યાય છે. આ બધા એના 'સ્વ'રૂપ છે. અસ્તિત્વેન રહ્યા છે. એમ એ કંબુગ્રીવાદિમાન્ પદાર્થમાં પટપણું નથી, માટે એનાથી પ્રાવરણ થઈ શકતું નથી. આવા તાણા-વાણા-પટત્વ વગેરેરૂપ અર્થપર્યાય એના 'પર'રૂપ છે. નાસ્તિત્વેન રહ્યા છે.

ઘટાદિપદાદુપસ્થિત્યભાવપ્રસંગાત્ । અતો ઘટપદવાચ્યત્વાદીનામપિ પર્યાયત્વં મન્તવ્યં, અર્થધર્મસ્ય પર્યાયત્વનિયમાત્ । એતે ચ પર્યાયા ઘટે કિમર્થક્રિયાકારિત્વં સમ્પાદયન્તીતિ યદ્વૈતેષાં પર્યાયાણાં પ્રભાવાદ ઘટઃ કસ્ય પ્રયોજનવિશેષસ્ય સમ્પાદનસામર્થ્યં પ્રાપ્નોતીતિ પ્રશ્ને ન કિञ્ચિદિત્યેવોત્તરં પ્રાપ્યતે । તતશ્ચ યત એતેષાં ન કશ્ચિદર્થઃ પ્રયોજનમિત્યર્થસ્તતસ્તેષાં નાર્થપર્યાયત્વમ્ । નનુ કમ્બુગ્રીવાદિમતિ પદાર્થે ઘટપદવાચ્યત્વં યતો વર્તતેઽત એવ સ 'ઘટ' ઇતિ પદેનોલ્લિખ્યતે શ્રોતુશ્ચ તં શબ્દં શ્રુત્વા તસ્યોપસ્થિતિર્ભવતીતિ ન તસ્ય સર્વથા નિષ્પ્રયોજનત્વમ્ । તતશ્ચ તસ્યાર્થપર્યાયત્વં કિં નિષિધ્યતે ? ઇતિ ચેત્ ? સત્યં, ઘટપદવાચ્યત્વં યતો વર્તતેઽત એવ સ કમ્બુગ્રીવાદિમાન્ પદાર્થો ઘટશબ્દેન વ્યજ્યતે । તતશ્ચ યતઃ સ ઘટપદવાચ્યતાઃ પર્યાયઃ ઘટમભિવ્યનક્તિ ઘટસ્ય વ્યજ્ઞનં કરોતીતિ યાવદત એવ વ્યજ્ઞનપર્યાય ઉચ્યતે,

હવે, કંબુગ્રીવાદિમાન્ પદાર્થમાં જેમ ઘટપણું છે. અથવા અધિકૃત ઘટમાં જેમ રક્તત્વાદિ ધર્મો છે. એમ, ઘટપદવાચ્યતા, રક્તપદવાચ્યતા વગેરે ધર્મો પણ છે. અને જે કોઈ ધર્મ રહ્યા હોય તે પર્યાયરૂપ હોય જ છે. એટલે કે આ ઘટપદવાચ્યતા, રક્તપદવાચ્યતા વગેરે પણ અધિકૃત ઘડાના પર્યાયરૂપ છે જ. પણ આ બધા ધર્મોથી ઘડામાં કયું અર્થક્રિયાકારિત્વ આવે છે? અર્થાત્ આ તે તે વાચ્યતારૂપ ધર્મ હોવાના કારણે ઘડો ક્યા અર્થને=પ્રયોજનને સારવાનું સામર્થ્ય પામે છે? એ જો વિચારવામાં આવે તો જણાય છે કે એના કારણે ઘડો કોઈ જ પ્રયોજન સારી શકતો નથી... અર્થાત્ એ ધર્મો અર્થ=પ્રયોજનવાળા નથી. માટે આ ધર્મોને અર્થપર્યાય કહી શકાતા નથી.

શંકા- ઘટપદવાચ્યતા છે, માટે 'ઘટ' એવા શબ્દથી કંબુગ્રીવાદિમાન્ પદાર્થનો ઉલ્લેખ થઈ શકે છે ને શ્રોતાને એ શબ્દ સાંભળીને એ પદાર્થનો બોધ થઈ શકે છે. એટલે આ દૃષ્ટિએ એ પર્યાય પણ સાવ નિષ્પ્રયોજન નથી જ, સપ્રયોજન જ છે. તો એને પણ અર્થપર્યાય જ કહેવો જોઈએ ને.

સમાધાન- તમારી વાત સાચી છે. ઘટપદવાચ્યતા છે માટે જ

વ્યજ્યતે=પ્રકટીક્રિયતે=બોધ્યતેઽર્થોઽનેન પર્યાયેણેતિ વ્યજ્ઞનપર્યાય
 ઇતિવ્યુત્પત્ત્યાશ્રયણાત્ । અત એવ ન્યાયવશિારદૈર્ન્યાયાચાર્યૈઃ શ્રીમદ્ધિ-
 મ્હોપાધ્યાયયશોવિજયવાચકવરૈઃ સ્વોપજ્ઞસ્ય ગૂર્જરભાષાનિબદ્ધસ્ય
 દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ ઇત્યાખ્યસ્ય ગ્રન્થસ્ય ચતુર્થાયા ઢાલિકાયા
 ત્રયોદશ્યાયા ગાથાયાઃ સ્તબકે શ્રીસમ્મતિતર્કપ્રકરણસ્ય એવં
 સત્તવિઅપ્પો ઇત્યાદિ ગાથાયા વ્યાખ્યાનાવસરે 'વ્યજ્ઞનપર્યાય જે
 ઘટકુમ્ભાદિશબ્દવાચ્યતા' ઇત્યનેન વાક્યચ્છંડેન ઘટકુમ્ભાદિશબ્દ-
 વાચ્યતાયા વ્યજ્ઞનપર્યાયત્વમુક્તમ્ ॥૧૮॥

નનુ ઘટપદવાચ્યત્વાદિધર્મરૂપાઃ પર્યાયા અપિ યદિ સપ્રયોજ-
 નાસ્તર્હિ તેઽપ્યર્થપર્યાયા એવોચ્યતામ્, કિમર્થ નામાન્તરકરણમર્થ-
 પર્યાયેભ્યઃ પૃથક્કરણઞ્ચેતિ ચેત્ ? વ્યજ્ઞનપર્યાયાણામર્થપર્યાયેભ્યો
 નૈકવિધવૈલક્ષણ્યસત્ત્વાદિતિ ગૃહાણ । તથાહિ-

અર્થસ્ય વ્યજ્ઞનસ્યાપિ દૂરમત્યન્તમન્તરમ્ ।

સ્વરૂપાંશત્વમર્થસ્ય નાન્યસ્યેતિ વિચિન્ત્યતામ્ ॥૧૯॥

‘ઘટ’ શબ્દથી એ પદાર્થ વ્યક્ત થાય છે. આમ એ ઘટપદવાચ્યતા
 નામનો ધર્મ-પર્યાય, ઘટની અભિવ્યક્તિ=વ્યંજન કરે છે, માટે એને
 વ્યંજનપર્યાય કહેવાય છે. વ્યજ્યતે=પ્રકટીક્રિયતે = બોધ્યતેઽર્થોઽનેન
 પર્યાયેણેતિ વ્યજ્ઞનપર્યાયઃ । પૂ. ઉપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજી મહારાજે દ્રવ્ય-
 ગુણ-પર્યાયનો રાસની ચોથી ઢાળની તેરમી ગાથાના ટબામાં વ્યંજનપર્યાય
 એટલે ઘટ-કુંભાદિ શબ્દવાચ્યતા એવો અર્થ કર્યો જ છે. ॥૧૮॥

શંકા- પણ ઘટપદવાચ્યતા વગેરે ધર્મરૂપ પર્યાયો પણ જો
 સપ્રયોજન છે, તો એને ‘વ્યંજનપર્યાય’ એવું અલગ નામ આપીને
 અર્થપર્યાયથી અલગ પાડવાની શી જરૂર છે? આવી શંકાના સમાધાન
 માટે કહે છે -

ગાથાર્થ : અર્થપર્યાય અને વ્યંજનપર્યાયનું અત્યંત અંતર છે.
 જેમકે અર્થપર્યાય એ વસ્તુના સ્વરૂપના અંશભૂત છે, જ્યારે વ્યંજનપર્યાય
 એવા નથી.. આ વાતને વિશેષ રીતે વિચારવી.

અત્રાપિ: સમુચ્ચયાર્થસ્તતશ્ચ પદૈકદેશે પદસમુદાયોપચારાદર્થ-
પર્યાયસ્ય વ્યજ્ઞનપર્યાયસ્ય ચ દૂરમત્યન્તમન્તરમિતિ પૂર્વાર્ધાર્થઃ । કિં
રૂપં તદિત્યાહોત્તરાર્ધે-અર્થપર્યાયસ્ય વસ્તુસ્વરૂપસ્યાંશત્વં વર્તતે, ન
તથાઽન્યસ્ય=વ્યજ્ઞનપર્યાયસ્યેતિ વિચિન્ત્યતામ્ । કથં તદ્વિચિન્ત-
નીયમ્ ? इत्थं-अत्र स्वरूपांशत्वानंशत्वे ये उक्ते ते सर्वपर्याययोग्य-
त्वायोग्यत्वादेरुपलक्षणभूते ज्ञेये । तथाहि-

● ઘટાદિક એકસ્મિન્નપ્યર્થે યોગ્યતયા સર્વપદવાચ્યતા: સન્તિ,
યોગ્યતયા સર્વવ્યજ્ઞનપર્યાયાસ્ત્ર વર્તન્ત इत्यर्थः । અર્થપર્યાયાસ્તુ ન
તથા । इह जगति नैकोऽपि स पदार्थो वर्तते यत्र योग्यतया सर्वेऽर्थ-
पर्यायाः वर्तेरन् । तथाहि-परमाण्वादिक एकस्मिन् पुद्गलद्रव्ये
पुद्गलसम्बन्धिनामर्थपर्यायाणां योग्यतया सत्त्वेऽपि जीवसम्बन्धिनां
तेषामसत्त्वम् । अभव्यस्तु जीवत्वेऽपि न जीवसम्बन्धिनामपि सर्वार्थ-
पर्यायाणां योग्यतावान्, सम्यक्त्वादिप्रापकानामर्थपर्यायाणां योग्य-
तयाप्यसत्त्वात् ।

● પદાર્થસ્વરૂપં સર્વથાઽસ્પૃષ્ટૈવ=પદાર્થસ્વરૂપસ્ય સ્વત્પેઽપિ
પરિવર્તનેઽજાતેઽપીત્યર્થઃ, યોગ્યતયાઽવસ્થિતો વ્યજ્ઞનપર્યાયઃ વ્યક્તી-
ભૂયાત્ । तथाहि-घटं ऽशतोऽपि परिवर्तनेऽजातेऽपि यदि कश्चित्

વિવરણ : સમાધાન- વ્યજનપર્યાય અર્થપર્યાયથી અનેક રીતે
સાવ અલગ પડી જાય છે, માટે એને અલગ પાડવામાં આવ્યા છે.
જેમકે-

● ઘટ-પટ વગેરે સર્વ પદાર્થોમાં યોગ્યતારૂપે સર્વપદવાચ્યતા
રહી હોય છે. અર્થાત્ સર્વવ્યજનપર્યાયો યોગ્યતારૂપે રહ્યા હોય છે. પણ
અર્થપર્યાય માટે એવું નથી, કોઈપણ એકપણ પદાર્થ એવો નથી જેમાં
યોગ્યતારૂપે સર્વ અર્થપર્યાયો રહ્યા હોય. જેમકે પુદ્ગલદ્રવ્યમાં પુદ્ગલ
સંબંધી અર્થપર્યાયો યોગ્યતારૂપે રહ્યા હોય તો પણ જીવસંબંધી અર્થપર્યાયો
યોગ્યતારૂપે પણ રહ્યા હોતા નથી જ. અરે અભવ્ય પણ જીવ હોવા છતાં
સમ્યક્ત્વાદિની પ્રાપ્તિ કરાવી આપે એવા જીવસંબંધી અર્થપર્યાયો એનામાં
યોગ્યતારૂપે પણ રહ્યા હોતા નથી.

‘કમ્બુગ્રીવાદિમાન્ પદાર્થોઽદ્યપ્રભૃતિ પટ ઇતિ પદેનોચ્યતામિ’તિ સદ્ધેતં કુર્યાત્ તદા ઘટે ડદ્યયાવદ્યોગ્યતયાવસ્થિતઃ પટપદવાચ્યત્વાખ્યો વ્યંજનપર્યાયો વ્યક્તીભવતિ । અત એવેતઃ પ્રભૃતિ પટશબ્દેન તસ્યો-લ્લેખઃ સ્યાત્ શ્રોતા ચ તચ્છ્રુત્વા ઘટં બોધયેત્ । અર્થપર્યાયસ્તુ નૈવંવિધો ભવતિ । વસ્તુનઃ સ્વરૂપપરિવર્તનેન વિના નૈકસ્યાપિ નૂતનસ્યાર્થ-પર્યાયસ્યોત્પત્તિઃ સ્યાત્ । ઘટેઽગ્નિના પાકેન વિના રક્તત્વપર્યાયસ્યા-સમ્ભવ એવ । નનુ ઘટો વિનશ્ય કપાલીભવતિ । તદનન્તરમેવ કપાલપદવાચ્યત્વાખ્યઃ પર્યાયો વ્યક્તીભવતીતિ વ્યંજનપર્યાયાર્થમપિ વસ્તુનઃ સ્વરૂપપરિવર્તનમાવશ્યકમેવેતિ ચેત્ ? ન, ઘટસ્ય કપાલી-ભવનાર્થમેવ વિનષ્ટત્વાત્, ન તુ તદ્વ્યંજનપર્યાયાર્થ, નાશેન વિનાપિ સદ્ધેતાન્તરકરણેન કપાલપદવાચ્યત્વાખ્યસ્ય તદ્વ્યંજનપર્યાયસ્ય

● પદાર્થના સ્વરૂપમાં બિલકુલ ફેરફાર ન થાય ને છતાં યોગ્યતારૂપે રહેલો વ્યંજનપર્યાય વ્યક્તરૂપે બની શકે છે... જેમકે ઘડો એવો ને એવો જ રહ્યો હોવા છતાં કોઈ જો એવો સંકેત કરે કે આ પદાર્થને હવેથી ‘પટ’ કહેવો... તો એમાં પટપદવાચ્યતા નામનો વ્યંજનપર્યાય, જે હાલ સુધી યોગ્યતારૂપે હતો, તે વ્યક્ત બની જાય છે અને તેથી હવે ‘પટ’ શબ્દ બોલવા દ્વારા એનો ઉલ્લેખ થઈ શકે છે ને શ્રોતાને ‘પટ’ શબ્દ સાંભળવા દ્વારા એનો બોધ થઈ શકે છે. અર્થપર્યાય માટે આવું હોતું નથી. વસ્તુનું સ્વરૂપ બદલાયા વિના એમાં નવા અર્થપર્યાય પેદા થઈ શકતા નથી. પાક આપીને ઘડાના કણ-કણ પકવ થાય નહીં ત્યાં સુધી રક્તપર્યાય આવી શકતો નથી.

શંકા- ઘડો ફૂટીને ઠીકરારૂપ બની જાય પછી જ એમાં ‘કપાલ’ પદવાચ્યતા આવે છે... એટલે વ્યંજનપર્યાયને પેદા થવા માટે પણ વસ્તુસ્વરૂપમાં ફેરફાર આવશ્યક છે જ ને?

સમાધાન- કપાલપદવાચ્યતા મેળવવા માટે ઘડાને ફૂટવાની જરૂર નથી.. કપાલરૂપ બનવા માટે જ ઘડો તો ફૂટે છે... બાકી ઘડો અખંડ હોય ને એવો સંકેત કરવામાં આવે કે હવેથી આને ‘કપાલ’ કહેવો.. તો એમાં કપાલપદવાચ્યતા વિના વિરોધ આવી જ શકે છે. એટલે નિશ્ચિત

સમ્ભવાત્ । તતશ્ચ સ્વરૂપપરિવર્તનેન વિનાપિ વ્યજ્જનપર્યાયોત્પત્તિર્ના-
શક્યેતિ સ્થિતમ્ । અત એવ

● વ્યજ્જનપર્યાયોત્પત્ત્યર્થ સંક્રેતાદૃતે ન કાપિ સામગ્ર્યપેક્ષિતા, અર્થપર્યાયાર્થ ત્વપેક્ષિતૈવ, ઢણ્ડ-ચક્રાદિસામગ્ર્યા વિના મૃદ્દ્રવ્યે ઘટપર્યાયાનુત્પત્તે: । તતશ્ચેદમપિ નિશ્ચીયતે યદ્-વ્યજ્જનપર્યાયા વસ્તુનઃ સ્વરૂપં નૈવાપેક્ષન્તે, સંક્રેતમાત્રમપેક્ષન્તે, કસ્મિંશ્ચિદપિ વસ્તુનિ કસ્યચિદપિ વ્યજ્જનપર્યાયસ્ય સંક્રેતમાત્રેણોત્પત્તે: । અર્થપર્યાયાસ્તુ વસ્તુનસ્તત્ત્સ્વરૂપવિશેષેણ વિના ક્ષણમાત્રમપ્યવસ્થાતું નોત્સહન્ત એવેતિ । વસ્તુતસ્તુ વસ્તુનસ્તત્ત્સ્વરૂપમેવાર્થપર્યાય ઇતિ સ્વરૂપ-પરિવર્તન-કારણસામગ્ર્યાદેરપેક્ષા સ્યાદેવ ।

● સર્વેઽપિ વ્યજ્જનપર્યાયા: સમાના:=એકપ્રકારા એવ ભવન્તિ, ન તત્ર નાનાવિધત્વં સમ્ભવતિ । અયમાશયઃ-કારણભેદેન કાર્યભેદો

થયું કે પદાર્થમાં કોઈ જ ફેરફાર થયા વિના પણ વ્યંજનપર્યાય પેદા થઈ શકે છે. આનાથી એ પણ સાબિત થાય છે કે-

વ્યંજનપર્યાયને પેદા કરવા માટે સંકેત સિવાય બીજી કોઈ જ કારણ-સામગ્રીની જરૂર હોતી નથી. જ્યારે અર્થપર્યાય માટે તો જાતજાતની કારણસામગ્રી જોઈતી હોય છે. (જેમકે માટીમાં ઘટપર્યાય પેદા કરવા માટે દંડ, ચક્ર, ચીવર, કુલાલ વગેરે.)

● તથા, આ વાતો પરથી એ પણ સાબિત થાય છે કે વ્યંજન પર્યાય માટે વસ્તુનું સ્વરૂપ કેવું છે? એની કોઈ વિશેષ અપેક્ષા હોતી નથી. જ્યારે અર્થપર્યાય માટે વસ્તુનું સ્વરૂપ જ મુખ્ય ભાગ ભજવતું હોય છે. જો આવું ન હોત તો (૧) તે તે પદાર્થમાં યોગ્યતારૂપે સર્વવ્યંજન પર્યાયોની જેમ સર્વ અર્થપર્યાય રહ્યા હોત... (૨) પદાર્થના સ્વરૂપમાં ફેરફાર થયા વિના પણ નવા નવા અર્થપર્યાય, વ્યંજનપર્યાયની જેમ પેદા થઈ શકતા હોત... (૩) કોઈ જ વિશેષ પ્રકારની કારણસામગ્રીની, અર્થપર્યાયની ઉત્પત્તિ માટે પણ જરૂર ન હોત.

● કારણભેદે કાર્યભેદ હોય છે... વ્યંજનપર્યાય માટે કારણભેદ હોતો નથી. ઉપાદાનકારણ (=વ્યંજનપર્યાયના આધારભૂત પદાર્થ) તરીકે

ભવતિ । વ્યજ્ઞનપર્યાયાણાં કારણભેદાભાવેન વ્યજ્ઞનપર્યાયાત્મક-
કાર્યભેદસ્યાપ્યભાવ એવ । તથાહિ, ન તત્રોપાદાનકારણભેદસમ્ભવઃ,
વ્યજ્ઞનપર્યાયાધારભૂતસ્ય વસ્તુનો વસ્તુત્વેનૈવાપેક્ષણાત્, જીવ-પુદ્ગલ-
ત્વાદિનાઽપેક્ષાઽભાવાત્, જીવેઽપિ સંકેતવશાત્પુદ્ગલશબ્દપ્રવૃત્તેઃ
સમ્ભવાત્, પુદ્ગલેઽપિ ચ સદ્કેતવશાઽજીવશબ્દપ્રવૃત્તેઃ સમ્ભવાત્
જીવત્વાદિનાઽપેક્ષ્યત્વે તુ પુદ્ગલાદિશબ્દપ્રવૃત્તિસમ્ભવસ્યાસમ્ભવાપત્તેઃ ।
વસ્તુત્વેન ચ સર્વેષાં વસ્તૂનાં ભેદાભાવાત્ સિદ્ધ ઉપાદાનકારણ-
ભેદાભાવઃ । નિમિત્તકારણં તુ સર્વત્ર સદ્કેત એવ, નાન્યત્ કિમપિ,
અતસ્તસ્યાપિ ભેદસ્યાભાવ એવેતિ સિદ્ધઃ કારણભેદાભાવઃ । તતશ્ચ
વ્યજ્ઞનપર્યાયાત્મકકાર્યસ્યાપિ ભેદસ્યાભાવ એવેતિ સિદ્ધં વ્યજ્ઞન-
પર્યાયાણામેકપ્રકારત્વમ્ । અર્થપર્યાયેષુ તુ નૈવમ્ । જીવો જ્ઞાના-
દિજીવપર્યાયાણાં યદુપાદાનકારણં ભવતિ તજ્જીવત્વેનૈવ, ન તુ વસ્તુ-
ત્વેન, પુદ્ગલેઽપિ જ્ઞાનાદ્યુત્પત્તિપ્રસન્નાત્ । એવં પુદ્ગલમપિ રૂપરસાદિ-
પર્યાયાણાં યદુપાદાનં ભવતિ તત્પુદ્ગલત્વેનૈવ, ન તુ વસ્તુત્વેન,
જીવેઽપિ રૂપાદ્યુત્પત્ત્યાપત્તેરિતિ સિદ્ધ ઉપાદાનકારણભેદઃ । નિમિત્ત-

માત્ર વસ્તુરૂપે વસ્તુ જોઈએ છે (પછી એ જડ હોય કે ચેતન.... કોઈ જ
ફરક હોતો નથી...) અને વસ્તુ તરીકે તો બધી જ વસ્તુઓ એક સરખી
હોવાથી ઉપાદાનકારણનો ભેદ નથી... તથા નિમિત્તકારણ તરીકે સર્વ
વ્યંજનપર્યાયો માટે સંકેતની જ જરૂર હોય છે. એટલે નિમિત્તકારણનો
પણ ભેદ નથી. એટલે કારણભેદ ન હોવાથી કાર્યભેદ પણ હોતો નથી.
એટલે કે બધા જ વ્યંજનપર્યાયો એકસરખા જ હોય છે. અલગ-અલગ
અનેક પ્રકારના હોતા નથી. પણ અર્થપર્યાય માટે આવું નથી. જીવ, જીવ
તરીકે જ જીવસંબંધી અર્થપર્યાયોનું કારણ છે ને પુદ્ગલ પુદ્ગલ તરીકે
જ પુદ્ગલસંબંધી અર્થપર્યાયોનું કારણ છે. બન્ને 'વસ્તુ' તરીકે જ
ઉપાદાનકારણ છે એવું નથી, નહીંતર તો વસ્તુત્વેન બન્ને સરખા હોવાથી
બન્નેમાં બન્ને પ્રકારના અર્થપર્યાયો પેદા થઈ શકતા હોવા જોઈએ. એટલે
ઉપાદાનકારણનો ભેદ છે... એમ નિમિત્તકારણનો પણ ભેદ છે.... ઘડા
માટે દંડ-ચક્ર વગેરે જોઈએ છે જ્યારે પટ માટે તુરી-સાલ-વણકર વગેરે

કારણભેદોઽપિ સિદ્ધ એવ, દણ્ડ-ચક્ર-કુલાલાદિના પટાનુત્પત્તેઃ, તુરી-તન્તુવાયાદિના ચ ઘટાનુત્પત્તેઃ । તતશ્ચ કારણભેદેન કાર્યભેદા-દર્થપર્યાયાણાં ભેદસિદ્ધેર્નાનાવિધત્વમપિ સિદ્ધમ્ ।

● અર્થપર્યાયૌ પરસ્પરવિરોધિનૌ સમ્ભવતઃ, યથા જલાગ્નિ-પર્યાયૌ સહાનવસ્થાનાદ્ મિથો વિરુદ્ધૌ । એવં યત્ર રક્તત્વં ન તત્ર શ્યામત્વં, યત્ર વૃત્તત્વં ન તત્ર ચતુષ્કોણત્વં, અતો મિથો વિરોધો જ્ઞેયઃ । વ્યજ્ઞનપર્યાયેષુ તુ ન કસ્યચિદપિ કેનચિદપિ સહ વિરોધસ્ય સમ્ભવઃ । અગ્રાવેવ યદિ કશ્ચિત્ જલપદં સદ્ક્રેતયતિ, તદા જલપદ-વાચ્યતાપિ તત્રાવતિષ્ટેદેવ । રક્તં શ્યામશબ્દેનાપ્યુચ્યતામિતિ કૃતે સદ્ક્રેતે રક્તશ્યામપદવાચ્યતયોઃ સહાવસ્થાનાત્ કુતો વિરોધગન્ધોઽપિ ।

● અજ્ઞાતોઽપ્યર્થપર્યાયઃ સ્વકાર્યં કરોત્યેવ । ન હ્યજ્ઞાતં વિષં ન હન્તીતિ વક્તું પાર્યતે । વ્યજ્ઞનપર્યાયસ્તુ ન તથા । સદ્ક્રેતજ્ઞાનાભાવેન

જોઈએ છે. એટલે નિમિત્તકારણનો પણ ભેદ છે... આમ અર્થપર્યાય માટે ઉપાદાનકારણ...અને નિમિત્તકારણ... બન્નેનો ભેદ હોય છે ને તેથી કાર્યરૂપ અર્થપર્યાય પણ અનેકવિધ-જુદા જુદા હોય છે.

● જળ અને અગ્નિ... બન્ને પુદ્ગલના પર્યાય છે. પણ પરસ્પર અત્યંત વિરુદ્ધ છે. ને તેથી એના એ જ પદાર્થમાં આ બન્ને એકસાથે હોય શકતા નથી. વ્યંજનપર્યાય માટે આવું નથી. જ્યારે જળપદવાચ્યતા છે ત્યારે જ બીજાઓએ એ જ પદાર્થ માટે 'અગ્નિ' પદનો સંકેત કર્યો હોય તો ભેગી અગ્નિપદવાચ્યતા પણ આવી જ શકે છે... આનાથી જણાય છે કે કોઈપણ વ્યંજનપર્યાયો વચ્ચે પરસ્પર વિરોધ ક્યારેય હોતો નથી. જ્યારે અર્થપર્યાયો વચ્ચે તો ઢગલાબંધ વિરોધો પણ હોય શકે છે. જળપર્યાય હોય તો અગ્નિપર્યાય ન હોય. શ્યામવર્ણ હોય તો રક્તવર્ણ ન હોય... વૃત્તાકાર હોય તો ચતુષ્કોણાકાર ન હોય.

● સામાન્યથી અર્થપર્યાય અજ્ઞાત રહીને પણ સ્વકાર્ય કરે છે. એરને જાણ્યું ન હોય તો પણ મૃત્યુ થાય જ છે. પણ વ્યંજનપર્યાય માટે આવું નથી. કંબુગ્રીવાદિમાન્ પદાર્થમાં ઘટપદવાચ્યતા રહેલી છે. છતાં એ વાચ્યતા, જે આદમીને એનો બોધ નથી (કારણકે સંકેતને જાણતો નથી)

યો ઘટપદવાચ્યતાં ન જાનાતિ, તસ્ય ઘટપદશ્રવણેઽપિ, કમ્બુગ્રીવાદિ-મતિ વિદ્યમાનાપિ ઘટપદવાચ્યતા ઘટબોધં નૈવ જનયતિ । અતો વ્યજ્ઞનપર્યાયોઽજ્ઞાતઃ સન્ સ્વકાર્યં ન કરોતીતિ નિશ્ચીયતે ।

● અર્થપર્યાયૈર્વસ્તુસ્વરૂપં નિર્માયતે, ન તુ વ્યજ્ઞનપર્યાયૈઃ । મૃન્મયત્વં, રક્તત્વં, વૃત્તત્વં, પરિમાણવિશેષવત્ત્વં....ઇત્યેવમાદયો-ઽર્થપર્યાયા એવ મિથઃ સમ્મીલ્ય ઘટસ્ય સ્વરૂપં પરિપૂર્ણં કુર્વન્તિ । અત એવ નશ્યમાન ઉત્પદ્યમાનો વૈકોઽપ્યર્થપર્યાયો ઘટસ્વરૂપં પરિવર્તય-ત્યેવ । તતશ્ચ મૃન્મયત્વ-રક્તત્વાદયોઽર્થપર્યાયા ઘટસ્ય પરિપૂર્ણસ્વરૂપ-સ્યાંશભૂતા ઇતિ નિશ્ચીયતે । વ્યજ્ઞનપર્યાયાસ્તુ ન તથા । અભિનવૈઃ સદ્કેતૈર્વ્યજ્ઞનપર્યાયા વર્ધન્તામ્, પ્રાચીનૈર્વાઽપનીયમાનૈર્હીયન્તામ્, ઘટસ્વ-રૂપસ્ય ન કાપિ વૃદ્ધિર્હાનિર્વા ભવતિ । અતો નિશ્ચીયતે યદ્-વસ્તુનો-ઽર્થક્રિયાકારિસ્વરૂપે વ્યજ્ઞનપર્યાયાણાં ન કોઽપિ ભાગ ઇતિ । અત એવ ચ વ્યજ્ઞનપર્યાયા ન વસ્તુસ્વરૂપસ્યાંશભૂતા ઇત્યપિ નિશ્ચીયતે ।

एतदत्रोपनिषद्-अर्थपर्याया वस्तुस्वरूपस्याधीना निर्मातारः परिवर्तयितारोऽशभूताश्च वर्तन्ते । व्यज्ञनपर्यायास्तु नैवंविधा अपि तु

એ આદમીને ‘ઘટ’ શબ્દનું શ્રવણ હોવા છતાં ‘ઘટ’પદાર્થનો બોધ કરાવતી નથી.

● અર્થપર્યાયો વસ્તુસ્વરૂપના નિર્માણમાં ભાગ ભજવતા હોય છે. વ્યંજનપર્યાયોનો એમાં કોઈ હિસ્સો હોતો નથી.. આશય એ છે કે મૃન્મયત્વ, રક્તવર્ણ, વૃત્તાકાર, અમુક પરિમાણ... આવા બધા અર્થપર્યાય ભેગા થઈને જ ઘટનું ‘સ્વ’રૂપ પરિપૂર્ણ નિર્માણ થયું હોય છે. કોઈપણ અર્થપર્યાય નાશ પામે કે નવો ઉમેરાય તો એ ઘડાના સ્વરૂપને અસર કરે જ છે. માટે જ તે તે અર્થપર્યાય ઘડાના પરિપૂર્ણસ્વરૂપના એક-એક અંશભૂત હોય છે. પણ આવું વ્યંજનપર્યાય માટે નથી, નવા-નવા સંકેત દ્વારા વ્યંજનપર્યાયો વધારો કે જુના-જુના સંકેતને રદ કરવા દ્વારા વ્યંજનપર્યાય ઘટાડો... ઘડાના સ્વરૂપમાં કોઈ વધ-ઘટ થતી નથી. એટલે જણાય છે કે વ્યંજનપર્યાયોનો વસ્તુના અર્થક્રિયાકારી સ્વરૂપમાં કોઈ

સંકેતમાત્રાધીના इत्यर्थपर्यायेभ्योऽत्यन्तविलक्षणा इति स्थितम् ।

न च व्यञ्जनपर्याया संकेतमात्रस्याधीनाः, न तु वस्तुस्वरूपस्येति यदुक्तं तदयुक्तं, नैगमादिनयैः प्रस्थकपदप्रयोगाय वस्तुस्वरूपापेक्षणात् । तथाहि-नैगमनयश्छिद्यमाने काष्ठेऽपि प्रस्थकपदवाच्यत्वं मन्यते, व्यवहारनयस्तु न तस्यामवस्थायामपि तु सञ्जातप्रस्थकाकारायामवस्थायां तन्मन्यते, उपरितनास्तु नया मीयमानधान्याद्यवस्थायां तत्स्वीकुर्वते । एवञ्च व्यञ्जनपर्यायाणामपि वस्तुस्वरूपापेक्षा सिद्धैवेति वाच्यम्, वस्तुस्वरूपपरिवर्तनं विनापि व्यञ्जनपर्यायपरिवर्तनस्य सम्भवात् । अयमाशयः-कीदृशे पदार्थे कः

ફાળો હોતો નથી, અને તેથી જ વ્યંજનપર્યાયો વસ્તુસ્વરૂપના અંશરૂપે કહેવાતા નથી.

ટૂંકમાં, અર્થપર્યાયો વસ્તુસ્વરૂપને ઘડનારા છે, અસર કરનારા છે, વસ્તુસ્વરૂપના અંશભૂત છે, અને વસ્તુસ્વરૂપને આધીન છે. જ્યારે વ્યંજનપર્યાયો આવા નથી. ને માત્ર સંકેતને આધીન છે, માટે વ્યંજનપર્યાયો અર્થપર્યાયથી સાવ અલગ છે.

શંકા- વ્યંજનપર્યાયો માત્ર સંકેતને આધીન છે. વસ્તુસ્વરૂપને આધીન નથી. આવું તમે જે કહો છો તે બરાબર નથી. જેમકે નૈગમનય, પ્રસ્થક માટે છેદાતા લાકડામાં પણ પ્રસ્થકપદવાચ્યતા માને છે. વ્યવહારનય એમાં નથી માનતો... પણ પ્રસ્થક તૈયાર થઈ જાય-પ્રસ્થકાકાર ધારણ થાય ત્યારે માને છે. જ્યારે એની પણ ઉપરના નયો ધાન્ય મપાતું હોય વગેરે અવસ્થામાં માને છે. આમ વસ્તુના સ્વરૂપને નજરમાં લેવામાં આવે જ છે ને... એ વગર ક્યાં પ્રસ્થકપદવાચ્યતા મનાય છે?

સમાધાન- તે તે નયોએ, કેવા પદાર્થમાં કયો સંકેત કરવો એ માટે પોતપોતાની દૃષ્ટિ નક્કી કરી છે. ને એટલે તે તે સંકેત કરવા માટે વસ્તુનું અમુક ચોક્કસ સ્વરૂપ થયું છે કે નહીં? તે તેઓ જુએ છે. જેમકે એવંભૂત નય કહે છે કે ઘટનાત્=જલાહરણાત્ ઘટઃ જે જળાહરણ કરતો હોય એમાં 'ઘટ'પદવાચ્યતા છે. આમાં ઘટન=જળાહરણ આવો જે સંકેત

સંકેતઃ ક્રિયેત ? તદર્થં નયૈઃ સ્વ-સ્વદૃષ્ટિર્નિશ્ચિતેતિ તે સંકેતવિશેષં કર્તુ વસ્તુનઃ સ્વરૂપવિશેષમપેક્ષન્તે । તથાહિ-એવંભૂતો વદતિ ઘટનાત્=જલાહરણાદ્ ઘટ ઇતિવ્યુત્પત્તેર્જલાહરણં કુર્વત્યેવ કમ્બુગ્રીવાદિમતિ પદાર્થે ઘટપદવાચ્યતા, ન તુ તદકુર્વત્યપિ કમ્બુગ્રીવાદિમતિ । પરન્તુ ઘટનં જલાહરણમિતિ યઃ સંકેતસ્તં નિષિધ્ય પટનં જલાહરણમિતિ સંકેતો યદિ ક્રિયેત તદા પટનાત્=જલાહરણાત્ પટ ઇતિ વ્યુત્પત્તેસ્ત-સ્મિન્નેવ પદાર્થે ઘટપદવાચ્યતા નશ્યેત પટપદવાચ્યતા ચોત્પદ્યેત । ઘ્અટ્અઇતિવર્ણાવલીનિષ્પન્નઘટપદવાચ્યતાયાઃ સકાશાત્ પ્અટ્અઇતિ-વર્ણાવલીનિષ્પન્નપટપદવાચ્યતાયા ભિન્નત્વસ્ય પ્રતીતિસિદ્ધત્વાત્સિદ્ધમેવેદં યદ્ વસ્તુસ્વરૂપપરિવર્તનં વિનાપિ વ્યજ્ઞનપર્યાયપરિવર્તનં સમ્ભવતીતિ કુતો વસ્તુસ્વરૂપાપેક્ષા કથ્યેત ?

એવં વ્યજ્ઞનપર્યાયવિષયિણી કાચિદ્વિચારણા કૃતા । અથ શ્રીસમ્મતિગ્રન્થે ‘વ્યજ્ઞનપર્યાયે પ્રથમો દ્વિતીયશ્ચેત્યેવં દ્વાવેવ ભદ્ગૌ સમ્ભવતઃ’ ઇતિ યદુક્તં તદ્વિચારયામઃ । અત્ર તૃતીયાદિભદ્ગાઃ કથં ન

છે તેને ધારો કે બદલીને પટન=જળાહરણ.... આવો સંકેત કરી દેવામાં આવે તો પછી પટનાત્=જલાહરણાત્ પટઃ એમ વ્યુત્પત્તિ કરીને, જળાહરણમાં વ્યાપૃત એ જ કંબુગ્રીવાદિમાન્ પદાર્થમાં ‘પટ’પદવાચ્યતા પણ એ કહી શકે છે. ઘ્અટ્અ... આવી વર્ણાવલિથી નિષ્પન્ન ‘ઘટ’પદની વાચ્યતા કરતાં પ્અટ્અ... આવી વર્ણાવલીથી નિષ્પન્ન ‘પટ’પદની વાચ્યતા અલગ હોય જ, છે જ એ સ્પષ્ટ છે. એટલે વસ્તુસ્વરૂપમાં ફેરફાર વિના પણ સંકેત બદલીને તત્પદવાચ્યતાને બદલી શકાય છે, જુની કેન્સલ કરી શકાય છે. આવી બધી અન્ય પણ જે પૂર્વે કહી ગયો છું - તેવી તેવી વાસ્તવિકતા હોવાથી, નિશ્ચિત છે કે વ્યંજનપર્યાય મુખ્ય રીતે વસ્તુસ્વરૂપને આધીન નથી.

વ્યંજનપર્યાય અંગેની આટલી સ્પષ્ટતાને સ્થિર કર્યા પછી હવે શ્રીસમ્મતિ ગ્રંથમાં જે કહ્યું છે કે વ્યંજનપર્યાય અંગે પ્રથમ અને દ્વિતીય આ બે ભંગ જ સંભવે છે.. એનો વિચાર કરીએ.... એ માટે સહુપ્રથમ

સમ્ભવન્તીતિ નિશ્ચયાર્થમર્થપર્યાયે કથં તે સમ્ભવન્તીતિ પ્રથમં વિચાર-
ણીયમ્ । તચ્ચ પ્રાક્ પ્રાયો વિચારિતમેવ । તેન વિચારેણ ચ યો
બોધવિશેષો જાયતે તલ્લેશશ્ચાયમ્ - યદિ પ્રજ્ઞાપકો નયવિશારદઃ
શિષ્યોઽપિ નયાનાં સમ્યગ્ વિનિયોજનપ્રતિભાવાન્, તર્હ્યેવ નયૈઃ સૂક્ષ્મ-
વિચારણા કર્તવ્યેતિ શાસ્ત્રેષૂક્તમ્ । તથાહિ-

નત્થિ નર્હિં વિહૂણં સુત્તં, અત્થો ય જિણમએ કિંચિ ।

આસજ્જ ડ સોઆરં નર્ નયવિસારઓ બૂયા ॥ વિ. આ. ભા.
૨૨૭૭ ॥ ત્તિ । નનુ કિમર્થમેવમુક્તમિતિ ચેદ્ ? અન્યથાઽપરિણામા-
ઽત્તિપરિણામાદિદોષસમ્ભવાદ્ । યથા નયવિચારણાર્થં સૂક્ષ્મબુદ્ધિરપેક્ષિતા
તથૈવ સપ્તભઙ્ગીવિચારણાર્થમપિ જ્ઞાનાવરણીયકર્મણઃ ક્ષયોપશમજન્યા
સૂક્ષ્મબુદ્ધિરપેક્ષિતૈવ, અન્યથા કેવલં સૂત્રપાઠઃ સ્યાત્, ન તુ રહસ્યાર્થ-
બોધસ્તતશ્ચ વિપરીતબોધ-વિપરીતનિરૂપણાદિદોષા અપિ સમ્ભવેયુઃ ।
અતઃ સપ્તભઙ્ગીસંલગ્નપ્રશ્નાનામુત્થાપકસ્ય શિષ્યાદર્મેધાવિત્ત્વમવશ્યં મન્ત-
વ્યમ્ ।

અર્થપર્યાયના ત્રીજા વગેરે ભંગનો વિચાર જરૂરી છે. આ વિચાર કરતાં
કેટલીક વાતો ખ્યાલમાં આવે છે તે નીચે મુજબ છે.

(૧) નયવિશારદ ગુરુભગવંત હોય. ને શિષ્ય પણ નયોનું
યથાયોગ્ય વિનિયોજન કરવાની પ્રતિભા ધરાવતો હોય. તો જ સૂક્ષ્મ રીતે
નયો દ્વારા વિચારણા કરવી જોઈએ... આમ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે. કારણકે
નહીંતર અપરિણામ-અતિપરિણામ વગેરે દોષો થવાની સંભાવના ઊભી
થાય છે. જેમ નયોથી વિચારણા સૂક્ષ્મબુદ્ધિ માગે છે. એમ, સપ્તભંગીની
વિચારણા પણ સૂક્ષ્મબુદ્ધિની-જ્ઞાનાવરણ કર્મના વિશેષપ્રકારના ક્ષયોપ-
શમની અપેક્ષા રાખે છે. નહીંતર સાત ભંગોનો માત્ર પોપટપાઠ જેવું
થાય... એના સૂક્ષ્મ રહસ્ય જાણવામાં આવતા નથી. ને તેથી વિપરીત-
બોધ-વિપરીત પ્રરૂપણા-વિપરીત વિવેચન બધાં જ દોષોની સંભાવના
ઊભી થાય છે. એટલે પહેલી શરત આ સ્વીકારવા જેવી છે કે
સપ્તભંગીના સંલગ્ન પ્રશ્નો-જિજ્ઞાસા ઊઠાવનાર શિષ્ય વગેરે પણ મેધાવી
છે, જડબુદ્ધિ-અલ્પબુદ્ધિ નથી.

યતશ્ચ પ્રશ્નકર્તા ન મન્દબુદ્ધિરત એવ 'ઘટઃ ક્રમશઃ શ્યામો રક્તશ્ચાસ્તિ ન વા ?' યદ્વા 'ઘટો યુગપત્ શ્યામરક્તોઽસ્તિ ન વા ?' યદ્વા 'ઘટઃ ક્રમશઃ વૃત્તશ્ચતુષ્કોણશ્ચાસ્તિ ન વા ?' યદ્વા 'ઘટો યુગપત્ વૃત્તચતુષ્કોણોઽસ્તિ ન વા ?' યદ્વા 'ઘટઃ ક્રમશોઽમદાવાદજો વાપીજ-શ્ચાસ્તિ ન વા ?' યદ્વા 'ઘટો યુગપદમદાવદજવાપીજોઽસ્તિ ન વા' ?

ઇત્યાદયઃ પ્રશ્નાસ્તસ્ય કદાચિદપિ નોત્તિષ્ઠન્ત્યેવ, ઘટસ્ય રક્તત્વે વૃત્તત્વે-ઽમદાવાદજત્વે વા યથાક્રમં શ્યામત્વસ્ય ચતુષ્કોણત્વસ્ય વાપીજત્વસ્ય વાઽસમ્ભવ એવેતિ નિઃશંકં જ્ઞાતત્વાદ્ । નનુ તર્હિં તૃતીયાદિષુ ભદ્ગેષુ કીદૃશાઃ પ્રશ્નાઃ સમ્ભવન્તિ ? ઘટાદૌ વસ્તુનિ દ્રવ્યાપેક્ષા ઉત્પત્તિ-ક્ષેત્રાપેક્ષાઃ સ્થિતિક્ષેત્રાપેક્ષા ઉત્પત્તિકાલાપેક્ષાઃ સ્થિતિકાલાપેક્ષા વર્ણરસગન્ધસ્પર્શસંસ્થાનપરિમાણવિશેષાદિરૂપભાવાપેક્ષાશ્ચ સહસ્રશો

(૨) પ્રશ્નકર્તા મેઘાવી છે એટલે નક્કી છે કે 'ઘડો ક્રમશઃ શ્યામ અને રક્ત છે?' 'ઘડો યુગપત્ શ્યામ અને રક્ત છે?' 'ઘડો વૃત્ત અને ચતુષ્કોણ છે?' 'ઘડો (ક્રમશઃ કે યુગપત્) અમદાવાદી અને વાપીયો છે ?' આવા બધા પ્રશ્ન એને ઊઠે જ નહીં, કારણકે એ જાણતો જ હોય છે કે ઘડો જો રક્ત હોય તો શ્યામ ન જ હોય. વૃત્ત હોય તો ચતુષ્કોણ ન જ હોય. એમ અમદાવાદી હોય તો વાપીયો ન જ હોય.

શંકા- તો પછી ત્રીજા-ચોથા વગેરે ભંગોમાં કેવા પ્રશ્ન હોય?

સમાધાન- એક આકાર અંગેનો પ્રશ્ન હોય તો એક વર્ણ અંગેનો હોય... (ને એ બેમાં એક 'સ્વ'રૂપ હોય એક 'પર'રૂપ હોય. જો બન્ને 'સ્વ'રૂપ હોય તો પ્રથમભંગમાં જ આવી જાય. બન્ને 'પર'રૂપ હોય તો બીજા ભંગમાં જ આવી જાય.) અથવા એક દ્રવ્ય અંગેનો હોય ને એક ક્ષેત્ર અંગેનો હોય.. (જેમકે ઘડો મૃન્મય છે? અને અમદાવાદી છે ?) અથવા એક દ્રવ્ય અંગેનો હોય ને એક કાળ અંગેનો હોય.. (જેમકે ઘડો અમદાવાદી છે? ત્રીખ્મજ્ઞતુજન્ય છે?)

ટૂંકમાં, ઘડામાં દ્રવ્યકૃતધર્મ, ક્ષેત્રકૃતધર્મ (તે પણ ઉત્પત્તિક્ષેત્રકૃત ધર્મ, સ્થિતિક્ષેત્રકૃત ધર્મ), કાળકૃત ધર્મ (તે પણ ઉત્પત્તિકૃત ધર્મ, સ્થિતિ-કાળકૃતધર્મ), વર્ણકૃતધર્મ-રસકૃતધર્મ....સંસ્થાનકૃતધર્મ... પરિમાણકૃતધર્મ

ધર્માઃ સમ્ભવન્તિ । એતે ચ સર્વે ધર્માસ્તસ્ય ઘટાદિવસ્તુનોઽર્થક્રિયા-
 કારિસ્વરૂપસ્યૈકૈકાંશભૂતા વર્તન્તેઽત એવ ચ તેઽર્થપર્યાયા ઇત્યુચ્યન્તે ।
 (ઘટપદવાચ્યત્વાદિવ્યજ્ઞનપર્યાયાસ્તુ યતો વસ્તુનોઽર્થક્રિયાકારિસ્વ-
 રૂપસ્ય નાંશભૂતાસ્તતોઽર્થપર્યાયેભ્યઃ પૃથક્કૃતાઃ । એવમેવ સત્ત્વજ્ઞેય-
 ત્વાદીનામપિ વસ્તુનોઽર્થક્રિયાકારિસ્વરૂપસ્યાનંશભૂતવાનાર્થપર્યાયત્વ-
 મિતિ જ્ઞેયમ્ । કેવલં યથા ઘટપદવાચ્યત્વાદયઃ ઘટાદિશબ્દદ્વારા
 ઘટાદિવસ્ત્વભિવ્યજ્ઞને વ્યાપ્રિયન્તે ન તથા સત્ત્વજ્ઞેયત્વાદયો ધર્મા અતો
 ન તેષાં વ્યજ્ઞનપર્યાયત્વમપીત્યપિ જ્ઞેયમ્ । એતચ્ચ સપ્રસન્નમત્રોક્તમિતિ
 ધ્યેયમ્ ।)

તત્ર વસ્તુસ્વરૂપાંશભૂતો યો દ્રવ્યાપેક્ષધર્મસ્તસ્ય મૃન્મયત્વ-
 સુવર્ણમયત્વાદયોઽનેકે વિકલ્પાઃ સમ્ભવન્તિ । એવમેવોત્પત્તિ-ક્ષેત્રા-
 પેક્ષસ્ય ધર્મસ્યામદાવદજત્વ-વાપીજત્વાદયોઽનેકે વિકલ્પાઃ સમ્ભ-

વગેરે રૂપ ભાવકૃતધર્મ...આવા ઢગલાબંધ ધર્મો હોય છે...આ દરેક ધર્મ
 તે તે વસ્તુના અર્થક્રિયાકારી સ્વરૂપના એક એક અંશભૂત હોય છે. માટે
 અર્થપર્યાય કહેવાય છે. (ઘટપદવાચ્યત્વાદિ વ્યંજનપર્યાયો વસ્તુના
 અર્થક્રિયાકારીસ્વરૂપના અંશભૂત નથી, માટે અર્થપર્યાયથી અલગ પડાયા
 છે. એ જ રીતે સત્ત્વ-જ્ઞેયત્વ વગેરે પણ વસ્તુના અર્થક્રિયાકારીસ્વરૂપના
 અંશભૂત ન હોવાથી અર્થપર્યાય કહેવાતા નથી. વળી, જેમ ઘટપદવાચ્યતા
 વગેરે વ્યંજનપર્યાય, ઘટાદિ શબ્દદ્વારા વસ્તુનું અભિવ્યંજન કરવામાં
 વ્યાપૃત થાય છે એમ સત્ત્વ-જ્ઞેયત્વ વગેરે થતા નથી. માટે આ સત્ત્વ-
 જ્ઞેયત્વ વગેરે 'વ્યંજનપર્યાય' પણ કહેવાતા નથી. આટલી વાત અહીં
 સપ્રસંગ કહેલી જાણવી.) અર્થપર્યાયરૂપ ધર્મોમાંથી દ્રવ્યકૃતધર્મરૂપ અંશ
 માટે અનેક વિકલ્પ સંભવિત હોય છે, જેમકે મૃન્મયત્વ-સુવર્ણમયત્વ
 વગેરે... એમ ક્ષોત્રાદિકૃતધર્મરૂપ અંશ માટે પણ અમદાવાદીપણું
 વાપીયાપણું...વગેરે અનેક વિકલ્પો હોય છે. તે તે અનેક વિકલ્પોમાંથી
 એક 'સ્વ'રૂપ હોય છે ને શેષ 'પર'રૂપ હોય છે. મેઘાવી શિષ્ય, 'એક જ
 અંશના અનેકવિકલ્પોમાંથી બે વિકલ્પો ક્રમશઃ કે યુગપત્ સંભવી શકે
 નહીં' આ સ્વયં જાણી લેવાની પ્રતિભા ધરાવતો હોય છે. ને તેથી એવો

વન્તિ । એવમેવ સ્થિતિક્ષેત્રાદ્યપેક્ષાણાં ધર્માણામપિ નૈકવિકલ્પા જ્ઞેયાઃ । દ્રવ્યાપેક્ષસ્ય ધર્મસ્યાનેકવિકલ્પેભ્યો મૃન્મયત્વાદિક એકો વિકલ્પઃ 'સ્વ'રૂપં ભવતિ, તદન્યે ચ સુવર્ણમયત્વાદયઃ 'પર'રૂપાણિ ભવન્તિ । એવમેવ ક્ષેત્રાદ્યપેક્ષેષુ ધર્મેષ્વપિ મન્તવ્યમ્ । તત્રૈકસ્યૈવ દ્રવ્યાદ્યપેક્ષ-ધર્માત્મકસ્યાંશસ્યાનેકવિકલ્પેભ્યો દ્વૌ વિકલ્પૌ ક્રમશો વા યુગપદ્વા નૈવ સમ્ભવત ઇતિ સ્વત એવામન્દબુદ્ધિઃ પ્રશ્રકર્તા જાનન્ વર્તંતે । અત એવ 'ઘટઃ ક્રમશો યુગપદ્વા રક્તશ્ચ શ્યામશ્ચ રક્તશ્યામો વાઽસ્તિ ન વે'-ત્યાદ્યાકારાઃ પ્રશ્રાસ્તસ્ય કદાપિ નોત્તિષ્ટન્ત્યેવ । દ્વયોઃ પૃથક્પૃથગ્-શાત્મકધર્મયોરેવ પ્રશ્રસ્તસ્યોત્તિષ્ટતિ । મયા પૃચ્છ્યમાનો ધર્મો 'સ્વ'ધર્મો, 'પર'ધર્મો સ્વ-પરધર્મો વેતિ યદ્યપિ સ ન જાનાતિ, સ તુ પ્રયોજના-નુસારિણમેવ પ્રશ્રં પૃચ્છતિ, પરન્તુ તૌ ધર્મૌ વસ્તુન એકસ્યૈવાંશસ્ય દ્વૌ વિકલ્પરૂપૌ ન સમ્ભવત એવેતિ તુ નિઃશંકમેવ । તતશ્ચ પૃથક્-પૃથગ્શંસંલગ્નો તૌ ધર્મૌ યદિ 'સ્વ'ધર્મો તદોત્તરે પ્રથમો ભક્તઃ, યદિ 'પર'ધર્મો તદા દ્વિતીયો ભક્તઃ, યદિ સ્વ-પરધર્મો તદા તૃતીયશ્ચતુર્થો વા ભક્તઃ । તત્ર સ્વ-પરધર્મયોર્યદિ ક્રમેણાપેક્ષા, તદા ચતુર્થો ભક્તઃ, યદિ

- 'ઘડો (ક્રમશઃ કે યુગપત્) મૃન્મય અને સુવર્ણમય છે?' આવા બધા આકારવાળો પ્રશ્ન એને ક્યારેય ઊઠતો નથી. બે જુદા જુદા અંશસંલગ્ન પ્રશ્ન એને ઊઠી શકે છે. ભલે એ જાણતો નથી કે હું જે પૂછી રહ્યો છું તે 'સ્વ'રૂપ છે કે 'પર'રૂપ? એટલે પ્રયોજનવશાત્ ઊઠેલી જિજ્ઞાસા ને તજજન્ય પ્રશ્નમાં જાતજાતની સંભાવના હોય છે. બન્ને અંશ 'સ્વ'રૂપ હોય તો જવાબ પ્રથમભંગમાં ચાલ્યો જાય છે.. બન્ને અંશ 'પર'રૂપ હોય તો જવાબ બીજા ભંગનો હોય છે. પણ બેમાંથી એક અંશ 'સ્વ'રૂપ ને બીજો 'પર'રૂપ હોય તો ત્રીજો-ચોથો ભંગ આવે છે. યુગપત્ હોય (=બન્ને અંશને ભેગા કરીને એક જ પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો હોય- જેમકે 'ઘડો મૃન્મયરક્ત છે?' એવો પ્રશ્ન હોય) તો ત્રીજો ભંગ આવે છે. અને ક્રમશઃ હોય (=બન્ને અંશનો અલગ-અલગ સ્વતંત્ર ઉલ્લેખવાળા બે પ્રશ્ન ભેગા કર્યા હોય - જેમકે 'ઘડો મૃન્મય છે? રક્ત છે?') તો ચોથો ભંગ આવે છે. આને અનુસરીને જ પાંચમો, છઠ્ઠો ને સાતમો ભંગ પણ

યુગપદપેક્ષા, તદા તૃતીયો ભઙ્ગઃ । અનયૈવ રીત્યા પઞ્ચમાદયોઽપિ ભઙ્ગા
જ્ઞેયાઃ (એતચ્ચ સર્વં પૂર્વં સપ્રપઞ્ચં પ્રપઞ્ચિતમ્) ।

તતશ્ચ સમ્ભઙ્ગ્યાસ્તૃતીયાદિસમ્માન્તભઙ્ગાર્થં વસ્તુનઃ પરિપૂર્ણ-
સ્વરૂપસ્ય વિવિધાંશાત્મકા અનેકે ધર્મા અપેક્ષિતા ઇતિ નિશ્ચીયતે ।
અત એવ પૂર્વાચાર્યૈશ્ચતુર્થભઙ્ગ એકોઽશઃ સ્વરૂપેણૈકશ્ચ પરરૂપેણે-
ત્યુક્તમ્, ન ત્વેકોઽશ 'સ્વ'રૂપેણ સ એવાંશઃ 'પર'રૂપેણેતિ । અતઃ
સ્પષ્ટમિદં યદ્ દ્વાવંશૌ ભિન્નાવેવ ભવિતુમર્હત ઇતિ । ક્રમવિવક્ષાવતિ
ચતુર્થે ભઙ્ગે યદીયમપેક્ષા તર્હિ યુગપદ્વિવક્ષાવતિ તૃતીયે ભઙ્ગેઽપિ સુતરાં
સૈવાપેક્ષેતિ નિશ્ચીયતે ।

અથ વ્યઙ્ગનપર્યાયમધિકૃત્ય વિચાર્યતે । અર્થપર્યાયેષુ ત્વને-
કેષામંશાનાં સમ્ભવાત્ તૃતીયાદયો ભઙ્ગા સમ્ભવન્તીતિ વિચારિતમ્ ।
પરન્તુ વ્યઙ્ગનપર્યાયેષુ વિવિધાનામંશાનામસમ્ભવ એવ, તેષાં સંકેતકૃત-
તત્તત્પદવાચ્યત્વૈકમાત્રરૂપત્વાત્ । અતો દ્રવ્યાપેક્ષો ધર્મઃ ક્ષેત્રાપેક્ષો ધર્મ

સમજી શકાય છે. (આપણે આ વિચારણા પૂર્વે સવિસ્તર કરી ગયા
છીએ.)

એટલે નક્કી થાય છે કે સમ્ભંગીના ત્રીજાથી સાતમા ભંગ માટે
વસ્તુના પરિપૂર્ણ સ્વરૂપના વિવિધ અંશાત્મક અનેક ધર્મો જોઈએ છે.
એટલે જ ચોથા ભંગમાં એક અંશ 'સ્વ'રૂપે ને એક અંશ 'પર'રૂપે....
એમ કહ્યું છે. પણ એક અંશ 'સ્વ'રૂપે ને એ જ અંશ 'પર'રૂપે એમ
નથી કહ્યું.... માટે સ્પષ્ટ છે કે એ બન્ને અંશ અલગ-અલગ પ્રકારના
હોવા જોઈએ. કમશ:ની વિવક્ષાવાળા ચોથાભંગમાં જો આમ કહ્યું છે તો
યુગપત્ની વિવક્ષાવાળા ત્રીજા વગેરે ભંગમાં પણ એવું જ હોવું જોઈએ
એ સ્પષ્ટ છે. વળી, ઉપર કહ્યા મુજબ અર્થપર્યાય રૂપ ધર્મો તો અનેક
અંશરૂપે સંભવિત હોય છે જ ને તેથી એ અંગે સમ્ભંગી સંભવિત છે
જ. પણ વ્યંજનપર્યાય અનેક-વિવિધ અંશરૂપ હોતા જ નથી... માત્ર
સંકેતકૃતવાચ્યતા.... આ એક જ સ્વરૂપના વ્યંજનપર્યાયો હોય છે. તેથી
દ્રવ્યકૃતધર્મ, ક્ષેત્રકૃતધર્મ... વગેરેરૂપ જુદા-જુદા અંશ જેવું કશું છે જ નહીં.
માટે એક અંશ 'સ્વ'રૂપે ને એક (=બીજો) અંશ 'પર'રૂપે... આવું કશું

इत्यादीनां विविधानामंशानां सर्वथाऽसम्भवादेकोऽशः स्वरूपेणैको-
(अन्यो)ऽशः पररूपेणेत्यादेरप्यसम्भवान्न तृतीयादिभङ्गानां सम्भवः ।

अथान्यथाप्येतन्निश्चीयते-वस्तुनोऽर्थक्रियाकारिस्वरूपस्यांश-
भूतत्वेनार्थपर्यायाः पृथक्पृथक् प्रयोजनं सम्पादयन्तीति दृष्टमस्माभिः ।
अतो घटस्यामदावादजत्वपर्यायस्य प्रयोजनं कदाचित्स्याद्, कदा-
चिच्चतुष्कोणत्वस्यापि प्रयोजनं स्यात्, कदाचित्तु द्वयोरपि द्वे प्रयोजने
स्याताम् । तदा च द्वयोरप्यपेक्षणाच्चतुर्थो भङ्गो भवति । एकस्मिन्नेव
घटे द्वयोः सम्मीलने कश्चिदन्यो विशेषः संजायते येन द्वे अपि
प्रयोजने विशेषिततरे सम्पन्ने स्यातां यद्वाऽन्यस्य कस्यचित्तृतीयस्य
प्रयोजनस्य सम्पादनसामर्थ्यं सम्पद्येत । ततश्च तादृशे प्रयोजने सति
सम्मीलितयोर्द्वयोरपेक्षा सञ्जायत इति युगपद्द्वयोरपेक्षणान्तृतीयो भङ्गो
लब्धात्मलाभो भवति ।

વ્યજ્જનપર્યાયેષુ તુ નૈતાદૃશં કિચ્છિદપિ સમ્ભવતિ । શબ્દદ્વારા
પદાર્થસ્યાભિવ્યજ્જનમિત્યેકમાત્રં તેષાં પ્રયોજનં વર્તતે । ન કિચ્છિ-

સંભવિત જ ન હોવાથી ત્રીજા વગેરે ભંગ વ્યંજનપર્યાય અંગે મળી
શકતા નથી.

અથવા બીજી રીતે કહીએ તો, અર્થપર્યાયો અલગ-અલગ
પ્રયોજન સારે છે... તેમજ ભેગા થઈને વસ્તુનું સ્વરૂપ ઘડે છે. એટલે
ઘડાના અમદાવાદીપણાંનું પણ પ્રયોજન હોય અને ચોરસપણાંનું પણ
પ્રયોજન હોય... આવું સંભવિત હોવાથી બન્નેની અપેક્ષા નિર્માણ થાય છે
અને તેથી ક્રમશઃવાળો ભંગ અસ્તિત્વમાં આવે છે. તેમજ ઘડામાં
અમદાવાદીપણું ને ચોરસપણું બન્ને ભેગા થાય તો કોઈક નવી વિશેષતા
પણ આવે છે જેના કારણે, અમદાવાદીપણાંનું ને ચોરસપણાંનું જે-જે
સ્વતંત્ર પ્રયોજન હોય છે તે વિશેષરૂપે સરે છે. અથવા એ બે સિવાય
ત્રીજું પણ કોઈક નવું જ પ્રયોજન સારવાનું સામર્થ્ય પણ ઘડામાં પેદા
થાય છે. ને તેથી આ બન્ને ભેગા હોય એવી અપેક્ષા પણ ઊભી થતી
હોય છે. ને એના કારણે યુગપત્વાળા ભંગ અસ્તિત્વમાં આવે છે.

દપ્યન્યત્પ્રયોજનં તેષાં સમ્ભવતિ । અતો દ્વે પૃથક્પૃથક્ પ્રયોજને
 અપેક્ષ્ય દ્વયોર્વ્યઙ્ગનપર્યાયયોર્દ્વે અપેક્ષે કદાચિદપિ ન સ્યાતામેવેતિ ન
 ચતુર્થસ્ય ભક્ત્યસ્ય સમ્ભવઃ । કિઞ્ચ વ્યઙ્ગનપર્યાયા અહમિન્દ્રવન્ મિથો-
 ઽત્યન્તં નિરપેક્ષા ન પરસ્પરં સહકુર્વન્તિ । અતસ્તેષાં સમ્મીલનસ્યા-
 સમ્ભવાદન્યસ્ય કસ્યચિત્તૃતીયસ્ય પ્રયોજનવિશેષસ્ય સમ્પાદનસામ-
 થ્યાદેઃ સમ્ભવાભાવાદેવ ન તૃતીયસ્યાપિ ભક્ત્યસ્ય સમ્ભવઃ ।

સ્યાદેવં-નીલપદવાચ્યતા ઘટપદવાચ્યતા ચ સમ્મીલ્ય નીલ-
 ઘટપદવાચ્યતાં કિં ન જનયતિ ? इत्येतज्जननमेव सम्मिलितयोर्द्वयोः
 પ્રયોજનવિશેષત્વેન શક્યતે વક્તુમિતિ । મૈવં, વાચ્યતાત્વેન સર્વાસાં
 વાચ્યતાનાં સમાનત્વેન લઘુમહત્ત્વભાવાભાવાદ્ દ્વે લઘ્વી વાચ્યતે
 સમ્મીલ્યૈકાં મહતીં વાચ્યતાં જનયેદિત્યસ્ય વક્તુમશક્યત્વાત્ ।
 વાચ્યતાનાં સંકેતમાત્રજન્યત્વેન વાચ્યતાજન્યત્વસ્યાપિ વક્તુમશક્ય-
 ત્વાત્ । સંકેતવશાત્તુ ન કેવલો ઘટશબ્દોઽપિ તુ 'ઘ'વર્ણોઽપિ નીલઘટં

પણ વ્યંજનપર્યાયોમાં આવું કશું સંભવિત હોતું નથી. પદાર્થને
 શબ્દદ્વારા વ્યક્ત કરવો.... આ એક માત્ર પ્રયોજન સિવાય એનું કોઈ જ
 પ્રયોજન હોતું નથી. એટલે બે અલગ-અલગ પ્રયોજનથી બેની જિજ્ઞાસા
 નિર્માણ થાય... વગેરે સંભવિત જ નથી. વળી વ્યંજનપર્યાયો પરસ્પર
 એકદમ નિરપેક્ષ હોય છે. એટલે બે પર્યાય ભેગા થઈને ત્રીજું કોઈ નવું
 જ પ્રયોજન સારે એવી કશી પણ એમાં સંભાવના હોતી નથી...

શંકા- 'નીલ'પદવાચ્યતા ને 'ઘટ'પદવાચ્યતા ભેગી થઈને
 'નીલઘટ'પદવાચ્યતા ઊભી કરે છે ને? આ જ એક નવું પ્રયોજન ન
 કહી શકાય?

સમાધાન- ના, આવું પણ કહેવું આવશ્યક નથી.. કારણકે
 વાચ્યતાત્વેન બધી વાચ્યતાઓ એકસમાન હોય છે. ને શબ્દદ્વારા પદાર્થનું
 અભિવ્યંજન કરવું એ રૂપે બધાનું પ્રયોજન પણ એકસરખું જ હોય છે...
 એમાં કોઈ વિશેષ વિશેષતા સંભવિત જ નથી. એમ નવા-નવા સંકેત
 કરવામાં આવે તો એકલો 'ઘટ' શબ્દ પણ નીલઘટને જણાવી શકે છે. ને
 ખાલી 'ઘ'વર્ણ પણ નીલઘટને જણાવી શકે છે. અર્થાત્ નીલઘટમાં માત્ર

बोधयेदिति 'घ'मात्रपदवाच्यताऽपि तत्र नीलघटे स्यात् ।

नीलघटस्थायां तु तस्यां 'घ'मात्रपदवाच्यतायां नीलपदवाच्य-
ताया घटपदवाच्यतायाश्च न कोऽपि भाग इति तु स्पष्टमेव । ततश्च
द्वयोर्वाच्यतयोर्यथा मिथो विरोधो नास्ति तथा सहकारोऽपि नास्तीति
निश्चीयते । सहकाराभावे च सम्मीलनस्य विशिष्टस्य प्रयोजनान्तरस्य
चाभावः सिद्ध एव ।

किञ्च शब्दद्वारा पदार्थस्याभिव्यञ्जनमित्येकमेव सर्वेषां
व्यञ्जनपर्यायाणां प्रयोजनम् । प्रयोजनान्तरस्य स्वप्नेऽप्यसम्भवात्
कञ्चिद् विशिष्टं प्रयोजनविशेषमपेक्ष्य द्वयोर्वाच्यतयोस्तन्मिश्रणस्य
वाऽपेक्षा कदाचित्स्यादित्यस्यापि वक्तुमशक्यत्वात् न तदनुसारिप्रश्नस्य
तदुत्तररूपेण तृतीयादिभङ्गस्य वा सम्भवः ।

अथ घटो घटशब्देन यदुच्यते तत्र किं कारणमिति विचार-
णायां ज्ञायते यत्तत्रस्थं कम्बुग्रीवादिमत्त्वं जलाहरणकर्तृत्वमेव वा न

'घट'पदवाच्यता पण संभवी शके छे ने मात्र 'घ'पदवाच्यता पण
संभवी शके छे. अने अे माटे 'नील'पदवाच्यता अने 'घट'पदवाच्यता
कशो ज भाग लजवती छोती नथी. अेटले जणाय छे के जेम बे
वाच्यताओनो परस्पर विरोध छोतो नथी अेम बे वाच्यताओनो परस्पर
सहकार पण छोतो नथी.. अेटले बे वाच्यताओ (=बे व्यंजन पर्यायो)
लेगी थाय छे, लेगी थछेने कोछ नवी वाच्यता ठीली करे छे के लेगी
थछेने कोछ विशिष्टप्रयोजन सारे छे अेवुं पण कशुं छे नछी... माटे पण
अेवी कोछ जिज्ञासाओ के तदनुरूप प्रश्न निर्माण थता न छोवाथी त्रीजे
वगेरे लंग व्यंजनपर्याय अंगे छोतो नथी.

हवे अेक बीजे विचार करीअे....

घडाने 'घट' जे कहेवाय छे ते, अे कंबुग्रीवादिमान् छे ने
जणाहरण करे छे... मात्र आटला कारणो ज नछी... पण अेमां
'घट'पदवाच्यता छे अे कारणो पण....नछीतर धारोके संकेत बढली
नाभवामां आवे के कंबुग्रीवादिमान् पदार्थने 'पट' कहेवो.... तो अे
कंबुग्रीवादिमान् वगेरे रहेवा छतां 'घट' नछी ज कहेवाय.. अे वખते

કેવલં કારણં અપિ તુ તત્રસ્થં ઘટપદવાચ્યત્વમપિ, અત એવ 'ઙ્ઠતઃ પ્રભૃતિ કમ્બુગ્રીવાદિમાન્ પદાર્થઃ પટશબ્દેનોચ્યતામિ'તિ કૃતે સંકેતે સત્યપિ કમ્બુગ્રીવાદિમત્ત્વે જલાહરણકર્તૃત્વે ચ ન તસ્ય ઘટપદા-ભિધેયત્વમત એવ ચ ઘટોઽસ્તિ ન વેતિ પ્રશ્ને સ્યાન્નાસ્ત્યેવેત્યેવોત્તરમ્ ।

એવં ઘટસ્ય રક્તપદવાચ્યત્વે ન તત્રસ્થં રક્તત્વમાત્રં કારણં, કિન્તુ તત્રસ્થં રક્તપદવાચ્યત્વમપિ કારણમ્ । અન્યથા રક્તવર્ણો 'શ્વેત'શબ્દેનોચ્યતામિતિ કૃતેઽપિ સંકેતે રક્તપદવાચ્યત્વપ્રસજ્ઞાત, રક્તોઽસ્તિ ન વેતિ પ્રશ્ને સ્યાદસ્ત્યેવેત્યસ્યૈવોત્તરસ્ય દેયત્વપ્રસજ્ઞાચ્ચ । તતશ્ચેદં નિશ્ચીયતે યદ્રક્તોઽસ્તિ ન વેતિ પ્રશ્ને દીયમાનં 'સ્યાદસ્ત્યેવ રક્ત' ઇત્યાકારમુત્તરં ન કેવલં ઘટસ્ય રક્તવર્ણલક્ષણમર્થપર્યાયમેવ બોધયિતુમલમપિ તુ રક્તપદવાચ્યત્વલક્ષણં વ્યજ્ઞનપર્યાયમપીતિ । એવં શ્યામોઽસ્તિ ન વેતિ પ્રશ્ને દીયમાનં 'સ્યાન્નાસ્ત્યેવ શ્યામ' ઇત્યાકારમુત્તરં ન કેવલં શ્યામવર્ણલક્ષણમર્થપર્યાયમેવ નિષેધયત્યપિ તુ શ્યામપદ-વાચ્યત્વલક્ષણં વ્યજ્ઞનપર્યાયમપિ નિષેધયત્યેવેતિ ।

ઘટોઽસ્તિ ન વા? એવા પ્રશ્નનો જવાબ સ્યાન્નાસ્ત્યેવ એવો જ આપવો પડે.

એમ લાલાશ હોવા માત્રથી ઘડાને 'રક્ત' નથી કહેવાતો, પણ 'રક્ત'પદવાચ્યતા પણ એમાં રહેલી છે, માટે એને 'રક્ત' કહેવાય છે.. અન્યથા સંકેત બદલી નાખવામાં આવે ને લાલાશને 'શ્વેત' શબ્દથી બોલાવવાનો સંકેત કરવામાં આવે તો એ જ ઘડાને ઉદ્દેશીને શ્વેતોઽસ્તિ ન વા? પ્રશ્નના જવાબમાં સ્યાદસ્ત્યેવ કહેવું પડે ને રક્તોઽસ્તિ ન વા? પ્રશ્નના જવાબમાં સ્યાન્નાસ્ત્યેવ કહેવું પડે.

એટલે, રક્તોઽસ્તિ ન વા? એવો પ્રશ્નના જવાબમાં સ્યાદસ્ત્યેવ રક્તઃ જે કહેવાય છે તે ઘડાની લાલાશરૂપ અર્થપર્યાયને પણ જણાવી શકે છે ને 'રક્ત'પદવાચ્યતારૂપ વ્યંજનપર્યાયને પણ જણાવી શકે છે. એમ શ્યામોઽસ્તિ ન વા એવા પ્રશ્નના જવાબમાં સ્યાન્નાસ્ત્યેવ શ્યામઃ જે કહેવાય છે તે, ઘડામાં કાળાશરૂપ અર્થપર્યાયના નિષેધને પણ જણાવી શકે છે ને 'શ્યામ'પદવાચ્યતારૂપ વ્યંજનપર્યાયના નિષેધને પણ જણાવી શકે છે.

ન ચૈવં વ્યજ્ઞનપર્યાયેષ્વપિ ક્રમશો વિધિનિષેધબોધકસ્ય ચતુર્થસ્ય ભક્ષસ્ય સમ્ભવ ઇતિ । કથમિતિ ચેદિત્થં-રક્તવૃત્તં ઘટમધિ-કૃત્ય પૃષ્ઠસ્ય ઘટો વૃત્તો ન વા ? શ્યામો ન વેતિ પ્રશ્નસ્ય યત્ સ્યાદ-સ્ત્યેવ વૃત્તઃ સ્યાન્નાસ્ત્યેવ શ્યામ ઇત્યાકારં ચતુર્થભક્ષરૂપમુત્તરં દીયતે તસ્યોપર્યુક્તવદ્ વ્યજ્ઞનપર્યાયસ્યાપિ બોધકત્વેન વૃત્તપદવાચ્યત્વવિધેઃ શ્યામપદવાચ્યત્વનિષેધસ્ય ચ બોધકત્વાદિતિ વાચ્યમ્, તયોર્વિધિ-નિષેધયોર્યથાક્રમં પ્રથમદ્વિતીયભક્ષકયોઃ સમાવિષ્ટત્વાત્ સ્વતન્ત્રચતુર્થ-ભક્ષકત્વાભાવાત્ । અયમાશયઃ-અર્થપર્યાયસન્દર્ભદત્તસ્ય સ્યાદસ્ત્યેવ વૃત્ત ઇત્યુત્તરાંશસ્ય વ્યજ્ઞનપર્યાયવિષયે યઃ સ્યાદસ્ત્યેવ વૃત્તપદવાચ્યત્વ-મિત્યર્થસ્તસ્ય પ્રથમભક્ષકે સમાવેશાત્ સ્યાન્નાસ્ત્યેવ શ્યામ ઇત્યુત્તરાંશસ્ય ચ યઃ સ્યાન્નાસ્ત્યેવ શ્યામપદવાચ્યત્વમિત્યર્થસ્તસ્ય દ્વિતીયભક્ષકે સમાવેશાન્ન ચતુર્થભક્ષસમ્ભવઃ । નન્વેવમર્થપર્યાયેષ્વપિ ચતુર્થભક્ષા-સમ્ભવ એવ, તત્રાપિ વિધિનિષેધયોઃ પ્રથમદ્વિતીયભક્ષકયોઃ સમાવેશ-

શંકા- રક્ત-વૃત્ત ઘડા અંગે જ્યારે ઘડો વૃત્ત છે? શ્યામ છે? આ રીતે પ્રશ્ન પૂછવામાં આવે છે ત્યારે સ્યાદસ્ત્યેવ વૃત્તઃ (અથવા સ્યાદવૃત્ત એવ) સ્યાન્નાસ્ત્યેવ શ્યામઃ (અથવા સ્યાદશ્યામ એવ) આવો જવાબ આપવામાં આવે છે જે અર્થપર્યાયસંલગ્ન સમ્ભવંગીના ચોથા ભંગ તરીકે લેવાયેલ છે. તો ઉપર જણાવવા મુજબ આ જવાબ 'વૃત્ત'પદવાચ્યતારૂપ વ્યંજનપર્યાયને પણ જણાવી શકે છે અને શ્યામપદવાચ્યતારૂપ વ્યંજન-પર્યાયના નિષેધને પણ જણાવી શકે છે. તો વ્યંજનપર્યાય અંગે પણ ક્રમશઃ વિધિ-નિષેધવાળો ચોથો ભંગ સંભવિત છે જ ને?

સમાધાન- ના, કારણકે આ જવાબમાં સ્યાદસ્ત્યેવ વૃત્તઃ જવાબનો વ્યંજનપર્યાયના સંદર્ભમાં જે અર્થ છે કે સ્યાદસ્ત્યેવ વૃત્તપદવાચ્યતા...તેનો પ્રથમભંગમાં સમાવેશ થઈ જાય છે ને સ્યાન્નાસ્ત્યેવ શ્યામઃ જવાબનો વ્યંજનપર્યાયના સંદર્ભમાં જે સ્યાન્નાસ્ત્યેવ શ્યામપદવાચ્યતા એવો અર્થ છે તેનો દ્વિતીયભંગમાં સમાવેશ થઈ જાય છે... માટે સ્વતંત્ર ચોથા ભંગ જેવું કશું રહેતું જ નથી.

શંકા- તો પછી અર્થપર્યાય અંગે પણ એ જવાબનો ક્રમશઃ

સમ્ભવાદિતિ ચેત્ ? ન, તત્ર તત્સમ્ભવાસમ્ભવાત્ । તથાહિ-
 વૃત્તઘટીય-પ્રયોજને સતિ ઘટો વૃત્તો ન વેતિ પ્રશ્નઃ સ્યાદસ્ત્યેવેતિ ચ
 પ્રથમ-ભદ્ગોત્તરમ્ । શ્યામઘટીયપ્રયોજને સતિ ઘટઃ શ્યામો ન વેતિ
 પ્રશ્નઃ સ્યાન્નાસ્ત્યેવેતિ ચ દ્વિતીયભદ્ગોત્તરમ્ । યદાત્વેકં વૃત્તઘટીયમન્યચ્ચ
 શ્યામઘટીયમિત્યેવં દ્વે પ્રયોજને સ્તઃ, તે ચ દ્વે અપિ પ્રયોજને અધિકૃતેન
 ઘટેન સમ્પાદ્યે ન વેત્યપેક્ષા, તદા તમેકમેવ ઘટમુદ્દિશ્ય ઘટો વૃત્તો ન
 વા ? શ્યામો ન વેતિ પ્રશ્ન ઉત્તિષ્ઠતિ । અતસ્તદુત્તરમપિ સ્યાદસ્ત્યેવ-
 સ્યાન્નાસ્ત્યેવેત્યેવં વિધિનિષેધયોર્દ્વયોરપ્યુલ્લેખવદેકમેવ દેયમિતિ ન તસ્ય
 દ્વિધાકૃતત્વસમ્ભવો ન વા પ્રથમદ્વિતીયભદ્ગકયોઃ સમાવેશસમ્ભવઃ ।

વ્યજ્ઞનપર્યાયાણાં તુ પદદ્વારા પદાર્થાભિવ્યજ્ઞનમેકમેવ પ્રયો-

પ્રથમ અને દ્વિતીયભંગમાં જ સમાવેશ કરી ઘો ને...ત્યાં પણ સ્વતંત્ર
 ચોથો ભંગ માનવાની શી જરૂર છે?

સમાધાન- જ્યારે વૃત્તઘટનું પ્રયોજન ઊભું થયું હોય ત્યારે ‘ઘડો
 વૃત્ત છે?’ આટલો પ્રશ્ન ઊઠે છે ને પ્રથમભંગનો સ્યાદસ્ત્યેવ જવાબ
 અપાય છે... જ્યારે શ્યામઘટનું પ્રયોજન ઊભું થયું હોય છે ત્યારે ‘ઘડો
 શ્યામ છે?’ પ્રશ્ન ઊભો થાય છે અને સ્યાન્નાસ્ત્યેવ એવા બીજા ભંગનો
 જવાબ અપાય છે. પણ જ્યારે વૃત્તઘડાનું પણ પ્રયોજન ઊભું થયું છે ને
 શ્યામઘડાનું પણ પ્રયોજન ઊભું થયું છે... એટલે કે બે પ્રયોજન ઊભા
 થયા છે... ને અધિકૃત એક જ ઘડાથી આ બન્ને પ્રયોજન સરી જાય
 એવી અપેક્ષા ઊભી થઈ છે... માટે એ એક જ ઘડા અંગે બન્નેના
 ઉલ્લેખવાળો એક ‘ઘડો વૃત્ત છે? અને રક્ત છે?’ એવો પ્રશ્ન પૂછાયો
 છે... માટે એનો જવાબ પણ સ્યાદસ્ત્યેવ-સ્યાન્નાસ્ત્યેવ આવો વિધિ-નિષેધ
 બન્નેના ઉલ્લેખવાળો એક જ અપાય છે. એટલે એના ટૂંકડા કરીને બે
 અલગ-અલગ જવાબ બનાવી પ્રથમ-દ્વિતીયભંગમાં એનો સમાવેશ
 કરાતો નથી.

પણ વ્યંજનપર્યાય માટે એવું નથી. પદદ્વારા પદાર્થનું અભિવ્યંજન
 કરવું એ એનું પ્રયોજન છે. એક પદદ્વારા બે પદાર્થોનું અભિવ્યંજન કરવાનો
 અહીં પ્રસ્તાવ નથી. બે અલગ-અલગ પદ છે. ને એનાથી વિવક્ષિત

જનમ્ । અધિકૃતઘટાત્મકેનૈકેનૈવાર્થેન પ્રયોજનદ્વયસમ્પાદનાપેક્ષા યથા-
-ર્થપર્યાયે ન તથા વ્યજ્ઞનપર્યાયે, એકેનૈવ પદેન દ્વયોઃ પદાર્થયોર-
-ભિવ્યજ્ઞનાર્થિત્વાભાવાત્, દ્વાભ્યાં વૃત્ત-શ્યામઇતિપૃથગ્પદાભ્યામેવા-
-ભિવ્યજ્ઞનસ્યાભિપ્રેતત્વાત્ । અતો દ્વૌ સ્વતન્ત્રૌ પ્રશ્નૌ સ્વતન્ત્રે ચ તદુત્તરે
-ઇતિ વિભાગસ્ય શક્યત્વાત્પ્રથમદ્વિતીયભક્ષકયોઃ સમાવેશસમ્ભવાત્ર
-ચતુર્થભક્ષકસ્ય સ્વતન્ત્રસ્ય સમ્ભવ ઇતિ ।

નનુ તથાપિ વ્યજ્ઞનપર્યાયે તૃતીયભક્ષકસ્ય સમ્ભવસ્તુ સ્યાદેવ,
-તત્રૈકેનૈવ વૃત્તશ્યામપદેન પદાર્થાભિવ્યજ્ઞનસ્યાભિપ્રેતત્વાત્ । તતશ્ચ
-‘વૃત્તશ્યામપદવાચ્યો ન વા?’ઇતિ પ્રશ્નસ્ય તદુત્તરસ્ય ચ દ્વિધા વિભાગા-
-ભાવઃ, પ્રયોજનસ્યૈકત્વેન દ્વિત્વાભાવાત્ । તતશ્ચ પ્રથમદ્વિતીયભક્ષ-
-કયોરસમાવેશાત્તૃતીયો ભક્ષ એવ શરણમિતિ ચેત્? ન, વાચ્યત્વાવાચ્ય-

પ્રયોજન સરી શકે એમ છે કે નહીં? એનો વિચાર છે. ‘વૃત્ત’પદવાચ્યોઽસ્તિ ?
-‘શ્યામ’પદવાચ્યોઽસ્તિ? માટે બન્નેને સ્વતંત્ર પ્રશ્ન તરીકે લઈ શકાય છે ને
-તેથી પ્રથમ-દ્વિતીયભંગમાં એનો સમાવેશ થઈ જતો હોવાથી નવો સ્વતંત્ર
-ભંગ માનવાનો રહેતો નથી.

શંકા- છતાં, અર્થપર્યાયમાં જેમ ત્રીજાભંગમાં વૃત્તશ્યામ ઘટનો
-અખંડ વિચાર યુગપત્ છે.. અને ઘડો વૃત્તશ્યામ છે? એવા પ્રશ્નના
-જવાબમાં સ્યાદવાચ્ય એવ એમ કહેવાય છે. એમ વ્યંજનપર્યાયમાં પણ
-‘વૃત્તશ્યામ’ પદ એક જ લેવાથી (વૃત્ત અને શ્યામપદને અલગ-અલગ ન
-લેવાથી) પ્રશ્ન આવો બનશે કે વૃત્તશ્યામપદવાચ્યોઽસ્તિ ન વા?ને એના
-જવાબનો કાંઈ પ્રથમ અને બીજા ભંગમાં સમાવેશ કરી શકાવાનો નથી,
-કારણ કે બે પદ અલગ-અલગ નથી, એક અખંડપદ છે. એટલે, વૃત્તત્વ
-હોવાથી ને શ્યામત્વ ન હોવાથી યુગપત્ કહેવા માટે અર્થપર્યાયમાં જેમ
-સત્ત્વ-અસત્ત્વ કશું કહી શકાતું ન હોવાના કારણે સ્યાદવાચ્ય એવ કહેવું
-પડેલું એમ પ્રસ્તુતમાં પણ અધિકૃત ઘડો ‘વૃત્ત’પદવાચ્ય છે, ‘શ્યામ’-
-પદવાચ્ય નથી. માટે ‘એ વૃત્તશ્યામપદવાચ્ય છે કે નહીં?’ એ પ્રશ્નના
-જવાબમાં સ્યાદવાચ્ય એવ એમ કહેવું જ પડશે ને? ને તો પછી ત્રીજો
-ભંગ કેમ નહીં મળે?

ત્વયોર્વિરોધાત્ । અયમાશયઃ-ન્યાયવિશારદૈર્મહોપાધ્યાયૈઃ શ્રીમદ્વશો-
વિજયૈઃ સ્વકીયગૂર્જરભાષાનિબદ્ધસ્ય 'દ્રવ્ય-ગુણપર્યાયનો રાસ' इत्या-
ख्यस्य ग्रन्थस्य चतुर्थाया ढालिकायास्त्रयोदश्याया गाथायाः स्तबके
'जे माटिं अवक्तव्य शब्दविषय कहिइं तो विरोध थाइ' इति वाक्य-
खण्डेन व्यञ्जनपर्यायेषु तृतीयादिभङ्गकेष्ववाच्यपदघटितत्वेन विरोधः
कथितः । तत्रायं तेषामाशयः-घटो वृत्तरक्तोऽस्ति न वेति प्रश्नस्य
व्यञ्जनपर्यायसन्दर्भे घटो वृत्तरक्तपदवाच्योऽस्ति न वेत्याकारः, 'स्या-
दस्त्येव वृत्तरक्त' इति तदुत्तरस्य च 'स्यादस्त्येव वृत्तरक्तपदवाच्य'
इत्याकारः, एवं घटः श्यामचतुष्कोणोऽस्ति न वेति प्रश्नस्य व्यञ्जन-
पर्यायसन्दर्भे 'घटः श्यामचतुष्कोणपदवाच्योऽस्ति न वे'त्याकारः,
'स्यान्नास्त्येव श्यामचतुष्कोण' इति तदुत्तरस्य च 'स्यान्नास्त्येव श्याम-
चतुष्कोणपदवाच्य' इत्याकारो भवति । ततश्च 'घटो वृत्तश्यामोऽस्ति
न वे'त्यर्थपर्यायविषयकतृतीयभङ्गसम्बन्धिनः प्रश्नस्य व्यञ्जनपर्याय-
सन्दर्भे 'घटो वृत्तश्यामपदवाच्यो न वे'त्याकारः स्यात् । स्यादवाच्य

સમાધાન- મહોપાધ્યાયશ્રી યશોવિજયજી મહારાજે પોતાના
'દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ' ગ્રન્થના સ્વોપજ્ઞ ટબામાં 'जे माटिं 'अव-
क्तव्य' शब्दविषय कहिइं तो विरोध थाइ' એવી પંક્તિદ્વારા આ અંગે
વિરોધ કહ્યો છે. કારણકે એક બાજુ અવક્તવ્ય=અવાચ્ય કહેવું... ને એને
જ શબ્દવિષય=વાચ્ય કહેવું એમાં વિરોધ હોવો સ્પષ્ટ છે જ. આમાં
આશય એ છે કે જે ઘડો વૃત્તરક્ત છે જ એ અંગે આ પ્રશ્ન પૂછાયો
હોય કે 'વૃત્તરક્તોઽસ્તિ ન વા ? તો વ્યંજનપર્યાયના સંદર્ભમાં એ પ્રશ્ન
'વૃત્તરક્ત'પદવાચ્યોઽસ્તિ ન વા? આવો બને ને એનો જવાબ સ્યાદસ્ત્યેવ
વૃત્તરક્તપદવાચ્યઃ આવો આવે. એમ ધારો કે શ્યામચતુષ્કોણોઽસ્તિ ન વા?
આમ પ્રશ્ન હોય, તો વ્યંજનપર્યાયના સંદર્ભમાં એનો જવાબ સ્યાન્નાસ્ત્યેવ
શ્યામચતુષ્કોણપદવાચ્યઃ એવો આવે, કારણકે વૃત્તરક્ત ઘડા માટે એ
'પર'પર્યાયરૂપ છે. હવે આ જ રીતે વૃત્તશ્યામોઽસ્તિ ન વા? એવો પ્રશ્ન
હોય ત્યારે વ્યંજનપર્યાયના સંદર્ભમાં એનો જવાબ 'સ્યાદવાચ્ય એવ
વૃત્તશ્યામપદવાચ્યઃ' આવો જ આપવો પડે. એટલે કે પહેલાં 'અવાચ્ય'

એવેતિ તદુત્તરસ્ય તુ યદિ સ્યાત્તદા 'સ્યાદવાચ્ય એવ વૃત્તશ્યામ-પદવાચ્ય' ઇત્યાકારઃ સ્યાદ્દત્ત્રાવાચ્યત્વકથનાનન્તરં વાચ્યત્વસ્ય કથનીયત્વાદ્વિરોધઃ સ્પષ્ટ એવ ।

'નનુ 'સ્યાદવાચ્ય એવ વૃત્તશ્યામપદવાચ્ય' ઇત્યત્રસ્થસ્યા-વાચ્યપદસ્ય ન સર્વપદવાચ્યત્વાભાવોઽર્થઃ, અપિ ત્વવાચ્યપદવાચ્યત્વ-મેવેતિ કથં વિરોધ ઇતિ ચેત્ ? ન, અર્થપર્યાયસમ્બન્ધિતૃતીય-ભક્ત્ત્વસ્થિતસ્યાવાચ્યપદસ્ય સર્વપદવાચ્યત્વાભાવાર્થકત્વં યથા પૂર્વ નિશ્ચિતં, તથૈવાત્રાપિ તત્સમ્ભવાત્ સર્વપદવાચ્યત્વાભાવ એવ તદર્થો-ઽત્રાપિ વાચ્યઃ સ્યાદિતિ યદ્દત્ત્રાપિ તૃતીયભક્ત્ત્વસમ્ભવસ્તદા તસ્ય 'સ્યાદ-વાચ્ય એવ વૃત્તશ્યામપદવાચ્ય' ઇત્યાકારસ્ય તસ્ય 'યો વૃત્તશ્યામ-

કહેવું પડે ને પછી વાચ્ય કહેવું પડે જેમાં વિરોધ હોવો સ્પષ્ટ છે જ.

શંકા- આમાં વિરોધ નથી... કારણકે શાસ્ત્રોમાં ભાવો બે પ્રકારના જે કહ્યા છે અભિલાષ્ય અને અનભિલાષ્ય... આમાં જે ભાવોને અનભિલાષ્ય કહ્યા છે તે પણ છેવટે 'અનભિલાષ્ય' શબ્દથી અભિલાષ્ય છે જ ને. એવું જ પ્રસ્તુતમાં છે. સ્યાદવાચ્ય એવ નો અર્થ સ્યાદ- 'અવાચ્ય'પદવાચ્ય એવ એવો છે. એટલે 'અવાચ્ય' પણ વાચ્ય હોવામાં કોઈ વિરોધ નથી.

સમાધાન- સ્યાદવાચ્ય એવ આવા ભંગમાં જે અવાચ્યપદ છે એનો અર્થ શું છે ? એ વિચારવાથી આ શંકા ઊભી નહીં રહે... 'અવાચ્ય'પદ 'અવાચ્ય'પદવાચ્યતાને પણ જણાવી શકે છે ને સર્વપદ-વાચ્યત્વાભાવને પણ જણાવી શકે છે. અર્થપર્યાય અંગેની સમ્ભંગીના ત્રીજા ભંગમાં આ શબ્દ છે જ. ને ત્યાં એનો અર્થ 'અવાચ્યપદવાચ્યતા' આવો લઈ શકાતો નથી. તે પણ એટલા માટે કે કોઈપણ એક પદ મુખ્યવૃત્તિએ એક સાથે અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વને જણાવી શકે એમ નથી એ આપણે વિચારી ગયા છીએ. એટલે જો અવાચ્યપદવાચ્યતાને જણાવનારો આ 'અવાચ્ય' શબ્દ હોય તો તો એ શબ્દની વાચ્યતા જ યુગપત્ અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વમાં આવી જવાથી 'કોઈપણ એક શબ્દ એ જણાવી શકતો નથી...' વગેરે વાત ઊભી જ ન રહી શકે. પણ એ વાત સિદ્ધ તો

પદવાચ્ય: સ એવાવાચ્ય' इत्यर्थकत्वाद्विरोधो दुर्वार एव । ततश्च न व्यञ्जनपर्यायेष्ववाच्यपदोल्लेखवतां भङ्गकानां सम्भव इति महो-
पाध्यायानामाशयः ।

न च स्यादवाच्य एवेति तृतीयस्य भङ्गस्यासम्भवे 'घटो वृत्त-
श्यामपदवाच्यो न वे'ति प्रश्नस्य किमुत्तरं देयमिति वाच्यम्, स्यान्ना-
स्त्येवेति द्वितीयभङ्गस्यात्रौचित्यात् । नन्वर्थपर्यायेऽपि तर्हि तदेवोत्तरं
दीयतां, किं तृतीयेन भङ्गेनेति चेत् ? न, तदुत्तरस्यानौचित्यस्य पूर्वं

થયેલી જ છે. માટે સ્યાદવાચ્ય એ દ્વારા યુગપત્ અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વમાં
'અવાચ્ય'પદવાચ્યતા જણાવવાનો અભિપ્રાય નથી એ સ્પષ્ટ છે. તેથી
ત્યાં 'ઘટ' 'પટ' વગેરે સંભવિત સર્વપદોથી અવાચ્ય છે - એવું જ
જણાવવાનો આશય છે એ સ્પષ્ટ છે.

એટલે પ્રસ્તુતમાં વ્યંજનપર્યાય અંગે જો 'સ્યાદવાચ્ય એ વૃત્ત-
શ્યામપદવાચ્ય:' આવો ભંગ લઈએ તો એમાં પૂર્વાપરવિરોધ આવે જ,
કારણકે આનો અર્થ આવો થાય છે કે - 'વૃત્તશ્યામ' પદથી વાચ્ય જે
પદાર્થ છે તે અવાચ્ય છે - જેને વાચ્ય કહ્યો એને જ અવાચ્ય કહેવો
એમાં વિરોધ સ્પષ્ટ છે.

માટે વ્યંજનપર્યાય અંગે 'અવાચ્ય'પદના ઉલ્લેખવાળા ભંગ
સંભવિત નથી.

પ્રશ્ન : પણ જો આ રીતે સ્યાદવાચ્ય એ આવો ભંગ વ્યંજન-
પર્યાયમાં સંભવતો નથી, તો અધિકૃતઘડા વિશે, વ્યંજનપર્યાય અંગે, 'આ
ઘડો વૃત્તશ્યામ છે?' (અર્થાત્ આ ઘડો 'વૃત્તશ્યામ' પદવાચ્ય છે?) આવા
પ્રશ્નનો જવાબ શું આપશો?

ઉત્તર : સ્યાન્નાસ્ત્યેવ એવા બીજા ભંગનો જ જવાબ અહીં પણ
સમજવો...

પ્રશ્ન : તો પછી અર્થપર્યાયમાં પણ આવા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં આ
બીજા ભંગનો જ જવાબ સમજી લેવો જોઈએ....ત્રીજા વગેરે ભંગની શી
જરૂર છે?

પ્રદર્શિતત્વાત્ । નનુ તદુત્તરેણ લભ્યસ્ય શ્યામત્વાભાવસ્ય ઘટે સત્ત્વેઽપિ વૃત્તત્વાભાવસ્યાસત્ત્વાદર્થપર્યાયે યથા તસ્યાનૌચિત્યં, તથા વ્યજ્જન-પર્યાયેઽપિ તદુત્તરસ્યાનૌચિત્યં સ્યાદેવ, અધિકૃતે ઘટે તદુત્તરલભ્યસ્ય શ્યામપદવાચ્યત્વાભાવસ્ય સત્ત્વેઽપિ વૃત્તપદવાચ્યત્વાભાવસ્યાસત્ત્વાદિતિ ચેત્ ? ન, તદુત્તરેણ શ્યામપદવાચ્યત્વાભાવસ્ય વૃત્તપદવાચ્યત્વા-ભાવસ્ય ચાલભ્યત્વાત્, વૃત્તશ્યામપદવાચ્યત્વાભાવસ્યૈવ લભ્યત્વાત્, તસ્ય ચ ઘટે નાસત્ત્વં યેન સ્યાન્નાસ્ત્યેવેત્યુત્તરસ્યાનૌચિત્યં સ્યાદ્ । 'સ્યાન્નાસ્ત્યેવ વૃત્તશ્યામ' ઇત્યુત્તરેણાર્થપર્યાયે વૃત્તત્વાભાવઃ શ્યામત્વા-ભાવશ્ચેત્યેવં દ્વાવભાવૌ યદિ બુદ્ધ્યેતે, તર્હિ વ્યજ્જનપર્યાયેઽપિ શ્યામપદ-વાચ્યત્વાભાવો વૃત્તપદવાચ્યત્વાભાવશ્ચેત્યેવં દ્વાવભાવૌ કિમિતિ ન બુદ્ધ્યેતે, વૃત્તશ્યામપદવાચ્યત્વાભાવાત્મક એક એવાભાવઃ કિમિતિ બુદ્ધ્યત ઇતિ પ્રશ્નસ્ત્વનુત્થાનહત એવ જ્ઞેયઃ, અર્થપર્યાયાણાં યથા વસ્તુનઃ પરિપૂર્ણસ્વરૂપસ્યાંશભૂતત્વં, મિથઃ સહકાર ઇત્યાદિ વૈશિષ્ટ્યં ન તથા

ઉત્તર : ત્યાં એવો અર્થ સમજવામાં એ આપત્તિ આવે છે કે - અધિકૃત વૃત્તરક્ત ઘડા અંગે 'આ ચોરસશ્યામ ઘડો છે?' આવા પ્રશ્નના જવાબમાં સ્યાન્નાસ્ત્યેવ એવો જે જવાબ અપાય છે ને એનાથી, અધિકૃતઘડામાં ચોરસપણાંનો ને શ્યામપણાંનો બન્નેનો નિષેધ જણાય છે તેમ પ્રસ્તુતમાં પણ જો એ જ જવાબ આપવામાં આવે તો એનાથી અધિકૃત ઘડામાં વૃત્તપણાંનો અને રક્તપણાંનો....બન્નેનો અભાવ (નિષેધ) જણાશે, જે ગલત છે, કારણકે અધિકૃતઘડામાં વૃત્તપણું તો રહેલું જ છે.

પ્રશ્ન : તો પછી વ્યંજનપર્યાયમાં પણ આ આપત્તિ નહીં આવે? અર્થાત્ સ્યાન્નાસ્ત્યેવ.... આવો જવાબ તમે આપશો તો 'વૃત્ત' પદ-વાચ્યતાનો અને 'શ્યામ'પદવાચ્યતાનો...બન્નેનો અધિકૃત ઘડામાં નિષેધ જણાશે, જે ગલત છે જ, કારણકે અધિકૃતઘડામાં 'શ્યામ' પદવાચ્યતા ભલે નથી, 'વૃત્ત' પદવાચ્યતા તો છે જ.

ઉત્તર : ના, વ્યંજનપર્યાયમાં આવી આપત્તિ આવતી નથી.

પ્રશ્ન : એ શી રીતે?

ઉત્તર : આ રીતે - આપણે વિચારી ગયા છીએ કે અર્થપર્યાયો

વ્યક્તનપર્યાયાણામિત્યસ્યોક્તપ્રાયત્વાત્ । તતશ્ચ વૃત્તત્વેન શ્યામત્વેન ચ મિથઃ સમ્મીલ્ય યથા વૃત્તત્વવિશિષ્ટશ્યામત્વં નિર્મીયતે ન તથા વૃત્તપદવાચ્યતયા શ્યામપદવાચ્યતયા ચ મિથઃ સમ્મીલ્ય વૃત્તપદવાચ્યતાવિશિષ્ટશ્યામપદવાચ્યતા નિર્મીયતે, વૃત્તશ્યામપદવાચ્યતાયાઃ સ્વતન્ત્રત્વાત્, તન્ન વૃત્તપદવાચ્યતાયાઃ શ્યામપદવાચ્યતાયાશ્ચાંશતોઽપિ ભાગાભાવાત્ । એતદ્વાવશ્યં મન્તવ્યમ્, હરિણૈગમેષીદેવે હરિણૈગમેષીપદ-

વસ્તુના પરિપૂર્ણ સ્વરૂપના એક-એક અંશભૂત છે.. એનો અર્થ જ કે અર્થપર્યાયો પરસ્પર મળી શકે છે.. ને પરસ્પર ભેગા થઈને વસ્તુના પરિપૂર્ણ સ્વરૂપને ઘડે છે. એટલે અર્થપર્યાયની દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો ‘વૃત્તશ્યામ’ એટલે વૃત્તપણું + શ્યામપણું... ને તેથી જવાબમાં સ્યાન્નાસ્ત્યેવ કહેવાથી બન્નેનો નિષેધ થઈ જાય છે, જેમ ‘ચોરસશ્યામ’ અંગેના જવાબમાં એ કહેવાથી ચોરસપણું અને શ્યામપણું... એ બન્નેનો નિષેધ થઈ જાય છે, તેમ. પણ અધિકૃતઘડામાં વૃત્તપણું તો છે જ, માટે સ્યાન્નાસ્ત્યેવ જવાબ સાચો ઠરી શકતો નથી.

પણ વ્યંજનપર્યાયમાં આવું નથી. આપણે વિચારી ગયા છીએ કે વ્યંજનપર્યાયો વસ્તુસ્વરૂપને ઘડતા નથી... વસ્તુસ્વરૂપને અસર કરતા નથી... પરસ્પર સાવ નિરપેક્ષ હોય છે. એક બીજા વ્યંજનપર્યાયો ભેગા મળતા નથી... એટલે ‘વૃત્તશ્યામ’પદવાચ્યતા એ એક સ્વતંત્ર વાચ્યતા છે... એ કાંઈ ‘વૃત્ત’પદવાચ્યતા+‘શ્યામ’પદવાચ્યતા... એમ બે વાચ્યતાઓ ભેગી મળીને બનેલી - બંનેના મિશ્રણરૂપ વાચ્યતા નથી, અર્થાત્ એ ‘વૃત્ત’પદવાચ્યતાવિશિષ્ટ‘શ્યામ’પદવાચ્યતારૂપ કે ‘શ્યામ’પદવાચ્યતાવિશિષ્ટ ‘વૃત્ત’પદવાચ્યતારૂપ નથી. આમ માનવું આવશ્યક પણ છે જ, કારણકે

(૧) ‘હરિણૈગમેષી’ દેવમાં ‘હરિણૈગમેષી’પદવાચ્યતા છે, પણ ‘હરિ’પદવાચ્યતા નથી.

(૨) ઉપકુંભં નરં પશ્ય....માં નરમાં ‘ઉપકુંભ’પદવાચ્યતા છે, પણ ‘કુંભ’પદવાચ્યતા નથી.

વાચ્યતાયા સત્ત્વેઽપિ હરિપદવાચ્યતાયા અભાવાત્, 'ઉપકુમ્ભં નરં પश्ये त्यत्र नर उपकुम्भपदवाच्यताया सत्त्वेऽपि कुम्भपदवाच्यताया असत्त्वात्, घटनीलेतिसामासिकपदस्यापि साधुत्वप्रसङ्गाच्च । अय-
 म्भावः-जाति-तद्भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तकानां पदानां मध्ये जातिप्रवृत्ति-
 निमित्तकस्य पदस्यैव विशेष्यत्वमिति न्यायाद्विशेषणं विशेष्येणेति
 व्याकरणसूत्रेण नीलघटपदस्यैव साधुत्वं, न तु घटनीलपदस्यापि ।
 परन्तु वाच्यतानामपि सम्मिश्रणं यदि सम्भवेत्, तदा सर्वासां
 वाच्यतानां समानत्वात् यथा नीलपदવાચ્યતાવિશિષ્ટઘટપદવાચ્યતાયા:
 સમ્ભવસ્તથા ઘટપદવાચ્યતાવિશિષ્ટનીલપદવાચ્યતાયા અપિ નિર્બાધં
 સમ્ભવાદ્ ઘટનીલપદસ્યાપિ સાધુત્વં સ્યાદેવ । ન ચ તત્સમ્મતં
 શિષ્ટાનામિતિ વાચ્યતાનાં સમ્મિશ્રણમસમ્ભવ્યેવેતિ મન્તવ્યમેવ ।

તતશ્ચ ઘટો વૃત્તશ્યામપદવાચ્યો ન વેતિ પ્રશ્ને દત્તેન સ્યાન્ના-
 સ્ત્યેવેત્યુત્તરેણ વૃત્તશ્યામપદવાચ્યત્વાભાવસ્યૈવ બોધઃ, ન તુ વૃત્તપદ-
 વાચ્યત્વાભાવસ્યાપિ યેન તદુત્તરસ્યાનૌચિત્યં સ્યાત્, વૃત્તશ્યામ-

(૩) ધારોકે વાચ્યતાઓ પણ ભેગી થતી હોય...એટલે કે એકવાચ્યતાવિશિષ્ટઅપરવાચ્યતા બની શકતી હોય તો નીલઘટમાં 'ઘટનીલ'પદવાચ્યતા પણ આવવી જોઈએ. આશય એ છે કે 'ઘટ' શબ્દ 'ઘટત્વ'જાતિમાનૂને જણાવે છે જ્યારે 'નીલ'શબ્દ નીલવર્ણાત્મક ગુણવાનૂને જણાવે છે. એવો નિયમ છે કે આવી પરિસ્થિતિઓમાં જાતિમાનૂને જણાવનાર જ વિશેષ્ય બને.... એટલે 'નીલઘટ' એવો જ સમાસ થઈ શકે છે પણ 'ઘટનીલ' એવો સમાસ નહીં. પણ વાચ્યતાઓમાં તો આવો કોઈ ભેદ નથી. બધી વાચ્યતાઓ સરખી જ છે. એટલે 'નીલ'પદવાચ્યતાવિશિષ્ટ 'ઘટ'પદવાચ્યતા જો બની શકતી હોય તો એમ 'ઘટ'પદવાચ્યતાવિશિષ્ટ 'નીલ'પદવાચ્યતા પણ બની શકવી જ જોઈએ અને તો પછી નીલઘટમાં 'ઘટનીલ'પદવાચ્યતા પણ માનવી જોઈએ. પણ એ મનાતી નથી.

આ બધી હકીકતો તથા પૂર્વે કરેલી વિચારણાઓ સાબિત કરે છે

પદવાચ્યતાયા પૂર્વમધુના ચોક્તવદ્ વૃત્તપદવાચ્યતાવિશિષ્ટશ્યામપદ-
વાચ્યતારૂપત્વાભાવાત્, સ્વતન્ત્રવાચ્યતારૂપત્વાત્, વૃત્તશ્યામઘટઃ 'ક'
ઇતિવર્ણોનોચ્યતામિતિ કૃતેન સંકેતેન પ્રાપ્યમાણાયાઃ કપદવાચ્યતાયા
યથા વૃત્તપદવાચ્યતાઘટિતત્વાભાવસ્તથૈવ વૃત્તશ્યામપદવાચ્યતાયા અપિ
તદ્ઘટિતત્વાભાવાત્ । વૃત્તપદવાચ્યત્વાઘટિતાયાસ્તસ્યાસ્તુ વૃત્તશ્યામ-
પદવાચ્યતાયા અધિકૃતે વૃત્તરક્તઘટે કેવલં નાસ્તિત્વમેવ, ન ત્વસ્તિ-
નાસ્તિત્વદ્વયમિતિ સ્યાન્નાસ્ત્યેવેત્યુત્તરસ્યાનૌચિત્યાભાવાન્ન તૃતીયાદેર્ભદ્ર-
સ્યાવકાશઃ । એતેન નિશ્ચિતમિદં યદર્થપર્યાયે સપ્ત ભદ્રા ભવન્તિ
વ્યજ્ઞનપર્યાયે ચ દ્વાવેવેતિ ॥૧૧॥ ગ્રન્થશોધનાર્થં ગીતાર્થાન્ પ્રાર્થય-
માનોઽન્તિમં મદ્ગુલમાહ-

કે વાચ્યતાઓ ભેગી થતી નથી... બધી સ્વતંત્ર જ રહે છે. અને તેથી
'વૃત્તશ્યામ'પદવાચ્યતા એ કાંઈ 'વૃત્ત'પદવાચ્યતાવિશિષ્ટ (+)'શ્યામ'
પદવાચ્યતા સ્વરૂપ નથી કે જેથી એના અંગે સ્યાન્નાસ્ત્યેવ એવો જવાબ
આપવામાં 'વૃત્ત'પદવાચ્યતાનો પણ નિષેધ થઈ જાય કે જે ગલત
હોવાથી સ્યાન્નાસ્ત્યેવ જવાબ ખોટો ઠરી શકે....'વૃત્તશ્યામ'પદવાચ્યતા એ
'વૃત્ત'પદવાચ્યતા કે 'શ્યામ'પદવાચ્યતાથી સર્વથા ભિન્ન એવી એક
સ્વતંત્રવાચ્યતા છે. આશય એ છે કે ધારો કે વૃત્તશ્યામઘટને 'ક' કહેવો
એવો સંકેત કર્યો હોય તો એમાં 'ક'પદવાચ્યતા આવે જે 'વૃત્ત'પદ-
વાચ્યતા કે 'શ્યામ'પદવાચ્યતાથી સર્વથા ભિન્ન છે.. એમ 'વૃત્તશ્યામ'-
પદવાચ્યતા પણ સર્વથા ભિન્ન છે. આવી સર્વથા ભિન્ન એવી 'વૃત્તશ્યામ'-
પદવાચ્યતા અધિકૃત વૃત્તરક્તઘટમાં છે જ નહીં. અર્થાત્ એનું માત્ર
નાસ્તિત્વ જ છે, 'અસ્તિત્વ-નાસ્તિત્વ' બન્ને છે એવું નથી. માટે એવા
પ્રશ્નના જવાબમાં સ્યાન્નાસ્ત્યેવ જ કહેવાનું રહે, જે બીજાભંગરૂપ હોવાથી
સ્વતંત્ર ત્રીજો ભંગ માનવાનો હોતો નથી.

આ બધી વિચારણાઓથી નક્કી થાય છે કે અર્થપર્યાય અંગે
સાતે ભંગ હોય છે ને વ્યંજનપર્યાય અંગે માત્ર પ્રથમ બે ભંગ હોય છે.
॥૧૯॥ ગ્રન્થના સંશોધન માટે ગીતાર્થને પ્રાર્થના કરતાં ગ્રન્થકાર અંતિમ
ભંગળ કહે છે -

शोधयत कृपावन्तः सप्तभङ्गीमिमामिति ।

गीतानां प्रार्थनापूर्वं नमाम्यभयदान् जिनान् ॥२०॥

हे कृपावन्तो (गीतार्थाः) इमां सप्तभङ्गीं पदैकदेशे पद-समुदायोपचारात् सप्तभङ्गीविंशिकां शोधयतेति गीतानां पुनः पदैकदेशे पदसमुदायोपचाराद् गीतार्थानां प्रार्थनापूर्वमहमभयदान् जिनान् नमामीत्यर्थः । अभयदानित्यनेन विशेषणेन ग्रन्थकृताऽभयशेखरसूरिणा स्वनामापि सूचितम्, दुरन्तानन्तसंसारकारणभूतोत्सूत्रभाषणभयमपनीयाभयं ददति जिना इत्यर्थत्वाच्च ग्रन्थरचनायां निर्भरताऽपि सूचिता । सम्प्रत्युपलभ्यमानेषु ग्रन्थेषु सप्तभङ्ग्या एतावद्विस्तरवत्स्पष्टीकरणं नोपलभ्यते । एतच्च पूर्वमप्युक्तमेव । केवलं श्रीसम्मतितर्कप्रकरणेऽर्थपर्यायेषु सप्तभङ्गा व्यञ्जनपर्यायेषु च द्वावेव भङ्गाविति यदुक्तं तत्स्पष्टीकरणार्थं तत्र हेतुगवेषणार्थञ्च याऽनुप्रेक्षा

गाथार्थः : “हे कृपावंत मહાત્માઓ ! આ સપ્તભંગી-વિંશિકાનું સંશોધન કરવાની કૃપા કરો.” આ પ્રમાણે ગીતાર્થ મહાત્માઓને પ્રાર્થના કરવા પૂર્વક હું અભયદાતા શ્રી જિનેશ્વર ભગવંતોને નમસ્કાર કરું છું.

વિવરણ : અહીં શ્રી જિનેશ્વરદેવોનું ‘અભયદ’ એવું વિશેષણ જે છે તેના દ્વારા ગ્રન્થકાર વિજય અભયશેખરસૂરિએ પોતાનું નામ સૂચવ્યું છે, તથા ભગવાન દુરંત-અનંતસંસારના કારણભૂત એવા ઉત્સૂત્ર-ભાષણરૂપ મહાભયને દૂર કરીને અભય આપનારા છે એવું સૂચવવા દ્વારા ગ્રન્થરચનામાં ઉત્સૂત્રભાષણ તો નહીં થઈ જાય ને? એવા ભયરૂપ પ્રતિબંધકના અભાવને સૂચવ્યો છે. અલબત્ત વર્તમાનમાં ઉપલબ્ધ ગ્રન્થોમાં સપ્તભંગીનું આવું વિસ્તૃત-સ્પષ્ટ સ્પષ્ટીકરણ મળતું નથી. આ વાત પ્રારંભે પણ કરેલી જ છે. માત્ર સંમતિતર્કપ્રકરણમાં-અર્થપર્યાયમાં સાત ભંગ હોય છે અને વ્યંજનપર્યાયમાં માત્ર પ્રથમ બે

કૃતા તદનુસૃત્યેદં વિવરણં વિવૃતં વર્તતે । તતશ્ચાત્ર પ્રરૂપણાયાં
સ્વકલ્પનાશિલ્પમાત્રનિર્મિતત્વાભાવેડ્યપૂર્વપ્રાયત્વપ્રતીતિનાંસમ્ભવિન્યપિ
તુ પ્રાયઃ સમ્ભવિન્યેવ । અતઃ કારણાત્ છદ્મસ્થતાપ્રયુક્તસ્ખલના-
સમ્ભવકારણાચ્ચ ગીતાર્થાનાં સંશોધનપ્રાર્થના શોધયતેત્યાદિ ગ્રન્થેન
કૃતા જ્ઞેયા । તદનુસૃત્ય ચ સ્યાદ્વાદમંજર્યાદિગ્રન્થાનાં ગૂર્જરભાષાનિબદ્ધ-
વિવરણકૃદ્ધિઃ પંન્યાસશ્રીઅજિતશેખરવિજયગણિવરૈઃ, જૈનતર્કભાષા-
વિવરણકૃદ્ધિર્મુનિશ્રીઉદયવલ્લભવિજયૈઃ, વ્યાપ્તિપદ્ધકાદિવિવરણકૃદ્ધિ-
ર્મુનિશ્રીગુણહંસવિજયૈશ્ચૈતસ્ય ગ્રન્થસ્ય સાવધાનં સંશોધનં કૃતં મયિ ચ
બહૂપકૃતમિતિ મન્યેઽહમ્ । અભયદાન્ જિનાન્ નમામીત્યનેનાન્તિમં મદ્ગ્લં
સ્વશિષ્યાદિપરમ્પરાયામવિચ્છિન્નશાસ્ત્રપ્રવૃત્યર્થં કૃતમિતિ જ્ઞેયમિતિ ॥૨૦॥

જ ભંગ સંભવે છે - આવું જે કહ્યું છે તેના અર્થના સ્પષ્ટીકરણ માટે
અને આવું કેમ કહ્યું હશે? એનું કારણ શોધવા માટે જે અનુપ્રેક્ષા કરી
એને અનુસરીને આ વિવરણ કર્યું છે. એટલે નામૂલં લિખ્યતે કિચ્છિત્
ન્યાયે આ અનુપ્રેક્ષા પણ નિર્મૂળ નથી જ. તેથી આ નિરૂપણમાં માત્ર
સ્વકલ્પનાના ઘોડા દોડાવ્યા છે, એવું નથી જ. છતાં, પાઠકને ઘણું ઘણું
નિરૂપણ સાવ અપૂર્વ જેવું જ લાગવાની પૂર્ણ સંભાવના છે જ. તેથી
તથા છદ્મસ્થતાના કારણે સ્ખલનાઓ સંભવિત હોવાથી ગીતાર્થ
મહાત્માઓને આનું સંશોધન કરવાની પ્રાર્થના કરી છે. મારી આ
પ્રાર્થનાને ધ્યાનમાં લઈને સ્યાદ્વાદમંજરી વગેરેના વિવેચનકાર પં. શ્રી
અજિતશેખરવિજયજી ગણિવર, જૈનતર્કભાષાના વિવેચનકાર મુ.શ્રી
ઉદયવલ્લભવિજયજી, તથા વ્યાપ્તિપંચક વગેરેના વિવેચનકાર મુ.શ્રી
ગુણહંસવિજયજીએ આ ગ્રંથનું સૂક્ષ્મતાપૂર્વક સંશોધન કરીને મારા પર
ખૂબ ઉપકાર કર્યો છે. અંતમાં, અભયદાતા શ્રી જિનેશ્વરદેવોને
નમસ્કાર જે કર્યા છે તે સ્વશિષ્ય વગેરે પરંપરામાં આ ગ્રંથની પઠન-
પાઠન પ્રવૃત્તિ ખૂબ ફેલાય એ માટેના અંતિમ મંગલરૂપ છે. ॥૨૦॥

પ્રશસ્તિ:

વીરસુધર્મમૂલા યા છાદ્યાવાવદખણ્ડિતા ।

તામુપકારિણીં વન્દે તપોગચ્છપરમ્પરામ્ ॥ ૧ ॥ તત્ર ચ,

ભુવનભાનુસૂરીશં ગુરુપ્રેમહૃદિસ્થિતમ્ ।

તપસ્ત્યાગક્રિયાશીલં વન્દે ન્યાયવિશારદમ્ ॥ ૨ ॥

‘પરમતેજ’મુખ્યાનાં ગ્રન્થાનાં ગ્રથિતા મહાન્ ।

દાતાઽઽદ્યો વાચનાયા યઃ શિબિરે પ્રેરકસ્તથા ॥ ૩ ॥ યુગ્મમ્ ॥

અયમ્ભાવઃ- સ્મારિતચતુર્થારકસંયમૈઃ સુવિશુદ્ધબ્રહ્મચર્યગુણધારકૈઃ કર્મસાહિત્યનિષ્ણાતૈઃ સ્વગુરુસકલાગમરહસ્યવેદિશ્રીવિજયદાનસૂરિપ્રદત્ત-સિદ્ધાન્તમહોદધિપદૈઃ શ્રીમદ્ધિઃ વિજયપ્રેમસૂરીશ્વરૈઃ સ્વકીયાનાં નૈકેષુ વ્યાખ્યાનવાચસ્પતિષુ શિષ્યેષુ સત્સ્વપિ ભાનુવિજયાચ્ચ્યઃ (સૂરિપદાનન્તરં

ચરમશાસનપતિશ્રી વીરપ્રભુ અને પંચમગણધર શ્રી સુધર્માસ્વામી જેનું મૂળ છે, અને આજ સુધી જે અખંડપણે (નામાંતરધારણ કરીને) ચાલી આવેલી છે તે ઉપકારિણી શ્રી તપાગચ્છપરંપરાને વંદન કરું છું. ॥ ૧ ॥ અને તે પરંપરામાં, પ્રભુવીરની ૭૬ મી પાટને શોભાવનારા શ્રી વિજયપ્રેમસૂરિ મહારાજ થયા. આ ગુરુભગવંતના હૃદયમાં સુંદર સ્થાન પામનારા, તપ-ત્યાગ અને અપ્રમત્ત સંયમક્રિયાઓ જેમનો સ્વભાવ બની ગયાં છે એવા, ન્યાયવિશારદ શ્રી વિજય ભુવનભાનુસૂરીશને હું વંદન કરું છું. ॥ ૨ ॥ જેઓ (શ્રી વિજય ભુવનભાનુસૂરિ મહારાજ) પરમતેજ વગેરે ગ્રન્થોના મહાન્ ગ્રન્થકાર હતા તથા શિબિરના આદ્ય પ્રેરક અને વાચનાદાતા હતા. ॥ ૩ ॥

આ આશય છે - જેમનું સંયમ ચોથાઆરાના સંયમને યાદ કરાવનાર હતું, જેઓ સુવિશુદ્ધ બ્રહ્મચારી હતા, સ્વગુરુ સકલાગમ-રહસ્યવેદી શ્રી વિજય દાનસૂરિ મહારાજે જેમને ‘સિદ્ધાન્તમહોદધિ’ પદવીથી અલંકૃત કર્યા હતા એવા કર્મસાહિત્યનિષ્ણાત શ્રીમદ્વિજય પ્રેમસૂરીશ્વરજી મહારાજે, પોતાના વ્યાખ્યાનવાચસ્પતિ અનેક શિષ્યોમાંથી શ્રી ભાનુવિજય નામના (આચાર્ય પદવી થયા પછી શ્રીવિજય

વિજયભુવનભાનુસૂર્યાચ્ચયઃ) શિષ્યસત્તમ એવ સ્વસમીપે ત્રયસ્ત્રિંશદ્વર્ષ યાવત્સ્થાપિતઃ । તેન ચ તૈઃ સ્વહૃદયેઽસ્ય શિષ્યસ્ય કીદૃશં સ્થાનં તત્સૂચિતમ્ । અયં મહાત્મા નિર્મલસંયમગુણધારકઃ ગીતાર્થબહુશ્રુતઃ, શાસ્ત્રાનુસાર્યુપદેશ-દાયકઃ, શાસનોન્નતિકરસ્ય માર્ગદર્શનસ્ય દાતા, ન ત્વહંકાર-નામૈષણા-સ્વાર્થાદિવશાત્ શાસનપ્રતિકૂલસ્યેત્યાદ્યપિ તૈરેતેન ય્યાપિતમિતિ જ્ઞાયતે ।

યો મહાન્ વિજયભુવનભાનુસૂરિઃ સંસ્કૃતભાષાઽનભિજ્ઞાનાં ભવ્યાનાં સુબોધાય લલિતવિસ્તરાબૃહદ્વિવરણરૂપ ‘પરમતેજ’-પંચસૂત્રવિશદવિવરણ-સ્વરૂપ ‘ઉચ્ચ પ્રકાશના પંથે’- યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચયવ્યાખ્યાનાત્મક ‘યોગદૃષ્ટિનાં વ્યાખ્યાનો’ન્યાયદર્શનગ્રન્થપ્રવેશિકાસ્વરૂપ ‘ન્યાયભૂમિકા’ પ્રમુખાન્ ગૂર્જર-ભાષાનિબદ્ધાનાસન્નસાર્ધશતાન્ ગ્રન્થાન્ ગ્રથિતવાન્ । ઉપલક્ષણાદ્ દ્વાચત્વા-

ભુવનભાનુસૂરિ નામના) આ શ્રેષ્ઠશિષ્યને જ પોતાની પાસે પોતાના જીવનના અંતિમ ૩૩-૩૩ વર્ષ સુધી રાખ્યા. આ રીતે રાખવા દ્વારા પોતાના દિલમાં આ શિષ્યનું સ્થાન કેવું હતું એ સૂચિત કર્યું... તથા, આ શિષ્ય મહાત્મા નિર્મલસંયમી છે, બહુશ્રુતગીતાર્થ છે, શાસ્ત્રાનુસારી ઉપદેશક છે, શ્રીસંધને એવું જ માર્ગદર્શન આપનારા છે જેનાથી શાસનની ઉન્નતિ થાય, પોતાના અહંકાર-નામનાની કામના-અંગત સ્વાર્થ વગેરેને વશ થઈને શાસનને નુકશાન થાય એવું માર્ગદર્શન આપનારા નથી...’ આવું પણ ખ્યાપિત કર્યું છે.

સંસ્કૃત ભાષાના અજ્ઞાણ ભવ્યજીવોને સરળતાથી બોધ મળે એ માટે જે મહાન્ શ્રી વિજયભુવનભાનુસૂરિ મહારાજે લલિતવિસ્તરાના બૃહદ્ વિવરણસ્વરૂપ ‘પરમતેજ’, પંચસૂત્રના વિશદવિવેચનરૂપ ‘ઉચ્ચપ્રકાશના પંથે’, યોગદૃષ્ટિસમુચ્ચય પરના વ્યાખ્યાનો સ્વરૂપ ‘યોગદૃષ્ટિનાં વ્યાખ્યાનો’, ન્યાયદર્શનના ગ્રન્થોમાં સરળતાથી પ્રવેશ કરાવે એવી ‘ન્યાયભૂમિકા’ વગેરે લગભગ ૧૫૦ ગ્રન્થો ગુજરાતી ભાષામાં રચ્યા. તથા શ્રદ્ધાવર્ધક-સમાધિપ્રેરક-વૈરાગ્યભરપૂર વિવિધ વિષયના લેખોથી સમૃદ્ધ ‘દિવ્યદર્શન’ સાપ્તાહિક ૪૨ વર્ષ સુધી પ્રકાશિત કરાવ્યું. સ્વકીય સર્વ આરાધનાની ઉપરાંતમાં ભવ્ય જીવો પર આવો ભવ્ય ઉપકાર કરવા માટે તેઓએ પોતાની નિદ્રા પર ઘણો વિજય મેળવ્યો હતો.

રિંશદ્વર્ષ યાવદ્ દિવ્યદર્શનસાપ્તાહિકમપિ શ્રદ્ધાવર્ધક-સમાધિપ્રેરક-વૈરાગ્ય-પ્રચુરવિવિધવિષયક-સાહિત્યાત્મકમલ્પનિદ્રો યઃ પ્રકાશિતવાન્ ।

ધનોપાર્જનં તત્પ્રભવશ્ચ વિષયોપભોગ એવ દુર્લભસ્યાસ્ય મનુષ્યજન્મનો મુખ્યં લક્ષ્યમિતિ શિક્ષયિતુરાધુનિકશિક્ષણસ્ય પ્રભાવેન સમાજરચનાયાશ્ચ પ્રભાવેન તત્ત્વજ્ઞાનસ્ય ધર્માનુષ્ઠાનસ્ય ચ શ્રદ્ધાયાં રસિકતાયાઞ્ચ પ્રભૂતં હ્રાસમનુભવત્સ્વધુનાતનેષુ યુવસુ શ્રદ્ધાદિવૃદ્ધિદ્વારા જ્ઞાનક્રિયાવિનિયોજનાર્થં પ્રકલ્પિતમાધુનિકમનુષ્ઠાનં 'શિબિર' ઇતિ નામ્ના પ્રસિદ્ધં વર્તતે । પ્રાપ્તકલ્પનાધિકસાફલ્યસ્ય તસ્યાદ્યાઃ પ્રેરકા આદ્યાશ્ચ વાચનાદાયકાઃ શ્રી ભુવનભાનુસૂરય એવ ।

તત્પટ્ટે જયઘોષોઽસ્તિ શ્રીસિદ્ધાન્તદિવાકરઃ ।

બન્ધવિધાનગ્રન્થસ્યૈકો મુખ્યઃ સૂત્રધારકઃ ॥ ૪ ॥

પ્રગુરુર્મેઽભવત્સૂરિઃ દ્વિતીયસ્તત્ર ધર્મજિત્ ।

અધ્યાત્મરસિકો ગીતઃ પ્રસન્નો નિઃસ્પૃહઃ સદા ॥ ૫ ॥

‘પૈસા કમાવવા અને એના દ્વારા વધુ ને વધુ વિષયવિલાસ કરવા એ જ આ દુર્લભ માનવભવનું મુખ્ય ધ્યેય છે’ આવું શીખવનાર આધુનિક શિક્ષણના પ્રભાવે તથા ચારે બાજુ એની જ ઘેલછા લગભગ ફેલાયેલી છે એવા સમાજના પ્રભાવે તત્ત્વજ્ઞાનની અને ધાર્મિકક્રિયાઓની શ્રદ્ધા તથા રુચિનો ખૂબ હ્રાસ અનુભવતા બુદ્ધિજીવી યુવાવર્ગને શ્રદ્ધા-રુચિ જગાવવા દ્વારા જ્ઞાન-ક્રિયામય મોક્ષમાર્ગે ચઢાવવા માટેનું એક આધુનિક આયોજન એટલે શિબિર... અત્યંત સફળ રહેલા આ આયોજનના આદ્ય પ્રેરક તથા વાચનાદાતા હતા શ્રી વિજય ભુવનભાનુસૂરિ મહારાજ.

તેઓની પાટ પર વર્તમાનમાં સિદ્ધાન્તદિવાકર શ્રી વિજયજયઘોષસૂરિ મહારાજ બિરાજે છે જેઓ શ્રી બન્ધવિધાનમહાગ્રન્થના એક મુખ્ય સૂત્રધાર છે. ॥ ૪ ॥ તથા એના બીજા સૂત્રધાર હતા શ્રી વિજયધર્મજિતસૂરિ મહારાજ, અધ્યાત્મરસિક, ગીતાર્થ, સદા સુપ્રસન્ન અને નિસ્પૃહ એવા જેઓ મારા દાદા ગુરુ થાય. ॥ ૫ ॥

સચ્ચારિત્રચૂડામણિભિઃ શ્રીમત્પ્રેમસૂરિભિઃ પ્રેરિતેન વિદ્વન્મુનિવૃન્દેન મૂલવૃત્તિસમેતો (બંધવિહાણં)બન્ધવિધાનાખ્યઃ કર્મવિષયક આકરો ગ્રન્થો પ્રથિતઃ । તદ્ગ્રથને દ્વૌ મુખ્યૌ સૂત્રધારૌ । તત્ર પ્રથમો વર્તમાનગચ્છાધિપતિ-વિજયજયઘોષસૂરિદ્વિતીયશ્ચ સકલસંઘહિતૈષિવિજયભુવનાભાનુસૂરિશિષ્યો મત્પ્રગુરુવિજય-ધર્મજિત્સૂરિરિતિ । ગ્રથનકાલે ચ તૌ 'મુનિજયઘોષવિજય-મુનિધર્માનન્દવિજય' ઇત્યાખ્યાધારિણૌ જ્ઞેયાવિતિ ।

તદ્ભ્રાતા પ્રથમઃ શિષ્યઃ સૂરિમન્ત્રસુસાધકઃ ।

શ્રીજયશેખરઃ સૂરિઃ પિતૃવ્યોઽભૂદ્ ગુરુશ્ચ મે ॥ ૬ ॥

માતા ભ્રાતા સ્વસા યસ્ય પ્રવ્રજિતાઃ સુસંયતાઃ ।

પિતુર્માતા સ્વસારશ્ચ સોઽહમભયશેખરઃ ॥ ૭ ॥

તથાહિ- સાધ્વીમહાનન્દાશ્રીઃ મે પિતામહી, વિજયધર્મજિત્-જયશેખર-

આશય એ છે કે સચ્ચારિત્રચૂડામણિ શ્રી પ્રેમસૂરીશ્વરજી મ. સા.ની પ્રેરણા પામીને વિદ્વાન મહાત્માઓના વૃન્દે મૂળ-વૃત્તિમય (બંધવિહાણં) બંધવિધાન નામે કર્મવિષયક એક આકર ગ્રન્થની રચના કરી. આ મહાગ્રન્થની રચનામાં મુખ્ય બે સૂત્રધારો હતા... એક શ્રીવિજય જયઘોષસૂરિ મહારાજ તથા બીજા સકળસંઘહિતૈષી આ. વિજય ભુવનભાનુસૂરિ મહારાજના શિષ્ય શ્રી વિજય ધર્મજિત્સૂરિ મહારાજ. ગ્રન્થ રચનાકાળે આ બન્ને મહાત્માઓ મુનિજયઘોષવિજય અને મુનિ ધર્માનન્દવિજય તરીકે પ્રસિદ્ધ હતા.

તેઓના (શ્રી વિજય ધર્મજિત્સૂરિના) ભાઈ અને પ્રથમ શિષ્ય, શ્રી સૂરિમન્ત્રના અવ્વલ સાધક શ્રી વિજયજયશેખરસૂરિ મહારાજ થયા જેઓ મારા (સંસારીપક્ષે) કાકા થાય અને મારા ગુરુ થાય. ॥ ૬ ॥

જેની માતા, ભ્રાતા, બહેન તથા જેના પિતાની માતા તથા બહેનો પ્રવ્રજિત થઈને સુસંયમી બનેલા છે તે હું અભયશેખર (સૂરિ) છું. ॥૭॥

તે આ રીતે - મારા દાદીમા સ્વ. સા. શ્રી મહાનન્દાશ્રીજી મ., બે કાકા-સ્વ. આ. શ્રી વિજયધર્મજિત સૂ. મ. સા., સ્વ. આ. શ્રી વિજય

सूरी मे पितृव्यौ, साध्व्यः नयानन्दा-जयानन्दा-कीर्तिसेना-जयसेनाश्रियो मे मोहनभाइआख्यस्य पितुः स्वसारः, साध्वी चन्द्ररत्नाश्रीः मे माता, पंन्यासाजितशेखरविजयगणिवरो मे प्रव्रजितो लघुभ्राता, साध्वी नयरत्नाश्रीर्मे भगिनीत्येवं दश मे परिवारजनाः प्रव्रजिता एकादशश्चाहं विजयाभयशेखर-सूरिः । 'मोक्षरुचि-मयणा' इति च मे गृहस्थभ्रातृभगिन्योर्नाम्नी ।

देवगुरुप्रसादेन सूरिणा तेन विंशिका ।

भूरसखद्विके वर्षे कृतेयं जयताच्चिरम् ॥ ८ ॥

समाप्तेयं स्वोपज्ञवृत्तिसमेता सप्तभङ्गीविंशिकेति ।

शुभं भूयात् श्रीश्रमणसङ्घस्य...

जयशेखर सू. म. सा., ४ झोई-स्व. सा. श्री नयानंदाश्रीञ्च म. तथा सा. श्री जयानंदा-कीर्तिसेना-जयसेनाश्रीञ्च म., माता सा. श्री चन्द्ररत्नाश्रीञ्च म., भाई-पं. श्री अजितशेखरविजयञ्च गणिवर, भगिनी सा. श्री नयरत्नाश्रीञ्च म. आम १० परिवारजनो + अग्यारभो हुं. (दीक्षित नडी थयेला मारा परिवारजनोभां-स्व. पिताश्री मोहनभाई, वडीलबंधु-मोक्षरुचिभाई, बडेन-मयणाबेन).

ते अलयशेखरसूरि (अेवा मारा) वडे देव-गुरुनी कृपाधी वि. सं. २०६१ वर्षे रयायेली आ (सप्तभंगी) विंशिका थिरकाण सुधी जय पाभो. ॥ ८ ॥

आम, स्वोपज्ञवृत्तिसहित सप्तभंगीविंशिका ग्रन्थ समाप्त थयो.

श्री श्रमण संघनुं शुभ थाओ.

- અવશિષ્ટ વાતો -

પૃ. ૧૨૦ પર આ જે જણાવ્યું છે કે - વ્યંજનપર્યાયોને (= ઘટાદિપદવાચ્યતાને) વસ્તુસ્વરૂપની અપેક્ષા હોતી નથી. આનું સૂચન નયરહસ્યના નીચેના અધિકારથી થાય છે -

**શબ્દાભિલાપરૂપવ્યવહારસ્ય સંકેતવિશેષપ્રતિસન્ધાનનિયન્ત્રિતા-
ર્થમાત્રવાચકતાસ્વભાવનિયમ્યતયા વિષયતથાત્વેઽતન્નત્વાત્** (પૃ. ૧૫૬)

અર્થ : શબ્દોમાં અર્થમાત્રની વાચકતાનો સ્વભાવ હોય છે. પણ એ સ્વભાવ, ચોક્કસ સંકેતના સ્મરણથી નિયંત્રિત થઈને, એ સંકેતવિશેષને અનુસરીને તે તે ચોક્કસ અર્થના વાચકરૂપે જ એ શબ્દનો પ્રયોગ કરાવે છે. એટલે શબ્દપ્રયોગ થવા રૂપ વ્યવહારમાં આવો, સંકેતવિશેષથી નિયંત્રિત થયેલો વાચકતાસ્વભાવ જ નિયામક હોય છે. ને તેથી વિષયનું =વાચ્યાર્થનું તથાત્વ= સ્વરૂપ પણ એવું જ હોવું જોઈએ એમાં શબ્દપ્રયોગ નિયામક હોતો નથી. આશય એ છે કે વાચ્યાર્થનું સ્વરૂપ જો શબ્દપ્રયોગમાં નિયામક હોત તો એમ કહી શકાત કે જેવો શબ્દપ્રયોગ થયો હોય તદનુરૂપ વાચ્યાર્થનું સ્વરૂપ હોવું જ જોઈએ. પણ એવું છે નહીં. એટલે જ ગોપાલદારકાદિરૂપ નામઘટ વગેરેમાં જળાહરણાદિપ્રયોજનનું સંપાદકત્વાદિ (કે કંબુગ્રીવાદિમત્ત્વ વગેરે) સ્વરૂપ ન હોવા છતાં, નામઘટાદિને જણાવવા માટે પણ ‘ઘટ’ શબ્દનો પ્રયોગ થાય જ છે. આમ, વાચક એવા શબ્દમાં રહેલ વાચકતા માટે જો વાચ્યાર્થનું સ્વરૂપ ભાગ ભજવતું નથી, તો વાચ્ય એવા પદાર્થમાં રહેલ વાચ્યતા માટે (= વ્યંજનપર્યાય માટે) પણ એ સ્વરૂપ કોઈ ભાગ ભજવતું નથી, એ સિદ્ધ થાય છે, કારણ કે વાચકતા ને વાચ્યતા પરસ્પર સાપેક્ષ છે.

શંકા : શ્રી વિશેષાવશ્યકભાષ્યમાં ૧૪૧મી ગાથાની વૃત્તિમાં કહ્યું છે કે -

**પ્રજ્ઞાપ્યન્તે પ્રરૂપ્યન્તે ઇતિ પ્રજ્ઞાપનીયા વચનપર્યાયત્વેન શ્રુતજ્ઞાન-
ગોચરા ઇત્યર્થઃ ।... અનન્તતમ એવ ભાગે વર્તન્તે । કેષામ્ ? અત્રાહ-**

અનભિલાષ્યાનામર્થપર્યાયત્વેનાઽવચનગોચરાપનાનામિત્યર્થઃ ।

અર્થ : જેની પ્રરૂપણા કરી શકાય એવા ભાવો પ્રજ્ઞાપનીય (અભિલાષ્ય) ભાવો કહેવાય છે. એ વચનપર્યાયરૂપ હોવાથી શ્રુતજ્ઞાનનો વિષય બનતા હોય છે. આવા અભિલાષ્ય ભાવો, અર્થપર્યાયરૂપ હોવાથી જેઓ વચનના વિષય બનતા નથી એવા અનભિલાષ્ય ભાવો કરતાં અનંતમા ભાગે હોય છે.

આ અધિકાર પરથી સ્પષ્ટ છે કે અનભિલાષ્યભાવો વચનના વિષય હોતા નથી. તો તમે એ ભાવોમાં 'અનભિલાષ્ય'પદવાચ્યત્વ હોવું જે કહ્યું છે તે ઉત્સૂત્ર નથી ?

સમાધાન : ના, કારણ કે એ ભાવોમાં 'અનભિલાષ્યપદવાચ્યત્વ' માન્યા વિના છૂટકો નથી. તે આ રીતે -

(૧) 'અનભિલાષ્યભાવો અભિલાષ્યભાવો કરતાં અનંતગુણા હોય છે.' આ વાસ્તવિકતાને આપણે મત્યાદિ પાંચ જ્ઞાનમાંથી કયા જ્ઞાનથી જાણી છે ? આ પ્રશ્નના જવાબમાં શ્રુતજ્ઞાનથી જાણી છે, આ જ કહેવું પડે છે. માટે, આ ભાવોને પણ સાભિલાષ્ય તો માનવા જ પડે છે. કારણ કે શ્રુતજ્ઞાનનો જે વિષય હોય છે તે સાભિલાષ્ય જ હોય છે.

(૨) 'પટ વૃત્ત હોય છે' આવું વાક્ય કંબુગ્રીવાદિમાન્ પદાર્થને ઉદ્દેશીને વૃત્તત્વનું વિધાન કરી શકતું નથી, કારણ કે કંબુગ્રીવાદિમાન્ પદાર્થમાં 'પટ'પદવાચ્યતા નથી. એમ, અનભિલાષ્યભાવોમાં જો 'અનભિલાષ્ય' પદવાચ્યત્વ ન હોય તો 'અનભિલાષ્યભાવો અભિલાષ્યભાવો કરતાં અનંતગુણ હોય છે.' આવું વાક્ય, અનભિલાષ્ય ભાવોને ઉદ્દેશીને અભિલાષ્યભાવો કરતાં અનંતગુણત્વ હોવાનું વિધાન કરી શકે નહીં.

(૩) પ્રસ્તુત સપ્તભંગીવિંશિકા ગ્રન્થમાં અન્ય દલીલ પણ આપી છે.

શંકા : પણ જો આ રીતે 'અનભિલાષ્ય' પદવાચ્યત્વ એ ભાવોમાં છે, તો વિ.આ.ભાષ્યના પ્રસ્તુત અધિકારમાં આ ભાવોને વચનના અવિષય તરીકે કેમ કહ્યા છે ?

સમાધાન : પ્રસ્તુત ગ્રન્થમાં જણાવ્યું છે એ મુજબ પદવિશેષના કે અર્થપર્યાયપ્રવૃત્તિનિમિત્તકપદના કે સંકેતિત પદના વિષય ન હોવાથી 'વચનના અવિષય છે' એમ કહ્યું છે, એ રીતે સંગતિ કરવી ઉચિત લાગે છે. ને માટે આમાં કોઈ ઉત્સૂત્રતા નથી એ નિઃશંક જાણવું.

શંકા : મહોપાધ્યાય શ્રીમદ્ યશોવિજયજી ગણિવરે 'દ્રવ્યગુણ પર્યાયનો રાસ' ગ્રન્થની ૧૪મી ઢાળમાં [ક્ષણિક કે (ઉપચારથી) અલ્પકાલીન પર્યાયો એ અર્થપર્યાય ને] દીર્ઘકાલીન પર્યાયો એ વ્યંજન પર્યાય... આવી વ્યાખ્યા આપી છે. ને તમે તો ઘટાદિપદવાચ્યતા એ વ્યંજનપર્યાય... આ વ્યાખ્યા આપી છે. તો વિરોધ નહીં થાય ?

સમાધાન : ના, કારણ કે તેઓ શ્રીમદે જ આ વ્યાખ્યા પણ એ જ ગ્રન્થની ચોથી ઢાળમાં આપી છે. વળી જાણવા જેવું એ છે કે ચોથી ઢાળમાં કે જ્યાં આ પદવાચ્યતાની વ્યાખ્યા છે ત્યાં દીર્ઘકાલીનપર્યાયની વ્યાખ્યાનો અંશમાત્ર પણ- અછડતો પણ ઉલ્લેખ-વિચાર કર્યો નથી ને એમ દીર્ઘકાલીનપર્યાયની જ્યાં વ્યાખ્યા છે એ ૧૪મી ઢાળમાં આ વ્યાખ્યાને તેઓશ્રી બિલકુલ સ્પર્શ્યા નથી. માટે જણાય છે કે આ બન્ને અલગ-અલગ વિવક્ષાઓ છે. આનું વિશેષ સ્પષ્ટીકરણ દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયના રાસના વિવેચનના બીજા ભાગમાં કરીશું.

નોંધ : પ્રેસમાં બધું ફાઈનલ થઈ ગયા પછી ત્રણ પૃષ્ઠ વધતા હતા એટલે આ અવશિષ્ટ વાતોનું લખાણ પાછળથી ઉમેર્યું છે, તે જાણવું.

પૂ.આ.શ્રી અભયશેખરસૂરિ મ.સા.નું સંપાદિત અનુવાદિત લિખિત અધ્યયનોપયોગી સાહિત્ય

(૧) અધ્યાત્મમતપરીક્ષા	(૧૪) સિદ્ધિનાં સોપાન
(૨) ધર્મ પરીક્ષા	(૧૫) તત્વાવલોકન સમીક્ષા
(૩) સામાચારી પ્રકરણ, આરાધક
વિરાધક ચતુર્ભંગી
કૂપદષ્ટાન્તવિશદીકરણ
પ્રકરણ	(૧૬) તત્ત્વ નિર્ણય
(૪) સમ્યક્ત્વ ષટ્સ્થાનની ચઉપર્ણ	(૧૭) દેવદ્રવ્યઃજિનપૂજા
(૫) દ્વાત્રિંશદ્ દ્વાત્રિંશિકા
(ભાગ-૧)	(૧૮) નવાંગી ગુરુપૂજન
(૬) કર્મપ્રકૃતિ પદાર્થો (ભાગ-૧)	(૧૯) નવાંગી ગુરુપૂજન પ્રશ્નોત્તરી
(૭) કર્મપ્રકૃતિ પદાર્થો (ભાગ-૨)	(૨૦) શ્રી યોગતિલકવિજયજીની
તત્ત્વભ્રાંતિનું નિરાકરણ
(૮) કર્મપ્રકૃતિ પદાર્થો (ભાગ-૩)
પ્રશ્નોત્તરી	(૨૧) મુ.શ્રી હિતવર્ધનવિજયજીના
વિચારણીય કથનો
(૯) ન્યાય સિદ્ધાન્ત મુક્તાવલી
(ભાગ-૧)	(૨૨) શતક નામે પાંચમા
કર્મગ્રન્થના પદાર્થો-ટીપ્પણો
(૧૦) ન્યાય સિદ્ધાન્ત મુક્તાવલી
(ભાગ-૨)	(૨૩) દશવિધ સામાચારી (ભાગ-૧)
(૧૧) સત્પદાદિ પ્રરૂપણા	(૨૪) દશવિધ સામાચારી (ભાગ-૨)
(૧૨) હારિભદ્રયોગ ભારતી	(૨૫) દશવિધ સામાચારી (ભાગ-૩)
(૧૩) યોગવિંશિકા	(૨૬) તિથિ અંગે સત્ય અને
સમાધાન (ભાગ-૧)
	(૨૭) તિથિ અંગે સત્ય અને
સમાધાન (ભાગ-૨)
	(૨૮) દ્રવ્ય-ગુણ-પર્યાયનો રાસ
(ભાગ-૧)

પૂ.આ.શ્રી અભયશેખરસૂરિ મ.સા. લિખિત ઉપદેશાત્મક સાહિત્ય

(૧) હંસા ! તું ઝીલ મૈત્રી સરોવરમાં...	
(૨) હૈયું મારું નૃત્ય કરે	
(૩) હું કરું હું કરું એ જ અજ્ઞાનતા	
(૪) કર પડિક્કમણું ભાવશું	
(૫) અવિક્ષ્મા અણાણંદે	
(૬) હું છું સેવક તારો રે	
(૭) હા ! પસ્તાવો વિપુલ ઝરણું...	
(૮) મિચ્છામિદુક્કડમ્	
(૯) ટાળિયે દોષ સંતાપ રે...	